

• політологія • історія • соціологія • психологія

• Політичний менеджмент •

ISSN 2078-1873

№ 4(49)
2011

Редакційна колегія

Віктор Андрущенко, доктор філософських наук, член-кореспондент Національної академії наук України, академік Національної академії педагогічних наук України, ректор Національного педагогічного університету ім. М. П. Драгоманова**Михайло Багмет**, доктор історичних наук, академік Української академії політичних наук, проректор Чорноморського державного університету ім. П. Могили**Євгеній Бородин**, доктор історичних наук, перший заступник директора Дніпропетровського регіонального інституту державного управління Національної академії державного управління при Президентові України**Микола Головатий**, доктор політичних наук, член-кореспондент Української академії політичних наук, проректор з наукової роботи Міжрегіональної академії управління персоналом**Марія Кармазіна**, доктор політичних наук, член-кореспондент Української академії політичних наук, завідувача відділом соціально-політичної історії Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса Національної академії наук України**Олексій Картунов**, доктор політичних наук, академік Української академії політичних наук, завідувач кафедри соціальних наук Університету економіки і права „КРОК”**Людмила Кормич**, доктор історичних наук, академік Української академії політичних наук, завідувача кафедри соціальних теорій Національного університету „Одеська юридична академія”**Ірина Кресіна**, доктор політичних наук, член-кореспондент Національної академії правових наук України, академік Української академії політичних наук, завідувача відділом правових проблем політології Інституту держави і права ім. В. М. Корецького Національної академії наук України**Андрій Кудряченко**, доктор історичних наук, член-кореспондент Української академії політичних наук, директор Інституту європейських досліджень Національної академії наук України**Юрій Левенець**, доктор політичних наук, академік Національної академії наук України, директор Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса Національної академії наук України**Микола Михальченко**, доктор філософських наук, член-кореспондент Національної академії наук України, президент Української академії політичних наук, завідувач відділом теорії та історії політичної науки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса Національної академії наук України**Май Панчук**, доктор історичних наук, академік Української академії політичних наук, завідувач відділом національних меншин Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса Національної академії наук України**Олеся Цукор**, головний консультант Українського центру політичного менеджменту, відповідальний секретар журналу**Фелікс Рудич**, доктор філософських наук, академік Української академії політичних наук, завідувач відділом теоретичних та прикладних проблем політології Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса Національної академії наук України**Валерій Солдатенко**, доктор історичних наук, член-кореспондент Національної академії наук України, директор Українського інституту національної пам'яті**Анатолій Толстоухов**, доктор філософських наук, академік Національної академії педагогічних наук України**Юрій Шайгородський**, доктор політичних наук, президент Українського центру політичного менеджменту, головний редактор журналу**Юрій Шаповал**, доктор історичних наук, завідувач відділом етнополітології Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса Національної академії наук України**Леонід Шкляр**, доктор політичних наук, головний науковий співробітник відділу етнополітології Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса Національної академії наук України**Валентин Якушич**, доктор політичних наук, професор кафедри політології Національного університету „Києво-Могилянська академія”

ПРОБЛЕМИ ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ

Василь Баранівський. Держава та церква в Україні: чи настане гармонія відносин?	3
Людмила Галаган. Президент у системі влади за різних форм державного правління ..	8
Леонід Чупрій. Історична освіта в Україні як складова державної політики пам'яті	18
Елла Мамонтова. Мовний фактор у формуванні національної концептосфери: державотворчий аспект	27

ТЕОРІЯ

Володимир Шедяков. Робота з реальністю при організації міжсистемних інформаційних потоків	37
Інна Проценко. Саморефлексія університету як нова освітня парадигма	46

ПРОБЛЕМИ МЕТОДОЛОГІЇ

Світлана Савойська. Методологія дослідження територіальних соціально-політичних спільнот України	52
--	----

СОЦІАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ

Євген Ніколаєв. Соціальна безпека у традиції нехтування гуманістичними цінностями	60
--	----

ПОЛІТИЧНІ ІНСТИТУТИ І ПРОЦЕСИ

Олег Траверсе. Особливості політичного простору України (60-ті – початок 90-х рр. XX ст.)	76
Лідія Смола. Інформаційно-психологічний вплив у контексті взаємодії суб'єктів політичної сфери.....	84
Олег Зубчик. Політичні ризики в умовах демократичної трансформації суспільства	92
Наталія Адубецька. Маркетингові засоби комунікації у політиці	105
Володимир Сенько. Розвиток громадянської освіти в контексті виникнення феномену транснаціонального громадянства	112

НАЦІОНАЛЬНА БЕЗПЕКА

Тетяна Костюк. Сепаратизм як засіб дестабілізації українського суспільства	119
---	-----

ВОЄННА БЕЗПЕКА

Радіон Тимошенко, Федір Саганюк, Юрій Макаров. Погляд на воєнну доктрину позаблокової України	126
---	-----

МІЖНАРОДНІ ВІДНОСИНИ

Юлія Седляр. Політика санкцій США як фактор стримування іранської ядерної програми	137
--	-----

ЗАРУБІЖНИЙ ДОСВІД

Марина Зелінська. Інститут глави держави в президентських системах країн Латинської Америки	146
---	-----

СТОРІНКИ ПОЛІТИЧНОЇ ІСТОРІЇ

Анатолій Луценко. Багатопартійність на українських землях у кінці XIX – на початку XX століття.....	152
Андрій Павлів. Роль Англійської, Французької та Російської революцій в історії Європи і світу	160

ЕТНОПОЛІТОЛОГІЯ

Антон Глушко. «Руський» і «карінтійський» спадки як складові історичної пам'яті українців і словенців	170
---	-----

АКТУАЛЬНІ ВИДАННЯ

Микола Михальченко. Трансформаційні вектори лібералізму: політологічний контекст	177
--	-----

Рекомендовано до друку
Вченою радою Національного педагогічного університету ім. М. П. Драгоманова.
Протокол № 10 від 29.06. 2011 р.

Політичний менеджмент. Науковий журнал / Гол. ред. Ю. Ж. Шайгородський. – 2011. – № 4 (49). – 182 с.

Поштова адреса редакції: вул. Я. Галана, 2, м. Київ, 03061, Україна
тел. 457-92-15; e-mail: 007@politik.org.ua

Підписано до друку 30.06.2011 р. Формат 70 x 100/16.

Офсетний друк. Ум.-друк. арк. 14,62. Обл.-вид. арк. 10,70. Зам. № 031. Наклад 150 прим.

Надруковано у видавництві "Інтер Графіка", 36000, Полтава, вул. Кагамлика, 80

УДК 322:316.4.063

Держава та церква в Україні: чи настане гармонія відносин?

Василь Баранівський,

доктор філософських наук, професор,
заслужений працівник освіти України,
академік Української академії політичних наук

У статті висвітлено проблемні аспекти політики української влади в релігійній сфері. Проаналізовано діяльність окремих церков, підкреслено їх роль у консолідації українського суспільства.

Ключові слова: держава, релігія, церква, духовність, релігійна діяльність, консолідація суспільства.

The problems of policy of Ukrainian power in relation to religious sphere are described in the article. Activity of separate churches is analysed, their role in consolidation of Ukrainian society is emphasized.

Keywords: the state, religion, church, spirituality, religious activity, consolidation of society.

Найважливішою проблемою для сучасної України є забезпечення єдності суспільства, що насамперед залежить від його культурного та духовного розвитку. В релігійній сфері останнім часом загострилися суперечності у відносинах між окремими конфесіями, між державними органами та певними церквами. Парадоксальним є те, що держава іноді сама спонукає до створення проблем у суспільстві на міжконфесійному ґрунті. З одного боку, ухвалено демократичний закон «Про свободу совісті та релігійні організації», який надав право усім громадянам України вільно визначати своє ставлення до релігії та церкви, а вірянам – створювати релігійні організації.

Очевидно, цей закон мав би засвідчити демократизм української влади. Утім, як показує досвід, політика держави з релігійних питань не призвела до реального зміцнення духовності, культури, толерантності, взаємної поваги, єдності між громадянами України. Державні органи продовжують ухилятися від функції виховання, всебічного обслуговування громадян, передають її на відкуп релігійним організаціям.

Останніми роками в Україні посилилось загравання держави, політичних партій з церквами та релігійними організаціями, надання їм необґрунтованих пільг і преференцій. Деякі політики, державні мужі, науковці не усвідомлюють усіх наслідків такого процесу. Вони не розуміють, що кожна релігія, конфесія впроваджує в українське середовище певну культуру, мову, традиції, звичаї, національно-політичні орієнтації. Так, Українська православна церква Московського патріархату за своєю філософією спрямована на Москву та підлеглість їй, особливості її вчення та культу мають російське «забарвлення». А тому УПЦ МП прагне виховати у відповідному дусі населення України. Формально погоджуючись із законами Української держави, священнослужителі цієї церкви та їх прибічники проводять активну пропагандистську роботу серед пастирів та вірян справжніх українських церков, обзиваючи їх «сретиками», «розкольниками», сіють зневагу до України й українців. З усією очевидністю УПЦ МП проявляє себе антиукраїнською силою.

Зробимо невеликий екскурс в історію українсько-російських культурно-релігійних відносин. Історія свідчить, що проти національних церков, богослужінь національною мовою в умовах імперії виступають найчастіше не з релігійних переконань, а з політичних міркувань. Саме так діяв Петро I щодо українських впливів у розвої духовної культури, зокрема церковнослов'янської мови, української писемності та освіти.

Українська духовна культура багато втратила від того, що українську мову, культову обрядність було вилучено з літургійного життя, з проповідництва, молитви. Це формувало ставлення до української духовної культури як до неповноцінної, другорядної, Богу не угодної. Внаслідок цього український етнос жив у стані духовної невагомості, у неповноцінному національному просторі. Девальвація української духовної культури, рідного слова не лише в релігійно-церковному житті, духовному світі віруючого, а й у суспільній сфері загалом призвела до девальвації людських душ, втрати віри в рідну святість, рідну цінність. Ставлення через чуже і до чужого не є одухотвореним, оскільки виходить не з власного сприйняття і розуміння духовної науки Ісуса Христа. «Народ, котрий слухає служби божі на нерідній йому мові, – як справедливо зазначав митрополит Іларіон (І. Огієнко), – подібний до в'язня, що любить світ божим через в'язничні ґрати».

Упровадження в літургійну практику церковнослов'янської мови зумовило виключення в Україні церкви з національно-формуючих чинників, перетворення її у знаряддя денаціоналізації, що в кінцевому підсумку призвело до конфесіоналізації свідомості. Тому *відродження українського православ'я* – це не лише зміна назви православної церкви, а й її глибока духовна і, зокрема, *мовна переорієнтація*. Останнє неодмінно передбачає відправу Богослужінь, виголошення проповідей живою мовою народу, посилення турботи священнослужителів про стан рідної мови вірян як основи їхньої національної культури і відданості вірі батьків,

видання Біблії, інших духовних книг, журналів, газет українською мовою.

У сучасних умовах Російська православна церква відіграє важливу роль щодо захисту інтересів Росії. Так, у підписаному президентом РФ указі «Про національну безпеку» висувається ідея духовної безпеки Росії, йде мова про окреслені духовні кордони, які збігаються, з одного боку, з територією колишнього Радянського Союзу, а з іншого боку, з так званою «канонічною» територією Російської православної церкви [1, с. 22]. На сьогодні цей указ підсилений ідеєю патріарха Кіріла щодо «Русского міра», згідно з якою «церковь исполняет пастырскую миссию среди народов, принимающих русскую духовную и культурную традицию как основу своей национальной идентичности» [2, с. 19]. Усе зрозуміло: поставлено за мету повну русифікацію українців!

На жаль, нинішня українська влада і частина громадян України чи то свідомо, чи не розуміючи, що витворяють московські спритники, допомагають здійсненню цього руйнівного для України замислу.

Останнім часом лунає критика щодо неврівноваженої політики української влади стосовно церковного питання й надання переваги одній з українських церков – УПЦ Московського патріархату. Хоча представники влади й УПЦ МП це заперечують, факти дозволяють стверджувати про окреслення тенденції до формування державної церкви на базі однієї з конфесій. Після приходу до влади Віктора Януковича різко змінився підхід до участі церковних діячів в офіційних заходах. Якщо раніше запрошували представників усіх церков, то зараз під час проведення державних заходів в Україні богослужіння проводять виключно представники УПЦ МП, а сам глава держави у супроводі чиновницького кортежу регулярно відвідує святкові служби у храмах лише цієї церкви. Навіть більше: під час цього річного різдвяного привітання Янукович згадав лише православних християн, забувши про п'ятимільйонну громаду греко-католиків.

Позиція влади стосовно церковного життя стала приводом для обурення низки церков, зокрема Української православної церкви Київського патріархату (УПЦ КП), Української автокефальної православної церкви (УАПЦ) та Української греко-католицької церкви (УГКЦ), які у спільній заяві зазначили, що дії Президента не сприяють миру та злагоді у суспільстві, а посилюють релігійну дискримінацію, розбрат і суспільне невдоволення.

У 35-й статті Конституції України зазначено, що релігійні організації відокремлені від держави, а будь-яка релігія не може бути визнана державою як обов'язкова. Однак, незважаючи на протести інших церков, УПЦ МП крок за кроком збільшує свої вимоги до чиновників. Так, нещодавно Гуманітарна рада при Президентові України обговорила пропозицію щодо передачі Софії Київської заповіднику «Києво-Печерська лавра», що, на думку експертів, є логічним наслідком багаторічної співпраці Партії регіонів та УПЦ МП. Влада пішла назустріч очільнику цієї церкви, митрополиту Володимиру, який неодноразово надсилав

прохання на дозвіл проведення богослужінь у Софії. Це стало причиною звернення ієрархів інших українських церков до Януковича, у якому вони наголошують, що є такими ж спадкоємцями Святої Софії, як і УПЦ МП, і закликають дозволити їм також проводити служби в цьому храмі. На звернення українських церков до Президента всупереч усім вимогам Закону відповідей не надійшло. Більш того, нинішня українська влада надає привілеї УПЦ МП у питаннях фінансування, поділу майна, виділення землі, податкових пільг тощо. Таким чином влада використовує церкву в ролі засобу пропаганди і впливу на громадян, реалізації своєї недалекоглядної політики. Такий стан речей не лише посилить міжконфесійну напругу у суспільстві, а й може стати каталізатором релігійного протистояння та порушення громадянських прав.

Дії Московського патріархату стають дедалі агресивнішими. Так 10 квітня 2011 р. збори вірян УПЦ МП у м. Києві звернулися до Президента України надати цій церкві статус «домінуючої» та закликали його припинити інтеграцію в Євросоюз. Щоправда, у керівництві УПЦ МП заявили, що не причетні до цього звернення громадськості церкви.

Одна із провідних українських православних церков – УПЦ КП – на своєму Архієрейському соборі (24 січня 2011 р.) висловила занепокоєння станом і перспективами розвитку в Україні державно-церковних відносин загалом та відносин між державою та УПЦ КП. Головними причинами занепокоєння названі:

- відсутність зустрічей керівництва держави з Всеукраїнською Радою Церков і релігійних організацій, які раніше були традиційними, – незважаючи на неодноразові письмові пропозиції щодо проведення таких зустрічей;
- публічна демонстрація високопосадовими представниками держави прихильності лише до однієї з діючих в Україні конфесій, яка виявляється, в тому числі, у проведенні офіційних зустрічей лише з представниками цієї конфесії – хоча законодавством встановлена рівність всіх конфесій;
- відсутність відповідей на неодноразові письмові звернення до Президента України Священного Синоду УПЦ Київського Патріархату (від 14 травня та 13 грудня 2010 р.) та Патріарха Київського і всієї Руси-України Філарета (від 29 червня 2010 р.), хоча надання таких відповідей передбачене законом у місячний термін;
- стрімке і систематичне зростання кількості фактів прямого і непрямого втручання представників влади у життя релігійних організацій Київського Патріархату, про що йдеться у листі Священного Синоду УПЦ Київського Патріархату від 13 грудня 2010 р., Зверненні учасників молитовного стояння до голови Київської ОДА від 28 грудня 2010 р., Заяві для ЗМІ Патріарха Київського і всієї Руси-України Філарета від 30 грудня 2010 р., Заяві Вінницької єпархії від 11 січня 2011 р., заявах і зверненнях Донецької єпархії протягом грудня-січня 2010-2011 рр. та інших численних заявах, зверненнях і публікаціях у засобах масової інформації.

У зв'язку з ситуацією, що склалася, позачерговий Архієрейський собор УПЦ Київського Патріархату вкотре наполегливо закликав Президента України Віктора Януковича та інших представників влади до конструктивного діалогу. «Ми переконані, що суперечливі питання взаємовідносин держави і конфесій краще вирішувати через прямий діалог сторін, проте подальша невмотивована відмова представників влади від такого діалогу змушуватиме нас шукати інших законних способів захисту прав і свобод вірних Київського Патріархату».

Слід зазначити, що зустріч Януковича з главами українських церков та релігійних організацій 21 квітня 2011 р. по суті стала формальним заходом. Про це свідчать події під час святкування Великодня та перебування патріарха Кіріла в Україні.

Ще одне питання, яке активно останнім часом прагне вирішити УПЦ МП, – ввести систему капеланства (душпастирської служби) в Збройних силах та інших силових структурах України. Згідно з Конституцією, Україна є світською державою. Тому такі намагання УПЦ МП є антиконституційними. Крім того, введення в систему силових структур України капеланів – священників Московського патріархату буде по суті створенням проросійської «п'ятої колони» антиукраїнського спрямування у військовому середовищі.

Висновки

При визначенні методологічних підходів до політики й культури державні, політичні та громадські структури мають виходити з того, що саме **національні**, а не релігійні інтереси окремих конфесій, є первинними, головними у державній культурній політиці. Саме такий підхід забезпечить національне відродження, єдність і розвиток українського суспільства.

Недалекоглядні дії партійних і громадських діячів створюють умови для поширення діяльності антиукраїнських церков. Не ведеться боротьба за об'єднання українських церков у єдину незалежну Помісну православну церкву.

Невиправданими, ганебними з точки зору відповідності інтересам національного відродження є дії урядовців, які надають приміщення, фінанси та інші пільги антиукраїнським церквам, які приймають нагороди від цих церков за свою, по суті, антиукраїнську діяльність.

Література:

1. **Власовський І.** Нарис історії Української Православної церкви: У 4-х томах, 5 кн. / Гол. ред. С. Головка. – К.: Либідь, 1998. – Т. 4. – Ч. 2. – 398 с.
2. **Романюк А.** Ловці душ // Український тиждень. – № 30 (143), 23-29. 07. 2010. – С. 16-19.
3. Патріарх Філарет: Київський патріархат хочуть знищити до літа / 30. 01. 2011 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://newsru.ua/arch/ukraine/30jan2011/patriarh.html>. – Назва з титул. екрану.

УДК 321:342.511

Президент у системі влади за різних форм державного правління

Людмила Галаган,
в.о. завідіду пошуку та обліку документів
Фонду Президентів України
Національної бібліотеки України
імені В. І. Вернадського

У статті розглянуто порядок формування та основні принципи взаємодії між гілками влади за різних форм державного правління. Крізь призму цього визначено місце і роль президента в системі державної влади, проаналізовано особливості його статусу та повноважень.

Ключові слова: державна влада, форма державного правління, вищі органи державної влади, Президент.

The article deals with general principles of cooperation of the state branches of power in different forms of government. It highlights place and role, special status and plenary powers of the President in the state power system.

Keywords: state power, form of government, supreme bodies of state power, the President.

Коли говорять про місце та роль президента в системі органів державної влади, то передусім мають на увазі співвідношення його функцій із законодавчою і виконавчою владою. Становище президента і його фактична роль у житті країни визначається відповідно до політичних умов та історичних традицій. Коли в країні реалізовано принцип поділу влади, утворюється особливий статус президента як глави держави, що впливає з його власних повноважень, обов'язку виступати гарантом Конституції і здійснювати вище представництво.

Серед численних досліджень і публікацій, у яких висвітлюються питання взаємозв'язку та взаємодії вищих органів державної влади за різних форм державного правління, зокрема проблеми визначення

статусу президента та президентських владних структур у системі державної влади, особливої уваги заслуговують праці українських дослідників В. Шатіла, П. Шляхтуна, В. Ладиченка та зарубіжних авторів М. Уоллерстайна, Х. Дж. Лінца, М. Шугарта, Дж. Кері, Дж. Сарторі та ін.

Нині в Україні досі точаться дискусії щодо найбільш прийнятної форми правління. Чи не найбільше змін зазнав саме конституційний статус Президента України. Тому метою даної статті є аналіз президентської влади з урахуванням актуальних політичних проблем, а також визначення обсягу оптимальних президентських повноважень за різних форм державного правління.

Батьківщиною президентства є Сполучені Штати Америки, де наприкінці XVIII століття і розпочала «життя» нова владна структура. У США зародився інститут президентства як один із найважливіших інститутів політичної системи. На відміну від інших держав того часу, де виконавча влада повсюдно була монархічною, спадкоємною, у США главу держави почали обирати в ході загальних виборів.

З початком XIX століття країни Латинської Америки заходилися копіювати досвід США, а відтак переписувати свої конституції та вводити в державно-владні механізми інститут президентства. За деякими даними, з моменту здобуття незалежності 20 країн цього регіону ухвалили 260 конституцій. Одна тільки Венесуела мала їх вже 25, а Бразилія – 8. Однак, порівнюючи зміст, а головне – ефективність функціонування інституту президентства в США й країнах Латинської Америки, отримуємо результат явно не на користь останніх: США до сьогодні залишаються єдиною в світі країною з ефективною президентською системою правління. Президентські ж системи їх південних сусідів, за оцінкою аналітиків, засвідчують «рекорд слабкості».

У середині XIX століття інститутом президентства звабилися європейці: такі посади з'явилися в структурі влади Швейцарії та Франції.

Активне впровадження республіканської форми правління з інститутом президентства розгортається у XX столітті – із закінченням Першої світової війни. Можливо, такому розвитку подій у монархічній Європі сприяв не лише блискучий демократичний досвід США, а й позитивний імідж 26-го і 28-го американських президентів – Теодора Рузвельта та Вудро Вільсона.

Але не тільки Європа й Азія розбудовуватимуть владні інститути в своїх державах, закладаючи в них «елемент президентства». Навіть у найвіддаленіших куточках Африки в другій половині XX століття вже правитимуть власні президенти. Закінчиться ж минуле століття – «століття президентотворення» – бурхливими процесами народження нових держав на просторах колишніх СРСР та Югославії й появою тих же таки інститутів президентства в новопосталих державних організаціях.

У конституціях зарубіжних країн для характеристики президентської влади широко вживається термін «глава держави» (Україна, Росія).

Конституція Італії зазначає: «Президент Республіки є Главою Держави». Аналогічним чином визначений статус президента і в Конституції Угорщини: «Главою держави Угорщина є Президент республіки». У конституціях низки країн спеціально підкреслено, що президент є главою виконавчої гілки влади.

Згідно з Конституцією США, «виконавча влада надається Президенту Сполучених Штатів Америки». У тому ж дусі сформульована Конституція Мексики: «Здійснення верховної виконавчої влади покладається на особу, що іменується «Президентом Мексиканських Сполучених Штатів». За Конституцією Франції, «президент... забезпечує своїм арбітражем нормальне функціонування публічних влад». Аналогічну роль відводить главі держави і сучасна Конституція Румунії: «Президент... забезпечує дотримання Конституції і нормальне функціонування публічної влади». З цією метою президент діє як посередник між органами державної влади, а також між державою і суспільством, є «вищою посадовою особою». Іноді президент має номінальне значення, виконуючи в основному церемоніальні обов'язки, і володіє незначними повноваженнями, що характерно для ФРН [1, с. 221].

Загалом, у сучасних державах, де прийнято концепцію поділу влади, порядок формування і принципи взаємодії між гілками влади, закріплення їх у Конституції і фактичне встановлення в країні визначають форму правління в цій країні. «Форма державного правління – це спосіб організації державної влади, зумовлений принципами формування і взаємовідносин вищих органів держави» [2, с. 260]. Йдеться про систему формування і взаємовідносин інституту глави держави, вищих органів законодавчої і виконавчої влади. Залежно від правового статусу глави держави й порядку формування цього вищого органу державної влади розрізняються дві основні форми державного правління – монархія і республіка.

Монархія (грец. *monarchia* – єдиновладдя, від *monos* – один, єдиний і *arche* – влада) – це «така форма правління, за якої верховна державна влада юридично належить одній особі – монарху (королю, імператору тощо) і передається в порядку престолонаслідування». Республіка (лат. *respublica*, від *res* – справа, *publicus* – суспільний) – це «така форма державного правління, за якої всі вищі органи державної влади або обираються, або формуються загальнонаціональною представницькою установою (парламентом)» [3, с. 312]. Влада монарха не є похідною від будь-якої іншої влади, органу чи виборців. Монарх формально виступає джерелом державної влади, усіх державно-владних повноважень. У республіці глава держави – президент – є виборним і змінюваним, а його влада виступає похідною від представницького органу (парламенту) або виборців.

Існують три основні різновиди республіканської форми правління: парламентарна республіка, президентська республіка і республіка змішаного типу.

В парламентарних країнах перше місце в тріаді влад належить парламенту як носію законодавчої влади і вищому представницькому органу. Слід зазначити, що до країн з парламентарними формами правління належать як монархічні так і республіканські країни. Але так чи інакше, головними інститутами, що утворюють конституційний механізм, є: глава держави, парламент, уряд, вищі судові органи. Їх компетенція відображає положення того чи іншого органу в системі державної влади. Так, наприклад, орган законодавчої влади здійснює, перш за все, повноваження, пов'язані з розробкою і прийняттям законів. Уряд управляє державними справами і забезпечує виконання законів. Суд здійснює правозастосовну діяльність. Головне його призначення – захист прав і інтересів кожного індивіда.

Головна особливість даних країн, на відміну, наприклад, від президентських республік, полягає в тому, що поділ влади в них проводиться не так жорстко. Взаємопереплетення функцій і компетенції законодавчої і виконавчої влади іноді настільки значні, що дозволяє сумніватися в реальності здійснення самого принципу. Все це дає можливість говорити про те, що в дійсності в парламентарних країнах поділу влади немає, а є лише функціональна диференціація, але не більше того.

У всіх країнах з парламентарними формами правління є, як правило, одноосібний глава держави – монарх чи президент, роль якого зазвичай описують формулою: «Царствує, але не править». Глава держави, якими б широкими повноваженнями не наділявся, реальної участі в керівництві і управлінні державними справами не бере. Відповідно, його повноваження здійснюють інші державні органи, головним чином уряд, який і несе за них відповідальність.

Уряд має змогу контролювати парламент за допомогою партійної більшості у представницькому органі, на яку він спирається. Звичайно, крім випадків, коли не вдається жодній з партій здобути більшість депутатських місць і виникають труднощі при формуванні коаліції. Коаліційні уряди і уряди меншості є нестійкими, тому в таких випадках остаточне рішення приймає парламент. Особливо важливу частину повноважень парламенту складає його участь у формуванні інших державних органів і контроль за діяльністю виконавчої влади. Якщо загальною тенденцією, на думку спеціалістів, є посилення виконавчої влади, то відповідні контрольні повноваження парламенту мають урівноважити і збалансувати дію цієї тенденції.

Очевидно, що парламентаризм пропонує більш гнучку основу для створення і зміцнення політично стабільної системи, але звідси зовсім не випливає, що гарний будь-який режим парламентарного правління. Кожна

країна по-своєму унікальна: традиції федералізму, етнічна чи культурна різноманітність і т.д. Ніхто не поручиться, що парламентарні системи ніколи не зазнають серйозної кризи чи повного краху.

Для президентських же республік характерною є юридична рівність кожної з трьох гілок влади та їх незалежності одна від одної, але це ще не означає їх повного відокремлення, оскільки на практиці це могло б призвести до неузгодженості та конфронтації влади. В таких країнах немає колегіального органу носія виконавчої влади, яким у парламентарних країнах є, зазвичай, уряд. Дійсно, до кабінету входять керівники урядових відомств (міністри), але виконавча влада належить не кабінету як колегіальному органу, а тільки президенту. Це так званий жорсткий поділ влади, класичним прикладом застосування якого є США.

Американська модель президентства відзначається своєю раціональністю: у ній немає властивого деяким іншим країнам дуалізму виконавчої влади, при якому президент і прем'єр-міністр часто суперничають за переважний вплив на урядову політику. Ця модель президентства не допускає і виникнення двовладдя в політичній системі США, коли президент проводить свою політику, а конгрес здійснює свій курс. Система поділу і балансу влади навіть в умовах, коли президент представляє одну партію, а більшість у конгресі належить опозиційній партії, забезпечує єдність державної політики.

Президентську модель правління, що сформувалася в США, впроваджено (з багатьма її атрибутами) й у деяких країнах Азії й Африки. Афро-азіатська модель відрізняється великим авторитаризмом, який нерідко набуває форми відверто тоталітарного режиму. Конституційно парламенти не захищені від сваволі правлячого президента і можуть бути розпущені за його вказівкою. Судова влада так само, як і законодавча, дуже залежить від президента, який особисто призначає суддів і контролює їхню діяльність. Відсутність парламентаризму і демократичних традицій, особливо в багатьох африканських країнах, призвела до концентрації величезної влади в руках президента, який до того ж є, здебільшого, лідером правлячої і нерідко єдиної легально діючої партії, що дозволяє йому фактично одноосібно вирішувати питання державного управління.

Характеризуючи президентську владу в Азії й Африці, необхідно все ж зазначити, що в окремих країнах на цих континентах (в Індії, Ізраїлі, Лівані) виникли такі системи президентського правління, які більше відповідають європейській моделі президентства. Вони передбачають більш обмежені прерогативи президента, ніж в американській, латиноамериканській і афро-азіатській моделях президентської влади.

Урядові кризи і міністерська чехарда за парламентарної форми правління зовсім виключені в президентському правлінні в силу жорстко визначеного терміну правління. Слабкою стороною ж президентства є саме відсутність гнучкості в умовах постійно мінливої ситуації. Питання про зміну президента, що втратив довіру своєї партії чи народу, надзвичайно

складне. Навіть коли поляризація сил призводить до актів насильства і протизаконних дій, «упертий» носій влади може робити вигляд, що нічого не сталося. Громіздкі механізми, що передбачають його зняття на користь більш здатного і мирно налаштованого спадкоємця, можуть спрацювати занадто пізно. Імпічмент – це процес набагато більш невизначений і довгостроковий, особливо якщо порівняти його з простим вотумом недовіри уряду з боку парламенту.

На випадок смерті президента, його відставки, імпічменту чи хвороби конституція дуже часто передбачає автоматичний і негайний вступ на посаду віце-президента з метою не допустити періоду «міжцарства» чи вакууму влади. Однак інститут віце-президентства, що так успішно функціонує в Сполучених Штатах, може не настільки ефективно спрацювати в інших країнах. У цьому випадку особлива небезпека приховується для тих з них, де конституції передбачають можливість того, щоб кандидат у президенти і кандидат у віце-президенти, які перемогли на виборах належали до різних партій. Тоді у випадку смерті чи відходу президента зі своєї посади прихильники колишнього глави держави можуть відмовити його законному спадкоємцю, що належить до іншої партії, у своїй підтримці, посилаючись на те, що не вони його обирали і тому його вступ на посаду не є демократично законним. І, якщо парламентські способи боротьби виявляться неефективними, вони можуть вдаватися до насильницьких методів боротьби, аби повернути владу в свої руки.

Окрім цього, до негативних сторін президентської форми правління, на думку М. Уоллерстайна, можна віднести і те, що «президентська форма правління, на відміну від парламентської, не вимагає досягнення якогось компромісу між виконавчою владою і парламентською більшістю. Тому остання може виступати (часто так і є) в ролі опозиції до глави виконавчої влади» [4], що ще більше посилює неузгодженість у діяльності різних політичних інститутів та суспільних організацій.

Х. Лінц стверджує, що ретельний порівняльний аналіз системи парламентаризму й системи президентського правління доводить: в цілому перша все-таки частіше приводить до встановлення стабільної демократії, особливо там, де глибокі політичні розбіжності й існує безліч політичних партій. Парламентаризм виступає гарантом збереження демократії – резюмує дослідник [5]. Прем'єр-міністр фактично набуває характеру президента. Єдиний виняток – він не може безпосередньо звертатись до народу, а робить це через парламент. Демократична гарантія від узурпації влади прем'єр-міністром – процедура вотуму недовіри з боку парламенту. Натомість, президент як виборна особа завжди більше залежить від громадськості, що створює загрозу популізму у його діяльності. Президент не завжди користується підтримкою більшості населення і не зобов'язаний узгоджувати свої дії з опонентами. Проте він цілком може свідомо чи несвідомо ототожнювати поняття народ та невелику групу своїх прибічників. Лінц відзначає подвійність конституційного статусу

президента – він одночасно символ, що втілює єдність нації, та посадовець, що реалізує конкретний політичний курс.

У республіках змішаного типу система державної влади характеризується поєднанням рис президентської і парламентарної форм правління. Змішана система – це окремий вид політичної системи, який існує поряд з чистими типами – президентським та парламентським. Даний тип був запроваджений у тих політичних системах, де чисті типи не працюють. Так, більшість країн посткомуністичного регіону обрали саме змішану політичну систему. Існує велика кількість різних конфігурацій інституційного дизайну всередині змішаних систем, але всі вони мають схожі переваги. Змішана система має більше ресурсів легітимності, тому що за такої системи президент та парламент обираються шляхом всенародного голосування. Ця система дозволяє існувати «слабкому» президенту та «слабкому» прем'єр-міністру, що за вдалої комбінації їх повноважень робить їх сильнішими, а систему більш ефективною. Роль, яку відіграє президент у політичній системі, залежить не тільки від конституційних повноважень, а й від політичних механізмів формування гілок влади: статусно-рольові позиції президента в системі виконавчої влади, а також складу парламенту та партійної приналежності членів уряду.

М. Шугарт та Дж. Кері виділяють два типи напівпрезидентських систем: прем'єр-президентський та президентсько-парламентський. Ці два види можна охарактеризувати за двома пунктами: хто бере участь у призначенні прем'єр-міністра, і другий – хто має відправити кабінет у відставку. Відмінність між ними полягає в різній ролі президента у формуванні кабінету. Так, прем'єр-президентська система характеризується доволі обмеженою роллю президента в призначенні кабінету: президенту належить влада призначати прем'єра та деяких міністрів за згодою парламенту, але він обмежений у повноваженнях знімати з поста прем'єр-міністра та міністрів (Франція, Португалія, Польща, Литва). У президентсько-парламентських режимах президент має право назначати та звільняти з посади прем'єр-міністра та весь кабінет (Австрія, Росія).

Також варто згадати твердження щодо характеру змішаних республік Дж. Сарторі [6, с. 125]. Він зазначає, що сутність напівпрезидентської форми правління полягає, насамперед, у тому, що влада в ній ділиться, тобто в державі існує дуалізм виконавчої влади. Тобто, за Дж. Сарторі, така модель управління зумовлює своєрідне двовладдя, уособлюване президентом і прем'єр-міністром. І, залежно від конфігурації більшості, влада не чергується, а коливається між президентом і прем'єр-міністром, яка й забезпечує йому перевагу. Досвід українського державотворення засвідчує загрозу переростання цього двовладдя у відкрите протистояння двох вищих посадовців, неефективне виконання своїх обов'язків урядом, гальмування процесу прийняття політичних рішень.

З часів здобуття Україною незалежності інститут президентства в країні неодноразово зазнавав змін. Це пов'язано з багатьма факторами, зокрема зі зміною політичної системи, чинного законодавства, необхідністю давати відповіді на кризові політичні ситуації, а також постійним «перетягуванням» повноважень гілками влади.

Президентсько-парламентарна система в Україні відіграла важливу роль у перші роки державності, забезпечуючи стабільність і суспільства, і держави. Але згодом стало зрозуміло, що в Конституції 1996 року було закладено протистояння законодавчої і виконавчої гілок влади. Усуненню цього системного внутрішнього конфлікту і була покликана сприяти політична реформа, спрямована на створення ефективної та відповідальної системи влади за типом якісного європейського інструмента управління суспільством. Поштовхом до виникнення нової формальної моделі організації та функціонування виконавчої влади (передусім унаслідок зміни характеру взаємин між президентом і урядом) стала Конституція України в редакції, яка набрала чинності з 1 січня 2006 року і тим самим дала початок формуванню парламентарно-президентської форми правління.

Після прийняття Закону України «Про внесення змін до Конституції України» від 8 грудня 2004 року № 2222-IV вчені, політики та авторитетні міжнародні організації неодноразово наголошували на недоліках цієї політреформи: починаючи від порушення процедури її прийняття і закінчуючи недосконалістю нових чи змінених норм Основного Закону України.

Зважаючи на це, Президент України В. Ф. Янукович у серпні 2010 року ініціював удосконалення Конституції України, зокрема у частині, що стосується взаємодії між президентом, парламентом та урядом. Основними елементами нової політичної системи, на думку глави держави, мають стати: сильний президент, у якого є практичні важелі координації і контролю над реалізацією ключових питань реформ та стратегічного курсу держави; компетентний і політично структурований парламент із сильною коаліцією і впливовою опозицією; відповідальна та професійна виконавча влада, в якій немає «недоторканих» міністрів чи глав адміністрацій [7].

Суттєвий вплив на ці наміри глави держави у реформуванні Конституції України спричинило Рішення Конституційного Суду України від 30 вересня 2010 року № 20-рп/2010. Цим рішенням згадуваний попередньо Закон України «Про внесення змін до Конституції України» через порушення конституційної процедури його розгляду та прийняття визнано неконституційним і відновлено дію попередньої редакції норм Конституції України. Таким чином, Україна повернулася до напівпрезидентської форми правління.

Місце та роль президента в системі державної влади в Україні на сьогодні визначається такими механізмами взаємодії між главою держави, парламентом та урядом:

Людмила Галаган

- вето Президента до ухвалених парламентом законів;
- скасування Президентом актів органів виконавчої влади;
- скріплення підписами Прем'єр-міністра України і відповідного міністра актів Президента (контрасигнація).

На думку В. Шатіло, Президент України, «використовуючи право вето та право скасовувати акти уряду, зберігає конституційний баланс сил на вищому щаблі державного механізму від парламентського диктату та порушення балансу влад з боку Кабінету Міністрів» [8, с. 109]. Загалом же відновлення Конституції України в редакції 1996 року повернуло Президенту практичні важелі координації і контролю над реалізацією ключових питань реформ та стратегічного курсу держави та встановило більш дієвий порядок взаємодії з урядом.

Таким чином, місце та роль глави держави в сучасних країнах світу залежить від обраної форми державного правління. Виникнення тих чи інших систем правління в різних країнах зумовлене багатьма чинниками. Значний відбиток на цей процес накладають особливості історичного розвитку країни, специфіка її політичної культури, традицій державності, співвідношення різних політичних сил і лідерів у період розроблення й прийняття конституції. Через це в одних країнах запровадилася парламентська система правління, при якій функції глави держави виконує конституційний монарх чи президент, але реальна виконавча влада зосереджена в руках уряду, підзвітного парламентові (європейська модель), а в інших створено сильну президентську владу, урівноважену іншими політичними інститутами чи й такою, що переважає за своїми повноваженнями законодавчу і судову влади (американська модель президентства).

Література:

1. Конституционное право современной России: Учебник для вузов / [Б. Н. Габричидзе, Б. П. Елисеев, А. Г. Чернявский и др.]. – М.: Дело и Сервис, 2001. – 416 с.
2. Політологічний енциклопедичний словник: Навч. посібник для студентів вищ. навч. закладів. – К.: Генеза, 1997. – 400 с.
3. **Шляхтун П. П.** Політологія. – К.: Либідь, 2002. – 576 с.
4. **Уоллерстайн М.** Избирательные системы, партии и политическая стабильность / М. Уоллерстайн // Полис. – 1992. – № 5-6. – С. 158.
5. **Линц Х.** Опасности президентства [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Polit/.
6. **Сарторі Дж.** Порівняльна конституційна інженерія: Дослідження структур, мотивів і результатів: Пер. з 2-го англ. вид. – К.: АртЕк, 2001. – 211 с.

7. Виступ Президента України Віктора Януковича на урочистих заходах з нагоди Дня Незалежності України на Майдані Незалежності від 24.08.2010 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.president.gov.ua/news/17881.html>.

8. **Шатіло В. А.** Інститут президентства в системі державної влади України / В. А. Шатіло. – К.: Український центр політичного менеджменту, 2004. – 159 с.

УДК 325.455:347.7:930

Історична освіта в Україні як складова державної політики пам'яті

Леонід Чупрій,
кандидат філософських наук,
докторант відділу політичних стратегій
Національного інституту стратегічних досліджень

Проаналізовано систему історичної освіти як важливої складової державної політики пам'яті. Запропоновано шляхи покращення якості історичної освіти молоді шляхом створення більш об'єктивних і толерантних підручників та використання позакласних форм вивчення історії, які, впроваджуючи новітні виховні та дидактичні технології, сприяли б підвищенню інтересу молоді до вивчення вітчизняної історії.

Ключові слова: історична освіта, історична пам'ять.

The system of historical education as an important component of public memory policy is analysed. The author offered the ways to improve the quality of historical education of young people by creating more objective and tolerant textbooks and extracurricular forms of studying history, which would heighten the interest of young people to study national history, introducing new educational and didactic technologies.

Keywords: historical education, historical memory.

Проблемами формування вітчизняної історичної освіти займався чимало вітчизняних дослідників, серед яких можемо назвати І. Юхновського, Н. Яковенко, О. Удода, С. Кульчицького, І. Гирича, Я. Грицака, Ю. Шаповала, В. Верстюка, Ю. Волошина, К. Баханова, В. Гриневича, О. Зайцева, Л. Зашкільняка, В. Кравченко, М. Мудрого, О. Сокирко, О. Павлишина, Ф. Турченко та багатьох інших.

Мета статті – здійснити аналіз системи історичної освіти як важливої складової державної політики пам'яті та розробити рекомендації щодо її покращення.

Актуальність проблеми

Важливою складовою творення сучасної української нації є конструювання національного історичного наративу та його закріплення у суспільній свідомості. У статті 11 Конституції України зазначається, що «держава сприяє консолідації та розвитку української нації, її історичної свідомості, традицій і культури» [1]. Конструювання власної історії розглядається як фундаментальна потреба суспільств у контексті власної самоідентифікації. Для України конструювання «своєї» історії розглядається державою як важливе національне завдання. Держава сформувала запит на нову наукову інтерпретацію національної історії з метою оновлення поглядів на минуле України та українців, звільнення його від багатьох «чужих», ідеологічно заангажованих, а то й неправдивих, трактувань. Як зазначає відомий дослідник Я. Грицак, «для сучасного українського історика – а надто того, який творить нові синтези і пише нові підручники, найважливішою метою є редефініція старої та творення нової української ідентичності» [2, с. 112]. Але, створюючи власну історію, слід з повагою ставитися до історичного минулого інших країн і прагнути до налагодження діалогу з метою об'єктивного й неупередженого дослідження складних сторінок історії. Водночас інші країни не повинні нав'язувати нам своє бачення суперечливих історичних подій. Позитивним прикладом налагодження діалогу щодо досягнення історичного примирення є українсько-польський діалог. Зокрема, на сьогодні досить успішно працює українсько-польська комісія експертів з питань удосконалення шкільних підручників з історії та географії.

Відповідно до Угоди про першочергові заходи щодо розвитку науково-освітнього співробітництва на період 2010 – 2012 років від 17 травня 2010 р. відбувається активізація роботи українсько-російської комісії істориків. Останнім часом тривають дискусії щодо створення спільного російсько-українського підручника з історії. Слід зауважити, що з професійної точки зору це досить складно зробити, адже деякі суперечливі теми (Полтавська битва, Переяславська Рада, визвольна боротьба ОУН-УПА тощо) не можуть однаково тлумачитися українською і російською стороною. Відомий український дослідник, член російсько-української комісії істориків Юрій Шаповал відзначає, що ніякого спільного підручника з історії на даному етапі не варто робити. Він пропонує створити посібник для вчителів, у якому буде запропоновано різні підходи, наприклад, щодо оцінок Переяславської ради, діяльності ОУН-УПА тощо. Ю. Шаповал відзначає, що цей посібник має відповідати на окремі питання: наприклад, чому зараз у Росії така переакцентація в оцінках образу Сталіна і який погляд на це української сторони. Тобто йдеться про те, аби допомогти

вчителям осмислити контраверсійні теми. Учитель знатиме, що тези, які він висловлює учням, не є до кінця однозначними, однолінійними, що є інші думки, інші оцінки [3].

Цю позицію підтримує і директор Інституту загальної історії Російської академії наук, академік Олександр Чубар'ян. Він повідомив про намір створити зовсім не підручник, а методичний посібник для вчителів шкіл і, можливо, для старшокласників. Зразком для нього може стати методичний посібник з російсько-німецької історії, який зараз готують вчені обох країн [4]. О. Чубар'ян також зазначив, що в Україні вже видані «Нариси історії Росії», які були підготовлені російськими дослідниками і перекладені українською мовою. Потім «Нариси історії України» були перекладені російською й видані в Росії.

Проблема якості шкільного підручника з історії України

Принципово важливе значення має політика держави в освітній сфері, спрямована на толерантне й об'єктивне висвітлення історії України, створення для навчання якісно нових підручників і методичних посібників для вищої та середньої школи з врахуванням критичних зауважень викладачів, науковців, громадськості та відповідних зарубіжних напрацювань. Саме середня і вища освіта є на сьогодні потужними ретрансляторами знань про минуле, модераторами історичної пам'яті нового покоління українських громадян.

Провідну роль у цьому має відігравати відповідна організація освітнього процесу. В Державному стандарті базової і середньої освіти, затвердженому постановою Кабінету Міністрів України № 24 від 14 січня 2004 р., зазначається, що «викладання історичних дисциплін спрямоване на виховання в особистості рис патріота України, активного компетентного громадянина, людини з гуманістичними і демократичними цінностями».

Саме підручник з історії зберігає статус домінуючого засобу навчання та важливого чинника формування історичної пам'яті серед молоді. Стереотипні уявлення про свій народ, його героїв та ворогів здебільшого формуються у підлітковому віці: частково – через сімейні розповіді, художні історичні твори, але головним чином – через шкільний курс історії. Процес вивчення історії у школі повинен бути підпорядкований не тільки передачі знань, а й формуванню критично мислячої особистості, вихованню законослухняного і толерантного громадянина, патріота своєї країни.

Основний курс з історії, що викладається в загальноосвітній школі, – це історія України. Слід зазначити, що історія Української РСР викладалась в українських школах ще за радянських часів, але цей предмет вважався додатковим і був розрахований лише на 30 навчальних годин. З 1989/90 навчального року курс історії УРСР став у школах самостійним предметом. Навчальними планами на нього

відводилося 102 години. З 1991/92 навчального року історія України стала повноцінним предметом, який вивчається з 5-го по 11-й класи.

Слід відзначити, що Україна першою серед країн СНД створила повний комплект власних підручників із всесвітньої історії та історії України, що викладаються у загальноосвітніх навчальних закладах. Викладання історії в школі добре віддзеркалює сучасну ситуацію в українській історіографії, її стан, наукові досягнення, бо авторами програм, підручників та навчальних посібників є, як правило, найвидатніші історики, які займаються вітчизняною минувиною.

Але не зважаючи на позитивні напрацювання, проблема якісного підручника вітчизняної історії була і залишається предметом обговорення вітчизняної науково-педагогічної, а часто і політичної спільноти. Експерт з гуманітарних питань Володимир Семиноженко зазначає, що сучасні підручники з історії занадто політизовані і цей підхід потрібно змінювати. Головне – покращити якість методичних і наукових рад, які будуть затверджувати підручники.

У сучасних умовах до підручників з історії висуваються певні вимоги. В першу чергу підручник повинен бути толерантним, об'єктивним, нейтральним та відкритим. Навколишній світ – різноманітний і багатогранний, тому неможливо повністю описати його під одним кутом зору та створити єдину й вичерпну теорію всього. Відповідно і підручник з історії, щоб більш точно відображати історичну реальність, не може спиратися на єдину теорію, а повинен відображати її з різних сторін. Потрібно уникати закритого викладення минулого і показувати різнобічні аспекти, аналізуючи їх. Підручник повинен бути не стільки ретранслятором історичних знань, скільки спрямованим на формування в учнів певних компетентностей – уміння працювати з різноманітною інформацією, критично мислити, аналізувати, робити правильні висновки.

Висвітлюючи історію нашої країни, слід також враховувати й відображати історії всіх етнічних груп, що проживали чи проживають на території України, і тим самим написати спільну історію Західної та Східної України, вказуючи на їхні історико-культурологічні особливості, але в жодному разі не протиставляючи їх.

Грунтовний аналіз шкільних підручників історії України здійснила група університетських викладачів-істориків під керівництвом Н. Яковенко. За підсумками Робочої наради з моніторингу шкільних підручників історії України зроблено загальний висновок про те, що вони відповідають чинній нормативно-правовій базі (державному стандарту й навчальній програмі), однак, на жаль, не відповідають ні сучасному станові історичної науки, ні потребам суспільства [5, с. 24]. Як відзначили експерти, що здійснювали моніторинг, серед основних недоліків підручників можна виділити:

Леонід Чупрій

- тиражування песимістичного уявлення про Україну як простір з безперервним – від XIII до XX століття – «колоніальним статусом»;
- переважно етноцентричне бачення історії;
- переважання у тематиці підручників політичної та мілітарної історії;
- певна однобічність викладу матеріалу;
- недостатня кількість нових методів і розвиваючих методик;
- значна політизація підручників.

Експерти Міжнародної мережі дослідження підручників також досить критично оцінили підручники з історії вибраних вітчизняних авторів (див. таблицю, [6]).

Таблиця

Параметри, за якими оцінювався зміст	В. Власов			Ф. Турченко, В. Мороко			О. Реснт, О. Малій			Ф. Турченко			Ф. Турченко, П. Панченко, С. Тимченко		
	+	—	?	+	—	?	+	—	?	+	—	?	+	—	?
1) Підручник виокремлює важливість і переваги культурного розмаїття		—				?		—			—			—	
2) Підручник наголошує на важливості звичаїв і традицій для їхніх носіїв	+			+			+			+			+		
3) Підручник заперечує існування стерильних етнічних груп, наголошує на змішаності кожної групи		—			—			—			?			—	
4) Підручник сприяє оцінці та сприйняттю інших етнічних і культурних груп та особистостей на основі їхньої самодостатньої цінності		—				?			?			?		—	
5) Підручник дає зважену інформацію про інші етнічні/культурні групи в межах власної етнічної території та поза нею		—		+			+				—			—	
6) Підручник вільний від расових/етнічних/культурних стереотипів		—				?			?		—				?
7) Підручник дає критичну оцінку расовим/етнічним/культурним стереотипам		—			—			—			—			—	

Параметри, за якими оцінювався зміст	В. Власов			Ф. Турченко, В. Мороко			О. Рєсєт, О. Малій			Ф. Турченко			Ф. Турченко, П. Панченко, С. Тимченко		
	+	—	?	+	—	?	+	—	?	+	—	?	+	—	?
8) Підручник дає можливість відсторонено поглянути на власні цінності		—			—			—			—			—	
9) Текст будується на порівняннях, зіставленнях чи протиставленнях?		Прт.			Зс.			Зс.			Зс. Прт.			Зс. Прт.	
10) Авторська аргументація – раціональна, емоційна, мішана?		Мш.			Мш.			Мш.			Мш. Прт.			Мш.	

Умовні скорочення: мш – мішана, прт – протиставлення, зс – зіставлення.

При створенні вітчизняного підручника з історії України слід активно використовувати європейський досвід, зокрема відповідні рекомендації Парламентської асамблеї Ради Європи. Ще у 90-х роках минулого століття Парламентська асамблея схвалила рекомендації «Про європейський вимір освіти» (1111 (1989)) та «Про історію й вивчення історії в Європі» (1283 (1996)), які сприяли реалізації проектів «Історія в новій Європі» та «Викладання й вивчення історії в Європі у XX столітті».

Відповідно до цих проектів європейці впроваджували концепцію «відкритої історії», яка пропагує толерантність і наголошує, що несхожі (зокрема – сусідні, «історично ворожі») культури, попри певні конфлікти, постійно перебували в стані взаємопроникнення та прагнули до діалогу.

Щодо викладання національних історій, то європейські експерти рекомендують переходити до «інтегрованої» національної історії – з підкресленням того, що кожна новітня нація є витвором не тільки свого внутрішнього розвитку, а й формувалася під дією численних іноетнічних та інокультурних впливів.

Пропонується посилювати гуманізацію історичної освіти, зосереджуючи увагу не на історії воєн та соціальних катаклізмів і конфліктів (на чому досі будувалася вся європейська історія), а на «культурі миру» – на повсякденному житті людини. Значну увагу пропонується також приділяти формуванню нових методів: наприклад, використання ігрових методик має навчити учня розрізняти факт і погляд на факт, розуміти суб'єктивний характер будь-якої інтерпретації історичного феномена, події чи особи, формулювати об'єктивні й неупереджені судження тощо.

За підсумками реалізації вищезгаданих проектів у 2001 році була прийнята Рекомендація Комітету міністрів Ради Європи «Про викладання історії у XXI столітті в Європі», яка рекомендувала розробити програми Ради Європи про реформу викладання історії й розробку нових

підручників і методичних посібників, зокрема в Російській Федерації, країнах Закавказзя, Південно-Східної Європи та Причорноморського регіону в рамках заходів, спрямованих розвивати і зміцнювати демократичну стабільність.

Слід відзначити, що останнім часом відбувається активна взаємодія українських і європейських педагогів та істориків, прикладом якої є розробка Всеукраїнської асоціації викладачів історії та суспільних дисциплін «Нова Доба» та представниками європейської Асоціації викладачів історії EUROCLIO навчально-методичних матеріалів з історії України на основі багатокультурного та багатоперспективного підходів у рамках проекту «Багатокультурна історія України».

Для поліпшення змісту підручників з вітчизняної історії доцільно активніше залучати наукові українські інституції, які можуть проводити експертизу змісту підручників, зокрема Інститут історії АН УРСР, Український інститут національної пам'яті. Одним із першочергових завдань Українського інституту національної пам'яті є аналіз існуючих засобів подання історії України, перш за все шкільних підручників.

Досить успішну роботу в цьому напрямку здійснила робоча група з моніторингу підручників з історії України для шкіл і вишів під керівництвом Н. Яковенко, про яку ми вже згадували. За підсумками IV та V Робочих нарад з моніторингу шкільних підручників історії України при Українському інституті національної пам'яті та за підтримки Інституту інноваційних технологій та змісту освіти МОН створено проект концепції та програми викладання історії України в школі, які було висунуто на громадське обговорення.

При підготовці концепції враховувався досвід європейських суспільств, для яких пріоритетом є прагнення до громадянської злагоди та знаходження «позитивного досвіду» у сфері ліберально-демократичних цінностей – пошануванні життя та прав людини, толерантному ставленні до чужої мови й культури, слідуванні демократичним ідеалам. Використовувався також позитивний досвід російської освітньої школи, де резерв прикладів убачають передусім в історичних досягненнях держави.

Для покращення якісного наповнення підручників з історії слід також посилити увагу до процедури проведення Всеукраїнського конкурсу рукописів підручників для навчальних закладів системи загальної середньої освіти, яка викликає нарікання серед педагогів-істориків та представників громадськості. Рішення про підсумки конкурсу та щодо присудження дипломів I, II, III ступенів приймає колегія Міністерства освіти і науки України на підставі висновків конкурсної комісії, незалежних експертів та, у разі потреби, апеляційної комісії. Для удосконалення цієї процедури варто проводити широкі громадські обговорення конкурсних підручників, дослухатися до побажань педагогічних колективів і представників шкільного самоврядування.

Аналізуючи проблему забезпечення освітніх закладів підручниками з історії України, відзначимо, що для активізації інтересу молоді до історичного минулого слід використовувати також й інші друковані джерела – краєзнавчі, етнографічні, археологічні, пам'яткоохоронні матеріали, художню літературу на історичну тематику.

З методологічної точки зору і зважаючи на розвиток сучасного інформаційного суспільства, постає потреба у створенні електронних версій посібників, які стимулюватимуть інтерес учнів до вивчення історії, адже в них часто використовують наочні, ігрові та розвиваючі методики. Електронний посібник повинен бути не повторенням паперового підручника, а насамперед аудіо- та відеопомічником учню і вчителю. Він повинен містити базу історичних документів, біографій, словник термінів та понять з можливістю пошуку; базу графічних матеріалів (портрети діячів, ілюстрації, навчальні картини тощо); базу історичних карт з можливістю анімації та масштабування; наявність аудіолекцій (бажано – слайд-шоу з ілюстрацій та відео).

Для формування історичної пам'яті молоді Міністерство освіти і науки проводить також позакласні заходи, спрямовані на розвиток краєзнавства та культурного туризму серед шкільної й студентської молоді.

Зокрема, для забезпечення історико-краєзнавчої роботи у Міністерстві освіти і науки була створена Всеукраїнська координаційно-методична рада з питань розвитку дитячо-юнацького туризму, краєзнавства й екскурсій (затверджена Наказом Міністерства № 379 від 11.05.2004), головними завданнями якої є реалізація державної політики в галузі освіти засобами туризму, краєзнавства й екскурсій. Значну кількість заходів історико-краєзнавчого спрямування проводить Український державний центр туризму і краєзнавства учнівської молоді Міністерства освіти і науки України. За сприяння Центру був створений Рух за збереження і примноження звичаїв, традицій і обрядів українського народу «Моя земля – земля моїх батьків», Всеукраїнська туристсько-краєзнавча експедиція «Краса і біль України».

Відповідно до Наказу Міністерства освіти і науки України №286 від 06.04.2007 була розроблена програма проведення комплексних навчально-тематичних екскурсій з учнівською та студентською молоддю «Моя країна – Україна» (з відвідуванням визначних краєзнавчих та історичних об'єктів). Зокрема відповідно до програми проводяться такі екскурсії: «Шляхами козацької звитяги» (Луцьк – Берестечко – Пляшева), Державний історико-культурний заповідник «Поле Полтавської битви», Острів Хортиця – Національний заповідник України та інші.

На підтримку розвитку історичного та географічного краєзнавства Кабінет міністрів України затвердив Міжгалузеву програму «Пізнай свою країну» на 2007-2012 роки (Наказ № 49/765/3027/308 від 27.08.2007). Серед основних завдань програми були виділені: залучення дітей і молоді

Леонід Чупрій

до активної діяльності з вивчення історії рідного краю та довкілля, проведення краєзнавчих наукових досліджень.

Як підсумок слід відзначити, що для вирішення проблем, пов'язаних з формуванням історичної пам'яті молоді, потрібно здійснити низку заходів:

- доопрацювання та прийняття на рівні Міністерства освіти та науки України нової концепції викладання історії України в школі, спрямованої на гуманізацію і антропологізацію («олюднення») минулого, досягнення громадянської злагоди, з подальшим внесенням відповідних змін у навчальні плани;
- надання необхідної підтримки навчальним закладам для здійснення ознайомлення вчителів історії з новою концепцією викладання історії України з метою підвищення їхнього професійного рівня;
- подальша розробка на рівні Міністерства освіти та науки, молоді та спорту, Міністерства з питань культури та туризму міжгалузевих Програм розвитку краєзнавства та культурного туризму;
- активізація використання досягнень інформаційних технологій у освітній сфері, зокрема створення електронних версій посібників та підручників з історії України;
- участь у міжнародних (транскордонних) проектах, встановлення зв'язків та обмінів між історичними школами різних країн з метою дослідження суперечливих питань історії.

Література:

1. Конституція України і основи правознавства в школі: книга для вчителя / За ред. І. Б. Усенка. – К.: Український центр правничих студій, 1999. – 354 с.
2. **Грицак Я.** Нарис історії України. Формування модерної української нації XIX-XX ст. Київ: Генеза, 1998. – 249 с.
3. Итоги 2008-го: школьные учебники истории. [Електронний ресурс] // Радио Свобода. – Режим доступу: <http://www.svobodanews.ru/content/transcript/480432.html>.
4. Автор спільного підручника Александр Чубар'ян: Україна в СРСР – це не тільки репресії. [Електронний ресурс] // Українська правда. – Режим доступу: <http://www.istpravda.com.ua/digest/2010/11/23/5593/>.
5. Шкільна історія очима істориків – науковців. Матеріали Робочої наради з моніторингу шкільних підручників історії України. К.: Видавництво імені Олега Теліги, 2008. – 128 с.
6. **Касьянов Г.** Підручники з історії України у світлі критеріїв Міжнародної мережі дослідження підручників [Електронний ресурс] – Права людини в Україні. Режим доступу: <http://www.khpg.org/index.php?id=1224504439>.

УДК 340.15:342.725

Мовний фактор у формуванні національної концептосфери: державотворчий аспект

Елла Мамонтова,

кандидат політичних наук,

доцент Одеського регіонального інституту

державного управління

Національної академії державного управління

при Президентіві України

Розглянуто вплив мовного чинника на процеси формування національної та громадянської ідентичності. На основі аналізу функцій мови як атрибуту держави окреслені проблеми формування символічного простору держави та перспективи розвитку державної мовної політики в Україні.

Ключові слова: мова, ідентичність, державний атрибут, концептосфера, символічний простір, державотворення.

The influence of language factor on the processes of the forming of national and civil identity is considered. On the basis of analysis of the functions of language as a state attribute, the problems of the forming of symbolic space of a state and the perspectives of the development of state language policy in Ukraine are outlined.

Keywords: language, identity, state attribute, concept sphere, symbolic space, state-building.

З моменту набуття незалежності мовне питання в нашій країні вийшло далеко за межі етнолінгвістичної сфери й набуло відверто політичного звучання. Жодна політична криза, на які так багата нетривала історія державного самовизначення України, жодна виборча кампанія не обійшлася без спекуляції на факторі білінгвізму. Більш того, огляд знакових подій політичної історії незалежної України демонструє чітко виражену тенденцію зростання соціальної напруги навколо мовної проблеми. Цілком зрозуміло, що без енергійних дій держави щодо створення належних

соціально-політичних умов подолання мовної кризи, без удосконалення нормативно-правових засад мовної політики неможливі ні гармонізація мовного середовища в Україні, ні подолання тенденції політизації мовного питання та перетворення його на інструмент маніпулятивного впливу.

Отже, серед багатьох чинників, що зумовлюють вектор сучасного соціально-політичного розвитку України, мовне питання посідає особливе місце. Як доводить світова практика, розповсюдження двох мов в одній країні завжди носить конфліктогенний характер. На думку видатного американського соціолінгвіста Е. Хаугена, багатомовній країні, якщо вона не є децентралізованою федерацією із достатньо стабільними мовними кордонами, завжди буде загрожувати внутрішній конфлікт [16, р. 245]. Однак в умовах вітчизняних реалій мовне протистояння слід розглядати не просто як джерело соціального дискомфорту, але як фактор, що визначає траєкторію подальшого розвитку української державності в цілому. Без його вирішення на державному та соціальному рівнях формування в Україні політичної нації, яка виступає запорукою незворотності державотворчого процесу, є досить проблематичним.

Розуміння цього висуває дослідження шляхів удосконалення державної мовної політики в число актуальних завдань політичної галузі знання. Аналіз стану наукової розробки означеної проблеми свідчить про високий градус інтелектуальної дискусії навколо питання вдосконалення механізмів державного управління щодо подолання мовного протистояння у країні та виведення його із політичної сфери в етнокультурний простір. Сьогодні ця тема вийшла далеко за межі суто галузевих розробок і набула загальносуспільної значущості.

Знайомство з масивом наукових публікацій, присвячених означеній проблемі, дозволяє виділити декілька підходів щодо її висвітлення.

Так, законотворчі аспекти регулювання мовної ситуації в Україні висвітлюють у своїх публікаціях М. Білоус, Л. Волга, Ю. Гнаткевич, І. Дзюба, М. Жулинський, І. Іванишин, Д. Кривенко, Л. Масенко, Т. Панько, О. Потєбня, Л. Танюк, О. Ткаченко та інші. Перспективи вдосконалення мовної політики України пропонують у своїх розробках К. Балабанов, Д. Виприняк, А. Граннес, А. Емірова, В. Євтух, В. Колісник, Т. Кононенко, О. Майборода, П. Надолішний, А. Погрібний, Л. Руденко, М. Феллер, Д. Шелест, М. Юрченко. Окремо слід відзначити роботи В. Карташкіна, Є. Лукашової, В. Мармазова, І. Піляєва, А. Погрібного та інших, присвячені визначенню шляхів організаційно-правового забезпечення виконання в Україні вимог Європейської Хартії регіональних мов і мов меншин.

Аналізу мовної ситуації в Україні у контексті синхронних та діахронних етнополітичних і цивілізаційних процесів присвячені ґрунтовні дослідження таких відомих авторів, як Т. Бурда, У. Вайнрайх, М. Вівчарик, Є. Головаха, Г. Залізняка, Д. Кривенко, Л. Масенко, Л. Мацько, Н. Паніна, А. Погрібний, В. Радчук, Л. Римаренко, Ю. Римаренко, О. Титаренко, Л. Шкляр та інші.

Окремий масив у етнокультурологічному блоці складають праці В. Сленського, П. Кірюша, Х. Кокса, М. Комарова, І. Кураса, В. Німчука, В. Потаєнко, М. Рибачука та інших, в яких виявлено зв'язок мовного протистояння з міжконфесійними відносинами в Україні.

Соціологічний підхід до вивчення мовної ситуації білінгвізму та її значення для вироблення державної етнонаціональної політики застосовують А. Биченко, О. Вишняк, О. Картунов, О. Малиновська, М. Міщенко, Ю. Римаренко.

Не залишилась осторонь від мовної проблеми й управлінська галузь знання. Специфіку регулювання мовної кризи в Україні на державному рівні, механізми оптимізації культурно-мовного простору в Україні досліджують у своїх працях О. Антонюк, Ю. Куц, Г. Швидко та інші. Окремо слід відзначити публікації В. Лугового, А. Матвієнко, Я. Перенського, О. Рафальського, М. Сингаєвської, М. Стріхи, в яких показано розвиток державної мовної політики в освітньо-інформаційному просторі як такому, що найбільш точно дозволяє зафіксувати, дослідити та виявити вади й досягнення державної мовної політики на нинішньому етапі.

Політологічний аспект проблеми, зокрема висновки дослідження мовної складової електоральних процесів в Україні, висвітлені в публікаціях таких авторів, як А. Матвієнко, В. Небоженко, А. Пойченко, Н. Погребняк, М. Рябчик, М. Томенко та ін. Різноманітні аспекти реалізації мовної політики в Україні в контексті сучасних політичних процесів викладені у працях І. Дзюби, Б. Канцелярука, І. Кресіної, А. Круглашова, Ю. Макара, Т. Нагорняк, В. Панібудьласка, І. Попеску, В. Rogozинського, Б. Яроша та інших.

Поява останніми роками низки дисертаційних досліджень (І. Балащенко, А. Заболоцький, А. Корж, А. Кургузов, В. Петренко, Т. Скубашевська, О. Юр'єва та ін.), присвячених соціально-політичному виміру мовного питання в Україні, в черговий раз засвідчує тенденцію зростання наукового інтересу до цих проблем.

Однак, незважаючи на досить широкий діапазон наукових підходів до вивчення природи, з'ясування причин та пошуку шляхів подолання мовного конфлікту в Україні, у переважній більшості досліджень акцентується об'єктивна – історико-регіональна або етнокультурна складова його генези та розвитку. В цілому у вітчизняній науковій літературі найчастіше мовна проблема розглядається в етнонаціональній площині як «нерівноправне становище культур і мов етноспільнот, намагання кожної етноспільноти створити найкращі умови для збереження і розвитку своєї культури, мови і традицій» [8, с. 185] та визначається як етнічний конфлікт.

Погоджуючись з Ю. Римаренком, якій відзначає, що наявність різних поглядів на мовну політику як складову політики етнонаціональної, з одного боку, відбиває реальний стан речей щодо розв'язання згаданих проблем у різних країнах, а з іншого, ускладнює розуміння цих питань, усе ж сприяючи пошукові оптимальних шляхів її розв'язання [12, с. 186],

ми пропонуємо розглянути проблему мовного протистояння в Україні у дещо новому для теорії політики аспекті. Метою даної статті є спроба виявити специфіку мови як державного атрибуту, дослідити її місце та роль у процесах формування національної та державної ідентичності громадян України й на цій основі означити деякі шляхи вдосконалення державної мовної політики.

Виходячи із визначення держави як величезної корпорації, яка виробляє два типи продукту – умови для існування своїх громадян та власну ідентичність, де остання виражається у безперервному процесі внутрішньої та зовнішньої самопрезентації, – мова, як інструмент формування національної концептосфери та державної ідентичності, набуває ознак найважливішого атрибуту держави. Під атрибутом (від латинської *attribuo* – надаю, наділяю) розуміють необхідну, суттєву, невід’ємну властивість об’єкту, ознаку субстанції, що є достатньою для її ідентифікації та необхідною для її існування [10, с. 202].

У процесі державної атрибуції, яка відбувається через оприлюднення певного набору знаків (що за семіотичним підходом розглядається як текст), мова стає одним з тих невід’ємних ключових ознак держави, що покладені в основу її існування. «Поняття державної мови, – зазначається у Рішенні Конституційного Суду України від 14 грудня 1999 р. №1-6/99, – є складовою більш широкого за змістом та обсягом конституційного поняття «конституційний лад». Іншою його складовою є, зокрема, поняття державних символів» [2]. Конституцією України статус державної мови надано українській мові (частина перша статті 10) [1]. «Це повністю відповідає державотворчій ролі української нації, що зазначено у преамбулі Конституції України, нації, яка історично проживає на території України, складає абсолютну більшість її населення і дала офіційну назву державі» [2].

В цілому, затвердження у функції державної мови корінної і найчисельнішої нації в Україні відповідає загальноприйнятій світовій практиці. За таким принципом, зокрема, відбувалося державотворення переважної більшості європейських країн [6, с. 5]. Однак утвердження української мови як державної не повинно розглядатися тільки в ракурсі політико-соціальних змін, що відбуваються у пострадянській Україні. Мовна політика є складовою більш ширшого процесу – процесу становлення національної державності. (Не випадково, виникнення терміну «державна мова» пов’язане з добою утворення національних держав). Його невід’ємною умовою є формування політичної нації через консолідацію українського суспільства, зокрема шляхом вирішення мовної кризи. Все це потребує від держави у практичній реалізації заходів щодо мовної політики розуміння характеру мовного конфлікту в Україні, який виходить за межі суто територіального чи етнолінгвістичного розмежування.

Пам’ятаючи про те, що мовні проблеми не можливо розглядати ізольовано від усієї політичної, соціально-економічної та культурної

ситуації, все ж таки не слід забувати: зосередження на вирішенні питань, що торкаються матеріальної сторони суспільного розвитку, без усвідомлення значущості її духовної, зокрема націотворчої компоненти, усі спроби розбудувати повноцінну суверенну державу приречені на поразку. «Соціально-політичні питання – про це свідчить тисячолітній досвід – де швидше, а де повільніше, проте вдається таки вирішити. Затоптані ж національна гідність, мова, інші державні символи й атрибути віками не вдавалося підняти на ноги» [13, с. 85].

Етнодержавотворчий потенціал мови закладений у її функціях. У суспільстві мова, передусім, виконує роль засобу комунікації та маніфестації. Саме ідентифікаційний чинник, закладений в основу маніфестаційної функції, перетворює мову на атрибут нації та держави. Мова, таким чином, є виявом національної ідентичності і розглядається як символ спільноти.

Як універсальний та найпотужніший інструмент пізнання і самовиявлення особистості, як основний елемент колективного розуму народу, мова покладена в основу формування нації. Нація дає особі фундаментальні багатства, які має тільки вона і вона одна може їх дати особі для її гармонійного розвитку. Це багатство починається з феномену мови. Національна мова протягом століть формується та постійно розвивається багатьма поколіннями людей однієї нації. Отже, мова не є атрибутом особи, мова є атрибутом нації [7].

Поряд з мовою історично націю визначають національні коди та символи, відбиті у матеріальній і духовній культурі, національний історичний міф та, обов'язково, колективне уявлення про національне майбутнє. За словами П. Берка, ці інструменти структурування національної ідентичності і є «культурними або символічними кордонами» нації [3, с. 5].

Сьогодні у науковому середовищі поряд із підходом, згідно з яким у процесах ідентифікації мові відводиться важлива, але далеко не чільна роль (Дж. Армстронг, Ю. Сміт, Дж. Фішман та ін), поширюється погляд на формування колективної ідентичності як на колективне конструювання, у якому визначальна роль відведена саме мовному чиннику (Е. Берк, Дж. Гамперц, Е. Гофман, С. Ервін, А. Табуре-Келлер, Д. Шиффрін та ін). Так чи інакше, але незаперечним залишається факт: мова продовжує відігравати провідну роль серед атрибутів національної ідентичності. Солідарність як етнічної, так і політичної нації формує передусім масове усвідомлення приналежності до однієї мовно-культурної спільноти [6, с. 5].

Як вже було відзначено, поряд з мовою формами втілення ідентичності, що водночас визначають і окреслюють символічний простір нації, є матеріальна культура, міфи, ритуали та історична пам'ять. Так, міф, як засіб опосередкування ідентичності, найчастіше являє собою набір оповідей, легенд про походження конкретної спільноти. Визначенню границь національної ідентичності сприяють також ритуали й свята. Їх інтегративна функція реалізується через об'єднання членів групи та

виключення сторонніх. Не менш важливим фактором структурування колективної ідентичності є «національна пам'ять» як образ минулого, що є спільним для членів групи. Однак, намагаючись втрутитися у процеси ідентифікації, прагнучи прискорити оформлення символічних кордонів національного самовизначення, необхідно пам'ятати, що колективна ідентичність не може бути чийось винаходом або сконструйованою за чийось свавіллям. Як неодноразово доводила історія, будь-які спроби такого конструювання завжди зазнавали поразки.

Таке зауваження щонайповніше стосується й мови як однієї з ознак національної ідентичності. Більш того, з огляду на специфіку білінгвізму сучасного українського суспільства, яку визначають поліетнічний та культурно неоднорідний склад населення, тривале перебування українських територій у складі різних імперій, трансформаційні процеси, пов'язані не тільки з демократизацією політичної системи, а й з утвердженням української національної державності, саме мовний конфлікт став індикатором проблем, пов'язаних із драматичним, сповненим протиріч процесом формування в українському суспільстві національної та громадянської ідентичності.

На нашу думку, вирішити мовне питання в Україні неможливо без усвідомлення того, що мова, поряд з комунікативною функцією, виконує роль інструменту когнітивного пізнання, конструювання соціальної реальності, визначення символічних кордонів нації та атрибуції держави у світі. Перш за все, мова є джерелом і, водночас, засобом самовиявлення нації. В мові, як і в інших атрибутах, властивих нації на різних етапах її розвитку та існування, засвідчується і проявляється стан етнічної духовності, ідеї самостійності й незалежності, ступінь розвитку матеріальної та духовної культури. Національна мова існує у просторі й часі, структурно розвивається у різноманітних формах, визначених історичними, територіальними, соціальними, політичними чинниками. Як і кожна мова, українська мова зберігає прикмети різноманітних історичних епох, що є формою її взаємозв'язку з духовністю [11, с. 211]. Водночас, трансформаційні процеси системного характеру завжди позначаються на змінах у різних рівнях існування мови. Усі ці мовні ознаки, закріплені у писемності, усній народній творчості, топонімії, антропонімії та інших різноманітних формах збереження мови, формують простір атрибутивного виявлення єдності етносу.

Працюючи на індивідуальному та соціальному рівнях, як засіб комунікації та інструмент матеріалізації даних про світ, мова акумулює і передає оцінку соціальну, культурно-історичну, національну інформацію та відтворює національну мовну і концептуальну картину світу. Національно-культурне уявлення людини та нації про світ виражають концепти. Термін «концепт» закріплюється у науковому лексиконі як родова назва для великої кількості мисленнєвих форм відображення дійсності, це «оперативна змістовна одиниця пам'яті, ментального

лексикону, концептуальної системи і мови мозку, всієї картини світу, відображеної в людській практиці» [9, с. 31]. Концепти, як компоненти індивідуальної та суспільної свідомості і досвіду, кодуються у словах. Тобто, національно-культурна інформація, що зберігається у базі знань представників даного мовного колективу, утворює концептосферу національної мови [14, с. 130], відображену у свідомості індивідів одиницями універсально-предметного коду. І хоча концептуальна картина світу значно ширша за мовну, втім, і концептуальну, і мовну картини світу прийнято сприймати як загальнолюдський універсум та національно-мовне явище. Вважається, що мова з державним статусом адекватніше відображає соціум.

Поряд із когнітивною функцією мови надзвичайно важливим у процесах національної та державної атрибуції, є її етнодержавотворчий потенціал. Мова є моделлю національної самоідентифікації, адже в ієрархії національних атрибутів нації мова, як елемент національної самосвідомості, займає чільне місце. Саме тому більшість дослідників у визначенні поняття нації підкреслюють мовну складову. Ще з часів Й. Г. Гердера [5], який сформулював погляд на людину як частину соціального цілого (нації), мова розглядається як головна ознака національної самобутності. Не випадково деякі дослідники акцентують увагу на тому, що виникнення націоналізму, одним з базових положень якого є гердерівська ідея надання мові статусу знака ідентичності, відбулося одночасно з формуванням філософії мови [17]. Важливість зв'язків із груповою, зокрема національною самосвідомістю, також підтверджують сучасні соціолінгвістичні вчення. Й. Л. Вайсгербер, один зі світових авторитетів у мовознавстві XX сторіччя, вище за расу, націю і державу ставив «мовну спільноту» (він називав її народом) як природну форму об'єднання людей [4].

Сьогодні у науковому середовищі досить поширеним є погляд на мову як на символічний прояв солідарності та консолідованості групи. У межах цього підходу мова розглядається як знакова система, поміщена у соціальний інтерактивний контекст. Так, Дж. Гамперц у роботі «Стратегії дискурсу», звертаючись до вивчення регіональних та соціальних відмінностей мови, переконливо доводить, що використання мови та її внутрішня структура соціально та культурно обумовлені. Вчений визначає мовну спільноту як будь-яку сукупність людей, для яких характерна регулярна або постійна взаємодія на засаді спільних, відомих для усіх мовних знаків [15].

Таким чином, мову можна розглядати як соціально та культурно обумовлену систему символів, яка при її застосуванні віддзеркалює груповий та створює індивідуальний рівень соціальних значень. Використовуючи мову, її діалект чи варіант сленгу або віддаючи перевагу одній із конкурентних у національному інформаційному просторі мов, індивід або група тим самим маніфестує свою приналежність до певної

спільноти, вказує на її статус у суспільстві, намагається відстоювати свої ціннісні та ідеологічні переконання. Звідси у багатомовних державах, які перебувають на початковому етапі етнодержавотворення, загострення кризи національної та громадянської ідентичності часто супроводжується конфліктом на мовному ґрунті. При цьому мова набуває ознак символічного маркеру групи, що тільки загострює ситуацію.

Отже, на шляху формування політичної нації через консолідацію українського суспільства, вирішення мовної кризи набуває першочергового значення. Це потребує від держави у практичній реалізації заходів щодо мовної політики розуміння характеру мовного конфлікту в Україні, який виходить за межі суто територіального чи етнолінгвістичного розмежування і стає ознакою базових соціальних протиріч – конфлікту цінностей та конфлікту ідентифікації. В іншому випадку, українська держава залишиться генератором конфліктів на мовному ґрунті.

І хоча універсального рецепту подолання реальних і потенційних загроз, що несе українському суспільству мовне питання, не існує, без усвідомлення того, що мовна криза є наслідком відсутності у сучасному українському суспільстві єдиної національної концептосфери, яка поєднує головні атрибути нації, її вирішення неможливе.

Запобігти поглибленню руйнівної тенденції поляризації суспільства за мовною ознакою можливо, на нашу думку, за умов усвідомлення того, що відродження і популяризація української мови повинні відбуватися паралельно з формуванням громадянської ідентичності та становленням єдиного символічного простору держави. Адже мова, як інструмент формування національної картини світу, через когнітивне пізнання є основою національної концептосфери. Як модель групової самоідентифікації мова відіграє роль атрибута нації, зокрема і нації політичної. Крім того, у добу глобалізації мова стає символом держави. У той час, коли процеси формування єдиного планетарного цивілізаційного простору ставлять під загрозу існування не тільки поняття державного, а й національного суверенітету, українська мова повинна розглядатися як символ присутності України на планеті.

Механізмом, який здатен пожвавити процес вирішення проблем, пов'язаних із мовним питанням в Україні, може стати державна політика, насамперед у галузі культури, освіти й міжнародних відносин, спрямована на самоусвідомлення громадянами України державної ідентичності, посилення престижу державної мови у суспільстві та підвищення її авторитету у світі.

Література:

1. Конституція України: Прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 р. [Документ 254к/96-ВР] (зі змінами та доповненнями).

2. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційними поданнями 51 народного депутата України про офіційне тлумачення положень статті 10 Конституції України щодо застосування державної мови органами державної влади, органами місцевого самоврядування та використання її у навчальному процесі в навчальних закладах України (справа про застосування української мови). – 14 грудня 1999 р. №1-6/99.

3. **Бёрк П.** Язык и идентичность в Италии начала нового времени [Текст] / П. Бёрк // НЛО. – 1999. – № 36. – С. 5-25.

4. **Вайсгербер Й. Л.** Родной язык и формирование духа [Текст] / Й. Л. Вайсгербер; пер. с нем. – М.: «Едиториал УРСС», 2004. – 232 с.

5. **Гердер И. Г.** Идеи к философии истории человечества. [Текст] / Гердер И. Г.; пер. с нем. — М.: Издательство «Наука», 1977. — 705 с. (Серия «Памятники исторической мысли»).

6. **Залізняк Г.** Мовна ситуація Києва: день сьогоднішній та прийдешній [Текст] / Г. Залізняк, Л. Масенко.- К.: Видавничий дім «КМ Академія», 2001. – 95 с.

7. **Кондратьєв А.** Конституція звичасвої держави. Доповідь на П'ятій науково-практичній конференції «Буття українства» (Київ, 22 вересня 2007 р.)/А. Кондратьєв: [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://observer.sd.org.ua/news.php?id=12717>.

8. **Куц Ю.** Етнополітичні державотворчі процеси в Україні: управлінський аспект [Текст] / Ю. Куц. – Харків: Вид-во ХарПІ УАДУ “Магістр”, 2002. – 204 с.

9. **Маслова В. А.** Когнитивная лингвистика [Текст] / В.А Маслова; 2-е изд. – Минск, 2005. – 256 с.

10. Новая философская энциклопедия в 4 т. / Ин-т философии РАН, Нац. общ.-научн. Фонд / Научно-ред. Совет. – М.: Мысль, 2000. – Т.1. – 2000. – 721 с.

11. **Полюга Л. М.** Українська мова у процесі духовного відродження українського народу (про збереження і тяглість національної свідомості) [Текст] / Л. М. Полюга // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – 1992. – Вип. 1. – С. 208 – 223.

12. **Римаренко Ю.** Національний розвій України: проблеми і перспективи [Текст] / Ю. Римаренко. – К.: Юрінком, 1995. – 272 с.

13. **Тетерук С.** «Мова» і «Язык». Хто кого ? [Текст] / С. Тетерук // Людина і влада. – 2000. – №3-4. – С. 85 – 88.

Елла Мамонтова

14. **Трошина Н. И.** Когнитивный аспект стиля [Текст] / Н. И. Трошина // Структура представления знаний в языке: Сб. научно-аналитических обзоров. – М., 1994. – с. 128 – 141.

15. **Gumperz, J. J.** Discourse Strategies (Studies in Interactional Sociolinguistics) [Text] / J. J. Gumperz. – Cambridge: Cambridge University Press, 1982. – 249 pp.

16. **Haugen E.** The Ecology of language. Essays by Einar Haugen Einar. Haugen. – Standford, CA.: Standford University Press, 1972. – 336 pp.

17. **Nipperdey T.** Die anthropologische Dimension der Geschichtswissenschaft [Text] / T. Nipperdey // G. Schulz (Hg.). Geschichte heute. – Göttingen, 1973. – S. 225–255.

УДК 159.922

Робота з реальністю при організації міжсистемних інформаційних потоків

Володимир Шедяков,
доктор соціологічних наук,
провідний науковий співробітник
Інституту європейських досліджень
НАН України

Стаття містить аналіз соціального контексту та характеру міжсистемних інформаційних потоків. Доведено, що соціальні детермінанти інформаційних трансформацій сформовані комплексом глобальних соціокультурних процесів постмодернізації та характерних особливостей розвитку України. Запропоновано перспективну модель розвитку соціального управління та сформовано пропозиції з корекції соціально-економічних реформ.

Ключові слова: стимулювання, реальність, соціальна система, інформаційний потік..

The article contains analysis of the social context and character of information streams. It is stated that social determinations of information transformations are created by complex of global socio-cultural processes of postmodernization and characteristic traits of the development of Ukraine. The author designed the forecast models of social management development and created proposals for the socio-economic reforms correction.

Keywords: stimulation, reality, social system, information stream.

Конкурентоспроможність національної економіки нині залежить від вміння зайняти перспективну господарську нішу, адекватну ресурсам країни та її амбіціям. Для України це позначає, передусім, поєднання структурної трансформації для забезпечення формування привабливої для інновацій економіки знань зі зміцненням соціальної сфери. При цьому, по-перше, наявність природно-ресурсної бази – не гарантія благополуччя,

значно важливіше – якість її використання. По-друге, певні перспективні шляхи пов'язані з великими авансовими витратами, тому їх розгляд заздалегідь беззмисловий.

Крім того, не можна пов'язувати прогрес країни з її тотальної сервісизацією в світовому розподілі праці (така орієнтація може становити загрозу справжній самостійності держави) чи намагатися ігнорувати міжнаціональні процеси, що несуть різке зростання ролі обслуговування. Наприклад, за класифікацією Світової організації торгівлі на сьогодні виокремлюється понад 150 видів найважливіших послуг, класифікованих у 12 секторів: ділові, послуги зв'язку, будівельної й інженерної діяльності, дистриб'юторські, освітні, екологічні, фінансові, охорони здоров'я, соціального забезпечення, туризму, організації дозвілля, культурних і спортивних заходів, транспортні та інші [1].

Специфіка постсучасних змін суттєво впливає на можливості лобювання інтересів, а отже – інформаційних внутрішніх та міжсистемних регуляцій дійсності для впливу як на соціальні відносини, так і на важливі процеси. Нині складаються умови збільшення ефективності стратегії використання непрямих дій та *smart power* (в єдності варіантів жорсткої та м'якої влади) для вирішення складних багатоаспектних завдань трансформації реальності [2-5]. При цьому додатково актуалізується роль інформаційної сфери як простору їх реалізації. Криза створює додаткові об'єктивні передумови не тільки оновлення технологічного, структурно-економічного типу розвитку, а й переформатування політичної реальності. Водночас під час різких трансформацій можуть відчуватися спроби маніпулювання методами прихованого керування, психологічний тиск ймовірності ситуації політичного хаосу, початку періоду політичної депресії в суспільстві, зростання політичних провокацій, посилення діапазону втрачених можливостей.

Втім, як відомо, інформаційний простір завжди є асиметричним: наприклад, продавець, як правило, знає про свій товар більше, ніж покупець. При цьому можливість застосування принципово різних управлінських ресурсів (і навіть методів) проведення трансформацій тільки підтверджує початкову проблемність дій. Отже відповідні трансформації інформаційних комунікацій є асиметричними, різношвидкісними та мають суттєві регіональні відмінності. Тому при аналізі змісту та ефективності різнорівневих управлінських композицій інформаційних впливів під час зміцнення в суспільстві елементів еклектики та плюральності часто найбільш доцільним є ймовірнісний підхід. Причому якщо оптимістична інтерпретація впливу передбачає, що дійсність реагує на заходи очікуваним чином та припускає, ніби дискурсивні (засновані на попередніх міркуваннях) моделі виправдані, то песимістична характеризує ситуацію як накопичення негативних передумов прийдешніх змін і подій, яке відбувається непомітно і раціонально не інтерпретується аналітичною парадигмою. Тому робота з реальністю при організації міжсистемного

інформаційного потоку ускладнюється, але розпливчатість рубежів між сприйняттям і уявою може бути використана цілеспрямовано. Відповідно, за суб'єктом будь-яке культуртрегерство для країни може бути спрямовано ззовні або з середини, але для об'єкту впливу його суб'єкт – завжди ззовні, з іншого соціального, культурного, ідеологічного тощо прошарку, навіть якщо з тієї самої країни.

Як відомо, ще з радянських часів добре відомими є критично важливі для засвоєння тематики роботи з інформацією наукові дослідження її природи, можливостей спрямованої її трансформації, зокрема – з урахуванням особливостей епохи. З часів Г. Лассвела і до розробок Е. Аронсона та Е. Пратканіса аналізуються можливості пропаганди, набувають популярності ідеологи використання механізмів поширення цінностей, «різнокольорового оксамиту», гнучкої влади (Зб. Бжезинський, Р. Мак-Чесні, Дж. Най, Дж. Шарп), вивчаються технології та моделі інформаційної взаємодії (І. Панарін, С. Кара-Мурза, С. Кургінян Г. Почепцов, О. Литвиненко, С. Бухарін, В. Циганов, В. Фаркаш тощо), а також маніпуляцій – відповідно до їхнього середовища. Концепція домінанти О. Ухтомського демонструє, як позиція людини у найважливішому для неї питанні трансформує усі інші погляди. А відома дослідниця Е. Ноелле-Нойманн у 50-х роках ХХ століття винайшла ефект «спіралі мовчання»: змінити базові настанови людини можна саме шляхом поміщення її в гомогенне інформаційне середовище, аби вона не мала можливості отримувати нове «інформаційне харчування» для підтримки моделі світу. Тоді під страхом соціальної ізоляції людина спочатку буде просто мовчати, а потім або асимілюється, змінивши свої погляди, або залишить це середовище. Пізніше на базі «спіралі мовчання» була створена теорія селективного сприйняття («selective exposure»), яка доводила, що будь-яка відкрита боротьба ідей стабілізує попередні настанови індивіда. Ж.-В. Мюллер підкреслює значення в складі «соціального іміджирінгу» міфів, символів та алегорій. Добре відомі наукові школи, представники яких пройшли суттєвий шлях з вивчення природи реального й ідеального, можливостей роботи з ними в умовах взаєморезонування свободи та відчуження: насамперед, Ю. М. Давидов, В.В. Кізіма, І. В. Бичко, В.О. Звігляннич, Е. В. Ільєнков, М.І. Лапін, М.О. Ліфшиц, М. В. Желнов, Д. І. Дубровський, М. Розенталь, Є.Я. Режабек, Ю. В. Согомонов, І. С. Нарський, Т. І. Ойзерман, В. І. Толстих, Ф. Т. Михаїлов, В. М. Межуєв, Я. І. Кузьмінов, Е. С. Набіулліна, В. В. Радаєв, Т. П. Субботіна, С. Платонов та ін.

Водночас, аспект, пов'язаний з дослідженням можливостей і меж продуктивної роботи з реальністю при організації міжсистемних інформаційних потоків, продовжує зберігати ознаки недостатньо вивченого, хоча й вкрай важливого для суспільства. Постає проблема – як забезпечувати плідний баланс енергії, ефективну підтримку рівноваги плинності і збереження існуючого. Школи методологічного впливу, коучингу, позитивної візуалізації, онтопсихології, нейролінгвістичного

програмування, діанетики, трансерфінгу реальності та інших напрямів роботи з реальністю намагаються вдосконалити свої технології виходу за рамки жорстких поведінкових інтерпретацій свого «я», проведення змін реальності через трансформації її сприйняття.

Можливості раціонально запланованих та добре керованих управлінських впливів обмежені завжди і повсюдно. Але умови, котрі іноді характеризують як постмодерн (тим більш – постнедомодерн, квазіпостмодерн), а також процеси постсучасної модернізації, постмодернізації: коли і культура принципово відкрита, кожна особистість може вибирати в неї близьке для себе й відповідним чином добудовувати, існують дієві механізми лобіювання різноманітних інтересів, і стан суспільства принципово неорганічний та різнорідний – особливо сприяють використанню технік стимулювання бажаних трансформацій. Воно може здійснюватися, наприклад, через забезпечення: 1) формування загального (сукупного) середовища потрібних змін; 2) створення «точок конденсації» (людських, регіональних, соціальних, етнонаціональних, професійних, вікових тощо) потрібних зсувів; 3) перерозподіл ресурсної бази.

«У мережевій структурі великим зрівняльним чинником є сама інформація. Ієрархічні методи, такі ефективні у минулому, сьогодні дають збій – багато в чому тому, що їм не вистачає горизонтальних зв'язків. У майбутньому системи проектуватимуться з урахуванням бічних і горизонтальних зв'язків, навіть багатонаправлених і таких, що перекриваються. Те, що зараз виробляється, – це мережевий стиль *управління*» [6, с. 282-283]. В тому ж напрямі діють можливості впливати на суспільство в глобальному масштабі, що надаються Інтернетом. Взагалі «соціальні комунікації мають серйозний потенціал не тільки в галузі утримання стабільного стану соціальної системи, але й у сфері трансформації соціальних систем, у першу чергу в еволюційних видах трансформації, коли зміни відбуваються поступово і практично непомітно для сучасників. Масова свідомість не змінюється сама по собі. Переходи до нових епох стимулюються активною циркуляцією нових ідей» [7, с. 87].

Утім, саме символи, закладені в мову й терміни, формують своєрідний каркас світосприйняття, створюють його внутрішню структуру. Тому, наприклад, боротьба за начебто міфологеми та фольклорно-мовні традиції минулого обертається зовсім прагматичним вибором майбутнього. Крім того, механізми та соціальні технології «м'якої» влади часто базуються на фундаментальних рівнях людської особистості, що відкриває додаткові можливості та ліквідує певні обмеження в продуктивній роботі з реальністю при організації міжсистемних інформаційних потоків. Причому при інтенсивних і насичених інформаційних потоках головною проблемою роботи з ними стає відбір потрібного та якісного серед інформаційного шуму.

Тут має місце своєрідне «обертання основи»: якщо інструментальні цінності формуються інтересами й потребами людини, то фундаментальні

– самі їх формують. Інакше кажучи, і на досить динамічному актуальному «побутовому» рівні світосприйняття відкриваються так звані додаткові ніші впливу на людину. Це поширює можливості боротьби не стільки силової, фізичної, скільки за свідомість і підсвідомість людини, дає змогу не перемагати шляхом ліквідації людини, а робити привабливою для неї бажану поведінку. Відтак, основи інформаційної безпеки змінюють діапазон ефективних чинників і ресурсів та ідеології й дедалі більше використовують невичерпний потенціал міфічних та фольклорних конструкцій, який пов'язаний зі здатністю поєднувати корпоративні інтереси із загальними, і, таким чином, слугувати ефективним засобом реалізації намірів певних верств. Подібність механізмів ідеології й міфології пояснюється змістом першої як системи ідей, що відповідає ціннісним орієнтаціям відповідної людської спільноти.

Використання символів при роботі з реальністю в організації міжсистемних інформаційних потоків є цілком виправданим. Наприклад, як підкреслюють американські вчені К. Джонсон-Карті та Дж. Копленд, соціальні технологи через рекламу впливають на аудиторію символами. Тобто виборці, наприклад, сприймають політичний світ не як реальний, а як символічний. Користуватися символами в технологічних цілях соціального інженерінгу зручніше: від об'єкту впливу не вимагається аналіз обдумування, систематизація. Відтак їх можна розглядати як засіб корегування думки в потрібному для маніпуляторів напрямі [9, 10].

С. Кургінян також підкреслює важливість трьох складових частин руху від ідеології до життя: усвідомлення значення Смислів – створення Смислів – впровадження у життя (трансформація життя) [11]. Наприклад, на основі провідних системних символів та психокомплексів можна не тільки закріпити інформацію в підсвідомості людини, а й надати їй відповідного забарвлення поза бар'єрами критичності. У свою чергу, це створює потрібну настанову, яка, так би мовити, облаштовує під себе всі інші відомості і забезпечує їх інтерпретацію. Таким чином спрощується вирішення переконливих завдань, створення потрібних нахилів, обрання відповідних підходів до вирішення проблем, навіювання бажаних ідей як абсолютно неминучих, природних і прогресивних, аж до спричинення необхідних трансформацій на рівнях процесів та відносин і вкорінення регуляторів поведінки окремої людини: «Який піп, така і його молитва».

Взагалі «м'яке» регулювання безпосередньо передбачає визнання суб'єктивності уявлень кожного. Тому культивує перманентне навчання і зміну оцінок та роботу з ймовірними явищами рівня окремих подій, соціальних відносин і потоків (процесів). При цьому потрібно врахувати, що цивілізації формують власні обмеження та вимоги до знакових систем. Отже, асоціативний варіант трансформації світосприйняття оперує переважно соціальним (а не індивідуальним) віддзеркаленням і ґрунтується на символах та архетипах. Як відомо, процес позначення дій та думок фігурами або кольором взагалі є характерним символізму

людського мислення. Водночас, будь-яка складність відносна, оскільки її сприйняття залежить від вмотивованості людей. Утім ті самі символи для різних народів і соціальних груп позначають різне. Проте, якщо сакральні міфи визначають структуру фольклору, то соціальні й політичні – його тканину [12; 13].

Сьогодні для оцінки та організації управлінського впливу на взаємодію інформаційних систем вкрай суттєво, що глобалістичні тенденції постмодерну неминуче породжують і посилюють регіоналізацію, яка закріплює специфічну систему соціальних символів та міфів, певних «культурних координат» кожної людини як людини соціальної. Зокрема універсальні демократичні цінності накладаються на національні й регіональні особливості демократії, що відображаються на різноманітті поглядів на сутність демократичного устрою. Тому в умовах постмодернізації особливо важливо не допустити подвійних стандартів, поважати національні та історичні особливості кожної держави без спроб культуртрегерства.

«Різниця між символом і ритуалом хоч і істотна, але в деяких відносинах вони тотожні. Наприклад, використання предметів, частин одягу і т.д. людиною може іноді мати значення символу або ритуалу., що передають інформацію від однієї людини іншій або іншим; і символ., і обряд, і звичай, і релігія завжди були первинними, початковими «стабілізаційними чинниками» минулого, що оберігали саме суспільство» [14, с. 151]. Причому «символ допомагає не тільки зафіксувати минуле. але і взаємодіяти з ним в реальності» [14, с. 153].

Водночас керування як окремими подіями, так і потоками міжсистемних відносин передбачає врахування характеристик не тільки соціально-індивідуального або психологічно-індивідуального рівнів свідомості, а й площини підсвідомості та системної надсвідомості архетипів. Причому в напрямках формування постсучасності становлення організованості рівнозначне нарощуванню сукупної інформації, її застосуванню з метою розвитку і використання сутнісних сил людей. При максимальній ентропії (невпорядкованості) всі варіанти вибору рівноймовірні. Самоорганізація процесів виявляється в перевазі одних дій і поведінкових особливостей над іншими. У цьому сенсі структура – це стійка форма соціальних зв'язків. Вона здатна стабілізувати або нарощувати вихідні значення процесів, відповідним чином перетворюючи вхідні показники і тим самим роблячи деякі події вірогіднішими.

Будь-яка людина в ході праці виступає частиною спільності, стійкі відтворювані зв'язки усередині якої зумовлюють індивідуальний вибір і поведінку, диктують мотиви. Соціальна й економічна дійсність, її тенденції не можуть бути адекватно сприйняті без фіксації структур і їх взаємодій. Категорія соціальної мережі якраз і орієнтує на вивчення не тільки (і не стільки) окремих комунікацій, скільки їх внутрішньо- та міжсистемних мереж. Різні форми відносин задають відмінні мережі навіть при

ідентичному наборі соціальних функцій і завдань. Мережі відображають і наявні, і відсутні зв'язки, повноцінні й інвалідні комунікації. Помітнішим стає виникнення миру, що складається з доволі різномірних частин; держав, що віддаляються одна від одної в координатній сітці соціального вибору; підходів, що впливають з пріоритетів свободи, демократії, прав людини.

Відтак міжсистемні інформаційні впливи можуть організовуватися за допомогою механізмів м'якої влади. Це дозволяє опанувати та використати постмодерні тенденції, обійти певні нормативно-правові перепони, подолати ресурсні обмеження формування «вікон уразливості» [15-17]. Професор факультету психології Гарвардського університету США С. Пінкер у роботі «Мова як інстинкт» стверджував: «Думка про те, що організація людського розуму припускає використання абстрактних змінних і структур інформації була (і в деяких колах залишається) шокуючою заявою. Складна організація мислення – не наслідок навчання; можливість навчання є наслідком складної організації мислень» [18, с. 114]. «Отже і міфологія, і музика, і театр, – все це засоби спілкування з колективною свідомістю, поза контролем свідомості індивідуальної. Це пояснюється, серед іншого, тим, що блокується індивідуальна критичність людини, вона перестає бути собою, а більше спирається на колективні інстинкти» [7, с. 91]. Здійснюється вихід на ментальні надприродні структури поза обмеженнями звичайного життя. «Відкладення всього родового досвіду людства... підняло групу архетипів до статусу верховних регулятивних принципів релігійного і навіть політичного життя і привело до несвідомого визнання їх величезної психічної сили і влади» [19, с. 53].

При цьому міфотворення може бути як стіхійним, так і цілеспрямованим; як руйнівним, так і продуктивним. У формуванні ж міфів та символів творча роль належить і «верхам» і «низам». Відтак розвиток навиків управління поведінкою доповнюється обкатом технологій масової дії за допомогою культурних шаблонів. Подана певним чином інформація може надихати на вельми специфічну поведінку. Разом з тим, проблема інтерпретації образів відкриває можливості різноманітної раціоналізації результатів сприйняття символічних рядів. У цьому контексті мова – це система слів і методів поєднання слів, знак – предмет або явище для уявлення іншого предмету або явища, слово – форма знаку, а код – система сигналів [20, с. 64]. Для підвищення якості обробки свідомості в умовах мідіатизації соціально-політичного середовища можуть спробувати всіляко сприяти відторгненню, мінімізації, мінливому тлумаченню інформації, що кореспондується зі справжньої реальністю. Для цього можливо, наприклад, топоти в інформаційному шумі і дезавувати будь-які проблiski знань про дійсний стан справ, заміщаючи їх яскравими, ефектними сурогатами й породжуючи ілюзії наявності достовірних знань. Людина в стані зміненої психіки здатна сприймати інакше і більше взаємозв'язків, аніж у стані спокою. Ця комплексна обробка породжує

соціальні потоки «підконтрольних творців»: фактично – зомбі, але з можливостями творчої ініціативи – в першу чергу, серед носіїв латентної ознаки схильності певному типу інформаційної і психофізичної дії.

Зрозуміло, що і будь-якій фахівець може розчинитися в натовпі, стати його звичайною складовою частиною. Причому підсвідомість може застосувати найбільш нестандартний спосіб, про який свідомість навіть не думає, – але «витягування» його вимагає деколи тривалих практик трансформації психофізичних систем. Так, немає нічого більш практичного за упроваджені ментальні кліше. При активному інформаційному і психофізичному впливі і зміні соціальної картини з внесенням соціального вірусу можливим стає феномен «зовнішнього самоврядування», коли, гадаючи, що керується виключно власними інтересами, об'єкт діє за вбудованим у його уявлення світу певним планом у рамках реалізації чужої стратегії. Тобто відчуження досягається переважно не втратою свого змісту, а отруєнням чужою «начинкою», «троянським конем». Причому бажана для зовнішньої стратегії трансформація поведінки несамотійних вже об'єктів маскується під стихійне переслідування ними своїх цілей. Відповідно, зміна прихованій мотивації стає елементом методики впровадження ідей [21]. Власні цілі на несвідомому рівні підміняються зовнішніми. Людина стає носієм зовнішніх інтересів, усвідомлюючи їх як власні. Її збуджені зовнішніми емоціями та мотивами в наслідок цього резерви організму (індивідуального і соціального) колосальні.

Отже, в цих умовах, безперечно, «на порядку денному» – оновлення систем соціального управління та озброєння їх адекватними епосі технологіями, зміцнення різних елементів інформаційної інфраструктури й моделей трансформації міжсистемних інформаційних потоків, адекватне умовам медіатизації соціально-політичного середовища з можливостями для вирішення складних багатоаспектних завдань реалізації ефективності стратегії використання непрямих дій та *smart power* (в єдності варіантів жорсткої та м'якої влади). Це може здійснюватися, зокрема, шляхом стимулювання бажаних трансформацій в індивідуальній свідомості та громадській думці, а відтак – у соціальних відносинах і процесах.

Література:

1. World Trade Organization [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.wto.org/>. – Назва з титул. екрану.
2. Бжезинский Зб. От надежды к дерзанию // Россия в глобальной политике. – 2010. – №1. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.globalaffairs.ru/numbers/42/13266.html. – Назва з титул. екрану.
3. Nye J. S. *Soft Power. The means to success in world politics*. – NY.: Public Affairs, 2004. – 174 p.
4. Шарп Дж. От диктатуры к демократии. Концептуальные основы

освобождения [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://maidan.org.ua/news/index.php3?bn=maidan lib&key=10230059&action=view>. – Назва з титул. екрану.

5. **Кургиян С.** Русский постмодерн и новая игра З. Бжезинского [Электронный ресурс]. – Режим доступа: www.kurginyan.ru/clubs.shtml?cat=41&id=291. – Назва з титул. екрану.

6. **Нейсбит Дж.** Мегатренды. – М.: Аспект Пресс, 2003. – С.282-283.

7. **Почепцов Г.Г.** Глобальні проекти: конструювання майбутнього. – К.: Український центр політичного менеджменту, 2009. – 212 с.

8. **Мамардашвили М. К.** Картезианские размышления. – М.: Издат. группа «Прогресс»; Культура, 1993. – 352 с.

9. **Goodin R.** Manipulatory Politics. – NewHaven: Yale University Press, 1980. – 250 p.

10. **Jonson-Cartee K. S., Copeland G. A.** Manipulation of the American Voter. Political Campaign Commercials. – Praeger Westport, Connecticut, London, 1996.

11. **Кургиян С.** Все определит сфера смыслов. Какие стратегические задачи должна решить Россия в ближайшие 25 лет [Электронный ресурс]. – Режим доступа: www.kurginyan.ru/publ.shtml?cmd=art&auth=10&theme=&id=1940. – Назва з титул. екрану.

12. **Лосев А. Ф.** Проблема символа и религиозное искусство. – М.: Искусство, 1995. – 320 с.

13. **Фадеева Т. М.** Образ и символ. – М.: Новалис, 2004. – 274 с.

14. **Оруджев З.** Способ мышления эпохи. – М.: Едиториал УРСС, 2004. – 400 с.

15. **Шедяков В. Є.** Діагностика постсучасного міфу // Політичний менеджмент. – 2010. – № 2 (41). – С. 17-28.

16. **Шедяков В. Є.** Можливості ефективної організації та стимулювання бажаних трансформацій // Сучасна українська політика. Політики і політологи про неї. – 2010. – Вип. 19. – С. 327-338.

17. **Донченко О., Романенко Ю.** Архетипи соціального життя і політика: Глибинні регулятиви психополітичного повсякдення. – К.: Либідь, 2001. – 334 с.

18. **Пинкер С.** Язык как инстинкт. – М.: Едиториал УРСС, 2004. – 217 с.

19. **Юнг К. Г.** Сознательное и бессознательное. – СПб.: Питер, 1997. – 341 с.

20. **Уилсон А., Уилсон М.** Управление и творчество при проектировании систем. – М.: Сов.радио, 1976. – 256 с.

21. **Тихомирова Є. Б.** PR-формування відкритого суспільства. – К.: Наша культура і наука, 2003. – 197 с.

УДК 32:378.4

Саморефлексія університету як нова освітня парадигма

Інна Проценко,
доктор філософії
в галузі державного управління,
виконавчий директор
Українського народного університету
Міжрегіональної академії управління персоналом

Нині виникла необхідність визначення особливого місця університету як органу рефлексії в ідеологічному просторі нової соціальності. Сам опис цієї локалізації університету стикається з труднощами. Оцінка виявляється залежною і вторинною від загальних соціальних та ідеологічних настанов, з яких починає розглядатися університет і ті завдання, які він має виконувати.

Ключові слова: університет, освіта, рефлексія.

Today it is necessary to define special place of university as an organ of reflection in ideological space of new sociality. The description of such a localization of university meets with difficulties. The assessment appears to be secondary and depends on general social and ideological attitude, at which university and its aims are considered first of all.

Keywords: university, education, reflection.

Одним з прикладів впливу освітніх послуг на вирішення складних політичних проблем трансформаційного періоду в Україні є співпраця в програмах ОБСЄ, НАТО, TACIS при скороченні Збройних Сил України та їх реформуванні. Результатом реформування ЗСУ стало скорочення протягом 1991–2004 років 570 тис. військовослужбовців. Тільки з 2004 по 2007 рік відбулося скорочення персоналу Збройних Сил на 190 тисяч осіб, з яких 156 тисяч – військовослужбовці. Упродовж найближчих чотирьох років передбачається скоротити ще майже 40 тисяч військовослужбовців. Цей специфічний контингент населення потребує

оперативного розв'язання проблеми адаптації до умов цивільного життя, надання допомоги з профорієнтації, перекваліфікації, перенавчання та працевлаштування, забезпечення житлом та ін.

Тоді надзвичайно загострилася проблема соціальної адаптації колишніх військовослужбовців, звільнених у запас або відставку. Могли бути різні наслідки такої напруги. Воєнна реформа в Україні зумовила необхідність удосконалення системи соціальної адаптації військовослужбовців, що підлягають звільненню, та осіб, звільнених з військової служби, організації їх перепідготовки.

У ході напрацювання програм підготовки та перепідготовки, в якій брала участь й авторка цього дослідження, виникла проблема готовності самого навчального закладу, університету як інституту змін і співпраці у новому політичному вимірі часу і світогляду як студентів (у даному випадку військовослужбовців, а пізніше й інших верств населення, які вимагали перепідготовки), так і викладачів. Виникає певна традиційна рефлексія самовідтворення.

Ми скористаємося цим концептом і розглянемо «норму» рефлексії такого інституту як університет. Університет «фактично діє» та існує вже як самовідтворювана система понад два століття. Ми також адресуємо саморефлексію як своєрідну професійну вимогу до професіоналів – викладачів. У природі діяльності викладачів закладено значний елемент саморегулювання, що припускає рефлексію освітнього, методичного і ціннісного рівня. Ми відносимо до самоврегульованих професій базові професії науково-освітньої діяльності університету – викладача і дослідника. Сучасний університетський професіонал випробовує дію чинників, що ускладнюють збереження ідентичності професій університетського викладача і дослідника. Один з них – технології, що інтенсивно розвиваються, і канали комунікації, які проблематизують дотримання традиційних технологій та змісту і способів реалізації професії. Інший – інтенсивні зміни освітніх інституцій.

Збереження ідентичності базових професій науково-освітньої діяльності університету значною мірою обумовлене значущістю професійно-етичних орієнтирів саморегулювання професії.

Джерелом самовизначення та професійно-етичної відповідальності університетського професіонала є його культурний капітал. Слід зазначити, що широко використовуваний у дослідницькому і публічному дискурсах термін «капітал» має великий спектр значень, і деколи, як відзначає американський дослідник П. Дімаджіо, він перетворюється з точного інструменту аналізу в беззмістовну фігуру мови [1]. Наше припущення про культурний капітал університетського професіонала як ресурс самопокладання етичної відповідальності в професії спирається на трактування феномена культурного капіталу, представленого в роботах П. Бурдьє. На думку цього дослідника, капітал як такий – це «праця, накопичена у предметній або втіленій формі. З одного боку,

це сила, яка міститься в об'єктивних або суб'єктивних структурах, з іншого – внутрішній закон, принцип, який лежить в основі іманентних закономірностей соціального світу... Це сила, що забезпечує об'єктивну нерівність можливостей».

Виходячи зі сфери функціонування, прийнято виділяти три форми капіталу – економічний, культурний і соціальний, які за певних умов володіють потенціалом взаємної конвертованості. Культурний капітал у його втіленій формі (як особлива довготривала здатність розуму і тіла), за визначенням П. Бурдьє, – «це узятє ззовні і потім конвертоване в невід'ємну частину особи» [2].

Звідси витікає можливість проектування етичного кодексу університету з трьох видів культурного капіталу – втіленого, упредметненого і інституалізованого – особливий інтерес становить питання про взаємну обумовленість втіленого культурного капіталу суб'єктів базових професій науково-освітньої діяльності та інституалізованого культурного капіталу університету (тією мірою, наскільки цей вид капіталу знаходить адекватне вираження на рівні, наприклад, репутації університету як науково-освітньої інституції).

Культурний капітал університетського викладача та університетської інституції можна розглядати як конвенціональний ресурс взаємодії професіонала й інституції, з одного боку, співтовариства суб'єктів базових професій науково-освітньої діяльності конкретного університету і потенційних його членів – з іншого. Конвенціональний ресурс культурного капіталу може бути реалізований через комунікативну дію, метою якої є заснована на загальних переконаннях вільна угода суб'єктів, що діють у певній ситуації для досягнення загальних цілей.

Ми припускаємо, що в нинішній ситуації ще лише відбувається становлення конвенції, угоди між університетськими професіоналами про етичні орієнтири науково-освітньої діяльності. І, можливо, у ході цього процесу ми створимо необхідні в такій ситуації умови, які забезпечать розвиток самопізнання і самовизначення університету. Мова може йти про організацію публічної рефлексії університетськими професіоналами проблемних аспектів практики університету, переміщення такого роду рефлексії з периферії свідомості в центр інтересів університетського співтовариства; про створення можливостей для розвитку думок на основі необхідної інформації (наприклад, про досвід такої рефлексії в інших університетських співтовариствах); про створення в університеті публічних майданчиків для рефлексії професійно-етичних орієнтирів сучасного університету в цілому і конкретного університету зокрема.

В університеті «вага» таких викладачів, які обрали простором побудови своєї професійної траєкторії соціокультурне поле університету, має зростати. В різні періоди розвитку університетів такі професіонали завжди були. Вони зацікавлено сприймають ініціацію рефлексії про професійно-етичні підстави науково-освітньої діяльності університету.

Нині розмова йде про постмодерну, в широкому значенні цивілізацію, тобто постіндустріальну епоху. У теоретиків постіндустріального суспільства не було напрацьовано спільної думки щодо назви нової стадії соціального розвитку. Труднощі процесу концептуалізації були пов'язані з появою в «інформаційному суспільстві» широкого спектру нових явищ, які вимагали аналізу та визначень. Дослідники звертають увагу на різні виміри «інформатизації» та можливої парадигми означень її впливу на світову спільноту: О. Тофлер займався проблемою «суперіндустріальної цивілізації», М. Понятовський – «наукового суспільства», Д. Мартин – «телематичного суспільства», З. Бжезинський – «технотронного суспільства».

Результати аналізу парадигм різнопланових досліджень нових рис суспільства дали можливість вченому У. Дайзарду стверджувати, що у спробі розкрити сутність нового інформаційного явища виник калейдоскоп визначень: Дж. Літхайм говорив про постбуржуазне суспільство, Р. Дарендорф – посткапіталістичне, А. Етціоні – постмодерністське, К. Боулдінг – постцивілізаційне, Г. Кан – постекономічне, С. Алстром – постпротестантське, Р. Сейденберг – постісторичне, Р. Барнет вносить у дискурс прагматичне тлумачення подій у формі «постнафтового суспільства».

Більшість цих термінів мають виток з поняття «постіндустріального суспільства», яке було популяризоване гарвардським соціологом Д. Беллом. Свого часу Д. Белл розробив особливу соціальнокультурну категорію «принципу осі», яка характеризувала неоднозначність ситуації в новому суспільстві. При ній інститути, духовні процеси більше не залежать від домінантного фактора. Фактори впливу фрагментовані і впливають на суспільство через різні відокремлені осі свідомості.

О. Тофлер був одним з таких теоретиків постіндустріального суспільства, які зрозуміли весь масштаб зсувів свідомості та рефлексії економічного життя. Він наголошував на необхідності оцінювати зміни у виробничо-економічній та науково-технічній сферах у контексті загальнокультурних змін, у руслі особливостей постмодерністського світогляду. Постмодернізм відштовхує будь-яку монопольну тенденцію в культурі і виступає антиподом тоталітаризму, а особливо технічного.

Теорія постіндустріального суспільства стала результатом взаємодії й розвитку багатьох економічних, соціальних та політологічних концепцій. Серед її близьких попередників варто назвати: створену на базі праць історичної школи в 1940-50-і рр. так названу трисекторну модель суспільного виробництва, яка жорстко поділяє всю національну економіку на первинну (видобувні галузі), вторинну (обробна промисловість) і третинну (сфера послуг); концепцію стадій економічного зростання; доктрину «єдиного індустріального суспільства» (теорії позитивної та негативної конвергенції).

Сучасну інституціональну структуру дослідники подають у вигляді єдності шести елементів: економічних підприємств; соціального комплексу; наукових закладів; підприємств із виробництва соціальних благ; добровільних організацій; домашніх господарств. Перші чотири елементи складають формальну економіку (*formal economy*), останні два – комплементарне господарство (*complementary economy*). Людей, які здійснюють інновації, комбінації факторів виробництва, Й. Шумпетер називав підприємцями і їх здібності та діяльність вважав фактором виробництва.

Цей концепт Шумпетера знайшов підтримку в теорії американського вченого М. Фрідмана, який, досліджуючи процес зниження прибутковості американських телекомунікацій, помітив факт залежності успіху від підприємницької здібності у формі комбінування факторами виробництва. Підприємницька організація має реалізовувати всі інноваційні рішення незалежно від джерел.

Єдиною перепорою інновацій може бути людський фактор, тобто відповідний вимогам часу спосіб мислення, неадаптований до вимог часу освітній рівень.

Перехід до такої стадії розвитку політичного та економічного виміру соціуму, в якій знання є одним з ключових факторів, оскільки розвинене суспільство опанувало можливості як створення знань, так і перетворення їх на джерела прибутку шляхом трансформації інновацій у товар, першочергово актуалізувало проблеми розвитку освіти в цілому і особливо вищої освіти. Остання є вирішальним фактором як збереження, так і примноження знань, бо кінцевим носієм, виробником і споживачем усіх означених елементів є людина, яка здатна проектувати, виробляти, застосовувати і споживати знаннямісткі товари і послуги.

Порівняно з попередніми періодами, новим моментом в економіці знань є темпи оновлення політичної структури, глобалізації та соціальних змін, які вимагають від індивіда якісно нового рівня освіти та постійного оновлення знань і навичок упродовж усього життя.

З цим завданням має упоратися університет, як класичний інститут знань і науковий заклад рефлексії соціального статусу та ринкової конфігурації.

Університет залучений в аналітичну діяльність унаслідок тих навчальних завдань, які він вирішує. Викладач, перш ніж відправитися в аудиторію, здійснює відповідний аналітичний опис і підбирає адекватні форми подання знань. Раніше було достатньо простого опису, суміщеного з аналізом. Сучасний соціальний світ, проте, вимагає іншого типу уваги, його множинність, комплексна складність, гіпертекстовий характер соціальних взаємодій ставлять на порядок денний питання про необхідність пошуку самих підстав соціальної раціональності.

Як описувати, в яких термінах і концептах, що брати за основні істини? Не маючи прозорих відповідей на ці питання, університет вимушений, як раніше, відповідати за соціальну рефлексію.

Одне з формулювань, в яке укладається позиція рефлексії університету, звучить як нова теза про функції освіти: це «щеплення критицизму стосовно самого себе і соціального поля».

Реальне виконання цих вимог можливе за відповідних умов – визначення якогось особливого місця університету як органу рефлексії в ідеологічному просторі нової соціальності. Сам опис цієї локалізації університету як інституту стикається з труднощами, бо необхідна незалежність і «зовнішність» позиції університету може призводити або до правдивої автономії, або до перетворення його на «інтелектуальне гетто». Оцінка виявляється залежною і вторинною від більш загальних соціальних та ідеологічних настанов, з яких починає розглядатися університет. (Приклад такої непримиренної суперечності в оцінці університету соціумом і політичними дискурсами – і його одночасної повної залежності від нього – дає Джон Серль у статті “The Storm over the University” [3]).

У цій необхідності відшукати розумні підстави нового соціального поля, університет, тим самим, опиняється в ситуації двоякого, відтворюючи подвійність свого зовнішнього образу. Будучи інститутом соціуму, він є складником, фрагментом того символічного поля соціальних і культурних взаємодій, стосовно яких він – аналітична інстанція. Відчуження і соціальна рефлексія в той же час визначають «місце» символічної локалізації університету ззовні.

Сенс функції рефлексії університету змінюється разом з якісними трансформаціями соціуму. Так, у постіндустріальному суспільстві потенційна рефлексивність стає все більш рафінованою й ускладненою процедурою. Тоншають ходи пошуку зовнішнього стосовно того, що характеризує і представляє соціальне поле, що демократично іменується в цьому соціумі більшістю. Університет, по суті, виступає в ролі потенційного «іншого», носієм погляду, здатного пред’явити соціуму осмислені кальки його зовнішності.

Література:

1. DiMaggio, Paul. Cultural Capital and School Success: The Impact of Status Culture Participation on Grades of U.S. High School Students // American Sociological Review, 1982, 47 (2). – pp. 189-201.
2. Бурдые П. Формы капитала // Социология образования: теории, исследования, проблемы. Хрестоматия. Казань: КГУ им. В. И. Ульянова-Ленина, 2004. – С. 12-17.
3. Searle J. «The Storm over the University», «New York Review Books». 1990, № 6. – p. 116-134.

УДК 323.2(477)

Методологія дослідження територіальних соціально-політичних спільнот України

Світлана Савойська,
кандидат історичних наук,
доцент кафедри політичних наук
Київського національного університету
будівництва і архітектури

У статті здійснюється аналіз теоретико-методологічного інструментарію дослідження територіальних соціально-політичних спільнот України як чинника формування загальнонаціональної єдності. Автор розглядає різні підходи, методи і засоби, спрямовані на досягнення консолідації українського суспільства.

Ключові слова: методологія, інструментарій, Україна, територіальні соціально-політичні спільноти, загальнонаціональна єдність.

Theoretical and methodological instrumentation of the research of territorial socio-political communities of Ukraine as a factor of the formation of national unity is analysed in the article. The author considers different approaches, methods and ways directed on the achievement of unity of the Ukrainian society.

Keywords: methodology, instrumentation, Ukraine, territorial socio-political community, national unity.

Становлення соціально-політичних спільнот незалежної Української держави відбувалося в умовах розрухи, економічної кризи та політизації української спільноти. Першочерговим завданням територіальних соціально-політичних спільнот України є формування загальнонаціональної єдності шляхом розв'язання мовно-політичних, міжконфесійних, міжцерковних, мовно-освітніх, міжрегіональних, інформаційних, економічних, міжпартійних та інших конфліктів. Щоб стабілізувати економіку, підняти рівень життя народу, створити робочі

місця та об'єднати українську спільноту, територіальні соціально-політичні спільноти України мають застосовувати такий інструментарій, який допоможе налагодити відносини між регіонами, конфесіями, церквами, політичними партіями, владою та опозицією тощо. Соціально-політичною спільнотою є нація, яка має бути об'єднана єдиною культурою, мовою, територією, спільними економічними і політичними зв'язками та інтересами. Враховуючи історичний шлях розвитку українського народу і порівнюючи його з західноєвропейськими політичними націями, варто зазначити, що проблема загальнонаціональної єдності в сучасній Україні є складною і комплексною. Тому ставиться мета: визначити та проаналізувати теоретико-методологічний інструментарій дослідження територіальних соціально-політичних спільнот України, який спрямовується на досягнення консолідації українського суспільства.

Серед вчених, які розглядають окремі аспекти цієї проблеми, можна назвати праці А. Білоуса, А. Бурячка, І. Дзюби, І. Іванова, А. Костирєва, І. Кизименка, В. Крота, О. Маруховської-Картунової, М. Михальченка, Л. Нагорної, В. Пустовойтенка, А. Погрібного, Ю. Римаренка, З. Самчука, Т. Татаренко, М. Тиского, М. Томенка, В. Хмелька, О. Хорошилова, В. Черненка та інших. Доводиться визнати, що територіальні соціально-політичні спільноти в українській політичній думці ще не були об'єктом наукового аналізу. Будь-яка територіальна соціально-політична спільнота має стосунок до мовних, релігійних, освітніх, культурних проблем певного регіону, який усвідомлюється місцевою спільнотою як мала батьківщина, джерело ідентичності, солідарності та об'єднавча сила.

Варто зазначити, що територіальна спільнота, на відміну від політичної, за владу не бореться. Вона об'єднує громадян за певними інтересами, вирішує проблеми місцевого значення, впливає на рішення і діяльність влади. А що стосується визначення поняття «територіальні соціально-політичні спільноти» України, то це, насамперед, політичні партії, організації, рухи, угруповання, товариства, які об'єднують людей за ідеологією, інтересами та переконаннями. У той же час територіальні спільноти, як вважає Т. Татаренко, «вирізняються своєю індивідуальністю, мають соціокультурну специфіку та регіональну ідентичність, яка визначається не стільки національною, скільки територіальною приналежністю, що виокремлює психологічні, етнокультурні та соціальні риси»[1, с. 21].

На думку вітчизняних вчених, територіальну соціально-політичну спільноту національно-демократичного спрямування на початку 90-х рр. минулого століття намагався об'єднати Народний Рух України за перебудову. Результатом такого об'єднання було проголошення актів про суверенітет і незалежність Української держави, а також прийняття законів про прапор, герб, гімн і Конституції України. Але процес консолідації українського суспільства, який відбувався на початку 90-х рр. минулого століття, не набув подальшого розвитку. Йому перешкоджали

внутрішньополітичні чвари, відсутність чіткого плану розвитку держави, боротьба за владу, що призвело до розколу соціально-політичної спільноти національно-демократичного спрямування. Це актуалізувало діяльність соціально-політичних спільнот лівого спрямування, що призвело до розколу українського суспільства за мовно-релігійною, мовно-політичною, мовно-інформаційною та іншими ознаками. Зокрема, вибір мови спілкування і визначення статусу російської мови є, на думку кандидата політичних наук Т. Панченко, чинником розчленування українського суспільства [2, с. 83].

Тому такі інститути як релігія, мова, звичаї, право, традиції, духовна і матеріальна культури, ЗМІ тощо, в одному випадку, можуть бути етнооб'єднуючими засобами, в іншому, – базою для протистояння і роз'єднання спільноти, яка уже буде не спроможною ототожнити себе з державними символами, історією, територією, культурою та державною мовою. Більш того, у роз'єданому суспільстві важко вирішувати будь-які проблеми, здійснювати реформи, досягати консенсусу, зберігати демократичні свободи та формувати національну ідентичність. Відтак, консолідувати українське суспільство необхідно для того, аби протистояти внутрішній і зовнішній агресії, захистити суверенну Українську державу і найцінніше – українську мову, яка на думку Т. Татаренко, зберігає все розмаїття накопичених знань, життєвого досвіду, звичаїв етносу, які можна передати наступним поколінням. Тобто, за певних політичних обставин мова може перетворитися на національний символ, на засіб етнодиференціації та реалізації архетипу «Ми» – «Вони»[1, с. 281].

Багатовікова бездержавність привчила українську спільноту ідентифікуватися з угорською, румунською, польською, чеською, словацькою, російською та іншими культурами. А щодо ідентифікації з російською культурою, то її й наразі інтенсивно підтримує Російська Федерація, яка, на думку російського вченого С. Беспалова, має створювати в державах близького зарубіжжя прошарок освічених, орієнтованих на Росію людей, які відіграють значну роль у політичному, економічному та культурному житті своєї держави [3, с. 118-128].

Такий прошарок існує і в Україні. Він свідчить про грубе втручання у внутрішні справи Української держави, що призводить до різного роду протистоянь в освітній, релігійній та політичній сферах. Національно-демократичні спільноти стверджують, що об'єднати українське суспільство можна буде лише тоді, коли весь український народ визнає українську мову єдиною державною, а Українську державу – незалежною і самостійною. Територіальні соціально-політичні спільноти національно-демократичного спрямування пишаються своєю приналежністю до української етнічної нації, яка прагне до демократичних цінностей і перетворень. Соціально-політичні спільноти лівого і лівоцентристського спрямувань стверджують, що об'єднати українську спільноту може лише двомовність і двокультурність, до якої уже повертається місцева влада у

східних і південних регіонах держави, зокрема в Одесі, де голова міськради О. Костусев заборонив депутатам звертатися до нього українською мовою [4].

Звичайно, що такі мовні «пріоритети» та специфічні орієнтації стоять на перешкоді консолідаційним процесам в Україні. Найважливішими чинниками, які створюють перешкоди на шляху до формування загальнонаціональної єдності, є низький рівень життя українського народу, гальмування поширення української мови в усіх сферах суспільного життя та на всій території України, нестача робочих місць, не виплата зарплат, підвищення тарифів на комунальні послуги, а також цін на продукти першої необхідності. Не сприяють в Україні суспільній консолідації домінування російської мас-культури, кількість російськомовної літератури російського виробництва, яка у рази перевищує обсяг вітчизняного книговидавання, захоплення українських православних храмів, закриття та переведення на російську мову навчання україномовних навчальних закладів. Тому, щоб зберегти єдність і цілісність держави, необхідно захищати насамперед все українське в Україні, підвищувати рівень життя народу. А для цього необхідно реформувати економіку. Тобто, консолідувати українське суспільство, на думку І. Іванова, можна шляхом економічного відродження України і духовного єднання [5].

Важливим об'єднавчим інструментом є національна ідея, яка ґрунтується на соціальних, культурних, національних і політичних інтересах українського народу. Але не всіма територіальними соціально-політичними спільнотами вона сприймається однаково, можливо, через те, що в Україні переважає регіональна ідентичність, зокрема кримська, одеська, донецька, харківська та інші. Ці ідентичності намагаються сконструювати свою історію, культуру і мову, що іноді призводить до мовно-політичних, міжконфесійних, міжпартійних та міжрегіональних протистоянь. Національно-демократичні спільноти вважають, що загальнонаціональна консолідація має відбутися навколо української мови як єдиної державної. Таку думку обстоює доктор філології А. Погрібний. Якщо цього не станеться, то Україна, на його думку, буде слабкою, вразливою і роз'єднаною, оскільки українська мова є синонімом самої України як повноцінної, унітарної та соборної держави [6, с. 53, 178, 321, 360].

А щодо носіїв російськомовної культури, то вони, на думку більшості українських вчених, мають не чекати, поки Україна розпадеться і приєднається до Російської Федерації, а усвідомити себе частиною української політичної нації та об'єднатися навколо української культури. Для загальнонаціональної єдності українського народу культурна ідентифікація є надто важливою, оскільки українська етнічна нація, на думку багатьох політиків і вчених, формувалася не як державна, а як культурна. Про цей факт свідчить також вся історія розвитку українського народу як спільноти глибоко релігійної. У зв'язку з цим

загальнонаціональним об'єднавчим інструментом мають бути релігійні організації України, які мають пробудити свідомість українського народу та консолідувати його навколо правдивої історії, поклавши в основу справедливість, толерантність, взаємоповагу та любов до своєї Батьківщини. Зокрема, на мовній самоідентифікації, яка продовжує залишатись каменем спотикання загальнонаціональної консолідації України, зосередили увагу доктор філософських наук М. Михальченко та кандидат філософських наук З. Самчук. Вчені вважають, що мовна політика, яку проводить українська влада, не спонукає до єдності українського суспільства. На їх думку, держава є розколотою, а особа в такому соціумі не захищена від утисків держапарату та злочинців [7, с. 230, 260].

Роз'єднує українське суспільство судова система, яка, на думку більшості вчених і політиків, є несправедливою, заполітизованою і заангажованою. За таких умов об'єднати українську спільноту, розділену прибічниками лівоцентристської ідеології, яку підтримують комуністи, і національно-демократичної, якій симпатизують націоналісти, не так просто. Одна з них захищає інтереси Української держави, інша – Російської Федерації, де і наразі немає жодної української школи, дитячого садка та церкви. Більше того, у цій державі навколо українських організацій та єдиної бібліотеки виникають політичні конфлікти. У цій ситуації українській владі доцільно гостріше реагувати на такі речі, захищати мовні, культурні, релігійні та інші національні інтереси за межами держави, піклуватися про міжнародний імідж та авторитет України. Необхідно контролювати інформаційний простір, який має захищати державні інтереси на міжнародній арені, формувати позитивний імідж та авторитет. Йдеться про іноземний контроль над медіа-простором України, який розмиває національну єдність і солідарність соціально-політичних спільнот. У цьому випадку варто розуміти, що ЗМІ можуть не лише об'єднувати, а й роз'єднувати українську спільноту [8].

Загальнонаціональне єднання в сучасній Україні є політичною проблемою, якою спекулюють під час виборів, використовують в особистих цілях, що завдає шкоди економічним, освітнім, релігійним, мовним та іншим інтересам України. В результаті, українська спільнота стала ще більш заполітизованою, що, на думку автора книги «Украина – выход из лабиринта» В. Черненка, вже стало характерною українською особливістю. Це роз'єднує українську спільноту, створює напругу та спричиняє конфлікти у різних сферах життєдіяльності держави, зокрема у релігійній. У цьому випадку єдиним інструментом до її об'єднання, на думку В. Черненка, є союз держав – України, Білорусі і Росії, а також Російська православна церква, яка, на його думку, «врятує» українське суспільство від повної деградації. В усіх негараздах, які роз'єднують територіальні соціально-політичні спільноти та українське суспільство, винні, на думку

автора, «очень украинские политики», які намагаються посварити не лише українців і росіян, а й Україну з Росією [9].

Але є й інша точка зору: соціально-політичні спільноти національно-демократичного спрямування вважають, що українців і росіян намагаються посварити проросійські і «надто російські політики», які радикально настроєні до української історії та її героїв. А власне, О. Доній, В. Портніков, М. Катеринчук, В. Кириленко, Ю. Костенко, А. Яценюк та інші політики запевняють, що у деконсолідації української спільноти винні російські націоналісти, які втручаються у внутрішні справи України та намагаються об'єднати українську спільноту навколо російської мови та Російської православної церкви, що викликає опір тієї частини українських громадян, яка ідентифікує себе з Українською православною церквою та українською мовою як єдиною державною. У цьому випадку, на думку окремих політиків і вчених, бажано знайти середину між пріоритетністю української культури та підтримкою російської національної меншини. Хоча такий баланс є не зовсім вигідним для української мови, бо підтримка російської мови стоїть на заваді загальноконсолідаційним процесам в Україні [10, с. 237].

Як видно, проблема загальнонаціональної єдності є не лише внутрішньою, а й зовнішньою. Щоб об'єднати українське суспільство, територіальні соціально-політичні спільноти різних спрямувань мають припинити ворогувати між собою, переслідувати опонентів та вважати їх своїми ворогами, боротися за владу за будь-яких обставин, а також навчитися захищати не лише свої, а й національні інтереси. Тобто, вони мають бути своєрідним інтегратором українського народу, виразником його інтересів. У той же час український народ починає розуміти, що не всі соціально-політичні спільноти України захищають демократію, сприяють демократичним перетворенням та прагнуть до політичної стабільності. Нерідко вони є далекими від проблем народу, бо обстоюють лише власні інтереси, прагнучи здобути владу. В сучасній Україні, яка здійснює перехід до ринкових відносин, територіальні соціально-політичні спільноти мають визначати напрямок розвитку українського суспільства, загальнонаціональна єдність якого залежить від діяльності і відповідальності лідерів політичних партій, організацій та рухів. Більше того, загальнонаціональній єдності часто завдають шкоди територіальні соціально-політичні спільноти лівого та лівоцентристського спрямування. Свідченням дезінтеграції української спільноти є події, які сталися в освітній сфері на Південному Сході держави, зокрема в Одесі, на Донеччині та на День Перемоги у Львові. Щодо останніх, то вони, на думку народного депутата від Комуністичної партії О. Голуба, можуть повторитися 22 червня [11, с. 3].

Але все ж не повторилися. У той же час територіальні соціально-політичні спільноти лівого спрямування продовжують дезінтегрувати українську спільноту: вони виступають за двомовність, радянізацію

українського суспільства, а також – проти ринкових реформ. Соціально-політичні спільноти лівоцентристського спрямування упевнені, що реформи, які наразі здійснюються, консолідують українське суспільство, в результаті чого відбудеться зростання виробництва та підвищення рівня життя людей. Проти реформ, які наразі проводяться, виступають опозиційні спільноти України. На їхню думку, ці реформи проводяться не в інтересах народу і не поліпшують життя пересічних громадян. Більшість українських вчених вважають, що соціально-політична спільнота лівоцентристського спрямування дестабілізує політичну ситуацію у державі, а їх лідери є далекими від реальних проблем народу. Тому про об'єднання спільнот правого і лівого крила, а тим більше про загальнонаціональну консолідацію поки що говорити зарано. І не зважаючи на це, ідеї загальнонаціонального миру, побудови демократичної держави мають бути покладені в основу зближення територіальних соціально-політичних спільнот, які зможуть консолідувати українське суспільство лише тоді, коли:

- буде прийнято новий закон про українську мову як єдину державну, який припинить спекуляції навколо російської мови як другої державної, офіційної або регіональної;
- відбудеться нова ратифікація Європейської хартії регіональних мов або мов меншин, яка захищатиме лише ті мови, яким загрожує зникнення;
- припиниться тиск на засоби масової інформації, міліцію і суди;
- припиняться рейдерські захоплення православних храмів і церков в Україні;
- українські книги стануть дешевшими за російські і наповнять полиці книгарень;
- між Україною і Росією розпочнеться не політична, а реальна дружба, яка однаковою мірою відображатиме інтереси двох держав.

Отже, на дружбу без політики між двома державами годі розраховувати. Тому консолідує соціально-політичні спільноти України всіх спрямувань не червоний стяг, який завжди роз'єднував українську спільноту, а державний – блакитно-жовтий, а також герб і гімн, які символізують співпрацю, солідарність, злагоду, толерантність, компроміс, патріотизм, терпимість, взаєморозуміння, взаємоповагу та взаємоповагу. Найбільшою об'єднавчою фігурою у державі є Президент, який наділений усією повнотою влади. Він має засудити політику розбрату і покарати тих, хто цю політику проводить. Було б доцільно розробити Концепцію формування загальнонаціональної єдності, яка була б орієнтована на суспільну солідарність і толерантність, відродження історичної пам'яті українського народу, досягнення загальнонаціонального консенсусу, становлення української політичної нації, утвердження демократичних та європейських цінностей тощо.

Література:

1. **Татаренко Т.** Регіональний фактор у політичному житті України (політико-правові аспекти): Монографія / НАН України. Інститут політичних і етнонаціональних досліджень. – Луганськ: Вид-во СНУ ім. В.Даля, 2005. – 416 с.
2. **Панченко Т.** Політична регіоналістика: навчальний посібник / Т.В.Панченко. – Х.: ХНУ імені В.Н.Каразіна, 2011. – 188 с.
3. **Беспалов С.** Перспективы реализации геополитических интересов России на постсоветском пространстве // «Полис. Политические исследования». – Москва. – № 2. – 2011. – 192 с.
4. Школи в Одесі стали двомовними [Електронний ресурс] Режим доступу: http://vidido.ua/index.php/pogliad/article/shkoli_v_odesi_stali_dvovovnnimi/. – Назва з титул. екрану.
5. **Іванов І.** Сучасні проблеми консолідації українського суспільства // Вісник Київського університету імені Тараса Шевченка. Історія. – К.: Видавничий центр «Київський університет», 1999. – Випуск 44. – С. 39-41.
6. **Погрібний А.** Захочеш – і будеш: Публ. ст. – К.: Вид. центр «Просвіта», 2007. – 484 с.
7. **Михальченко М., Самчук З.** Україна доби межичасся. Близьк та убозтво куртизанів. – Дрогобич: «Відродження», 1998. – 288 с.
8. **Костирев А.** Ціннісна комунікація як умова консолідації української нації // Політичний менеджмент. – К., 2007. – № 5(26). – С. 105-116.
9. **Черненко В.** Украина – выход из лабиринта. – К.: «Саммит-Книга», 2010. – 360 с.
10. **Нагорна Л.** Політична мова і мовна політика: діапазон можливостей політичної лінгвістики. – К.: Світогляд, 2005. – 315 с.
11. «Свобода» зовёт Львов на войну // Сегодня. – 31 травня 2011. – С. 3.

УДК 330.342.146:351.863

Соціальна безпека у традиції нехтування гуманістичними цінностями

Євген Ніколаєв,
асистент кафедри політичної економії
факультетів управління
і управління персоналом та маркетингу
Київського національного економічного університету
імені Вадима Гетьмана

Соціальна безпека є однією із динамічних концепцій, що привносить нові акценти у сучасні інтерпретації суспільних процесів. У статті розглядаються такі риси цієї концепції, як багатозначність бачення дослідниками її змісту, проблематичність чіткого визначення кола тих проблем, що утворюють її предмет, зв'язок концепції із національною безпекою та моделлю людського розвитку. Ми показуємо, що наголос на економічних елементах соціальної безпеки заважає аналізу інших важливих складових добробуту людини. У концепції соціальної безпеки наголошується на необхідності захисту інтересів індивіда, проте лише тією мірою, якою вони не суперечать інтересам держави і влади.

Ключові слова: соціальна безпека, національна безпека, людська безпека, соціальна політика, права людини, громадянське суспільство, людський розвиток, соціальні інтереси.

Societal security is one of the dynamic concepts that bring new details into current interpretations of social processes. The article discusses such features of the concept as multiple views of researchers on what constitutes its substance, difficulties in determining the exact problems that must be studied within the approach, the connection of the concept with national security and human development. We point out that emphasis of researchers on economic elements of societal

security impedes the analysis of other important dimensions of human welfare. The concept of societal security justifies the importance of the protection of individuals' interests. Such protection, however, must not contradict the interests of the state and the government.

Keywords: *societal security*, national security, human security, social policy, human rights, civil society, human development, social interests.*

Останнім часом посилюється увага до соціальних факторів розвитку суспільства і держави. У науці з'явилося багато ідей, напрямів і теорій щодо соціалізації суспільних відносин. До них належить концепція соціальної безпеки, яка сформувалася у вітчизняних дослідженнях політичних і економічних аспектів розвитку держави в умовах постсоціалістичних перетворень.

Соціальна безпека перебуває поміж трьома сферами. Вона є важливою складовою національної безпеки держави. Її аналітичні методи запозичені у дисципліни «економічна безпека». А в прикладному сенсі вивчення і забезпечення належного рівня соціальної безпеки є частиною соціальної політики. Певна віддаленість від кожної з цих сфер призвела до фрагментарності у розробці проблем соціальної безпеки та її другорядного місця серед інших напрямів досліджень. «Соціальна безпека, незважаючи на гостроту і вагомість, не набула... розвитку як самостійний науково-практичний напрям» [1, с. 167]. Дослідження цієї проблеми наявні, проте вони мають нерегулярний, несистемний характер. Соціальна безпека не знаходить собі належного місця й у навчальному процесі, адже відповідного окремого навчального курсу в університетах немає, і ця тема лише епізодично згадується в деяких інших дисциплінах.

У пропонованій розвідці спробуємо співвіднести деякі особливості концепції соціальної безпеки із впливом того середовища, в якому відбувається її застосування. Це середовище має власні завдання й особливості, що визначають зміст і напрями розвитку цієї концепції як моделі просування і захисту інтересів людини.

Окреслення предметного поля

За логікою вивчення будь-якої складової національної безпеки, ідея формулювання проблеми соціальної безпеки полягає в тому, аби

* «Societal security» – єдиний коректний варіант перекладу поняття «соціальна безпека» англійською мовою. Поширений в англомовних анотаціях українських статей варіант “social security” помилковий, адже social security – це усталений термін, що має значення «соціальне забезпечення (населення)». Інша варіація, “social safety”, теж не є коректною, оскільки safety – це безпека, проте тільки тоді, коли це стосується безпосередньої життєдіяльності людини: «безпека (safety) користування автомобілем». Висловлюю подяку Дейвіду Гелбріту (Dr David J. Galbreath) за це роз'яснення.

подивитися на соціальну сферу країни з точки зору сприятливих і несприятливих умов її розвитку, зрозуміти, як наявні загрози впливають на реалізацію соціальних інтересів особи, групи осіб або суспільства. Перша ж складність звернення до такої багатогранної проблеми полягає в окресленні її меж та розстановці акцентів усередині її предметного поля, адже соціальна сфера пов'язана із практично усіма напрямками людського життя і тому є дуже строкатим, нерівномірним об'єктом дослідження.

Певна невизначеність суті соціальної безпеки віддзеркалюється у тому, що фахівці надають її змісту якісно різнорідних тлумачень. Найбільш очевидна характеристика соціальної безпеки випливає з того, що вона є елементом національної безпеки. Відповідно, її визначення формується додаванням слова «соціальний» до загального тлумачення національної безпеки: «соціальна безпека – це стан захищеності соціальних інтересів особи, суспільства, держави від впливу загроз національній безпеці» (звертає на себе увагу нерівноважність між **соціальними** інтересами та **національними** загрозами. – Є. Н.) [23, с. 271]. Більш деталізовані, вужчі дефініції є різноспрямованими, вони наголошують на якісно різних ознаках. Кожна з них пов'язана із тими чи іншими концептуальними проблемами. Спробуємо їх окреслити.

1. Економізм, спорідненість із методами економічних дисциплін. Близькість економічних параметрів до соціальної безпеки призвела до перенесення на цю дисципліну основних підходів економічної безпеки, і зокрема аналітичної схеми «захист інтересів – загрози – критерії – показники – їх порогові значення». Це дістало відображення у такій дефініції: «соціальна безпека – це стан гарантованої правової та інституційної захищеності життєво важливих соціальних інтересів людини, суспільства і держави від зовнішніх та внутрішніх загроз та коли значення критеріїв їх соціальної захищеності перебувають не нижче порогових значень, що становлять загрозу для національної безпеки країни» [23, с. 17]. Це визначення показує, які складові має містити алгоритм дослідження соціальної безпеки: життєво важливі соціальні інтереси; загрози; критерії соціальної захищеності; порогові значення окремих показників соціальної сфери. Г. Вечканов прямо відносить соціальну безпеку до економіки: вона «означає досягнення такого рівня розвитку економіки країни, у тому числі охорони здоров'я, освіти, культури та інших галузей соціальної сфери, який задовольняє потреби індивіда благами і послугами необхідного об'єму й якості» [4, с. 178]. Економізація соціальної безпеки вносить суттєві викривлення у напрями її дослідження, про що скажемо нижче.

2. Оцінка соціальної політики. Разом зі своїми колегами по кафедрі я викладаю студентам дисципліну «соціально-економічна безпека». Розуміння тісного зв'язку між соціальною безпекою як відображенням стану людського життя і соціальною політикою як комплексом заходів

з поліпшення цього стану* наштовхнуло нас на думку про доцільність розкриття змісту соціальної безпеки у вказаному курсі безпосередньо через характеристику соціальної політики держави. Тому ми запропонували розуміти соціальну безпеку в інструментальному сенсі як оцінку (стан, методику оцінки) відповідності основних параметрів соціальної політики держави потребам та інтересам людини і суспільства. Така дефініція достатньо вузька, проте дидактично зручна.

Водночас, з'явилася термінологічна пастка, пов'язана із надмірною для сприйняття кількістю «соціальних» словосполучень. **Соціальна політика** має забезпечувати безперешкодний розвиток **соціальної сфери** країни. Оскільки система **соціального захисту населення** (підтримки його найуразливіших верств) є основою соціальної політики, то рівень життя найбільш нужденної частини населення є першочерговим критерієм оцінки стану **соціальної безпеки**. Це означає, що представлення соціальної безпеки у вказаному ключі потребує пояснення щонайменше чотирьох виділених словосполучень. А насправді їх більше, оскільки із переліченими категоріями пов'язані соціальні інтереси, загрози, гарантії, послуги, допомога, страхування, справедливість, держава, економіка тощо. Наскільки засвідчив досвід пояснення змісту цих понять студентам, не заплутатися в них рідко кому вдається, і це становить термінологічну й дидактичну складність.

3. Пріоритетність ролі держави. Ця ознака, на мій погляд, є найбільш суперечливою. Вказівка на ключову роль держави у забезпеченні соціальної безпеки може бути як прямою, так і опосередкованою. Наприклад, крізь правову площину: «соціальна безпека – стан правових норм і відповідних їм інститутів безпеки, які дозволяють гарантувати захист прав та свобод людини, духовних і матеріальних цінностей суспільства» [16, с. 55]. З одного боку, такий акцент підкреслює наступність між соціальною безпекою та класичною концепцією національної безпеки, згідно з якою «гарантування» безпеки людини і суспільства є виключною прерогативою держави та її органів. З іншого боку, сьогодні широко визнається, що дії держави можуть становити вагому загрозу, джерело небезпеки для людини і суспільства. Тому вказівка тільки на одну із двох протилежних іпостасей держави у системі соціальної безпеки є невиправданою, якщо не помилковою.

4. Спрямованість на людину. Деякі дослідження соціальної безпеки відмовляються від жорстко «державоцентричного» погляду: соціальна безпека – це захист життя, здоров'я, добробуту, прав і свобод людини [24, с. 156]. Це формулювання і схоже на попереднє, і певною мірою антагоністичне до нього. Воно може потребувати певного коригування з метою уточнення напрямів і ступеня «захисту» та складових «добробуту»

* «Соціальна політика – це інструмент забезпечення соціальної безпеки суспільства як стратегічної цілі держави... Соціальна безпека і соціальна політика невіддільні одна від одної» [20].

людини. Його особливістю є відсутність прямої вказівки на те, хто є суб'єктом захисту безпеки: зрозуміло, що захист не відбувається поза участю держави; водночас, не обов'язково, що держава є єдиним суб'єктом, який має виконувати цю роль. Віднесення соціальної безпеки тільки до людини, а національної безпеки – до держави підкреслює якісну різницю, протилежність між параметрами безпеки цих двох суб'єктів.

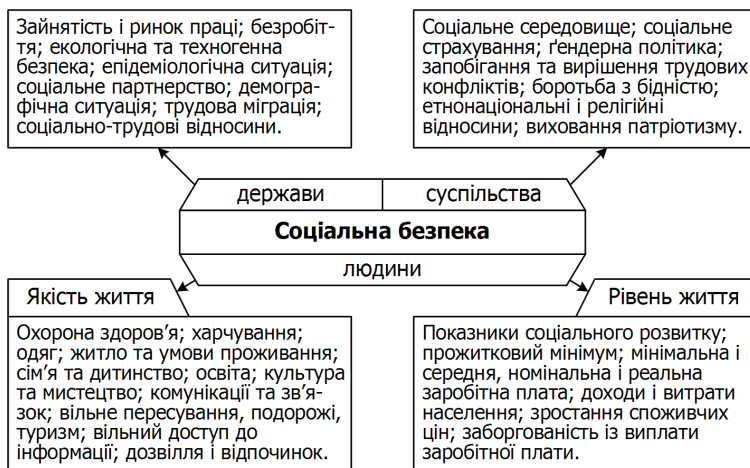
На мій погляд, наявність різних думок щодо тлумачення змісту розглядуваного поняття означає, що ще не виявлені найбільш суттєві ознаки цього явища, не сформульоване його сутнісне, глибоке визначення. У цьому сенсі не позбавлене справедливості спостереження, що чіткого, розгорнутого визначення поняття «соціальна безпека» немає у жодному українському виданні, «у жодному словнику ні з філософії, ні з соціології, ані з політології» [23, с. 19]. Тому спробуємо підійти до питання про зміст соціальної безпеки з іншого боку – з боку виявлення основних елементів її структури.

Зміст як відображення власної структури

Структура соціальної безпеки є складною та, на мою думку, доволі розмитою за рахунок того, що вона прагне охопити весь спектр складових соціальної сфери. Автори одного із тематичних досліджень окреслили межі соціальної безпеки дуже широко, віднесли до неї багату палітру параметрів (схема 1).

Схема 1

Розгорнута структура складових і чинників соціальної безпеки

Укладено за: [23, с. 4, 18].

Очевидно, практично все, що стосується людської життєдіяльності, можна зарахувати до соціальної сфери та її безпеки. Але розгляд численних невпорядкованих, якісно різнорідних елементів соціальної сфери не сприяє розумінню її загального стану і тенденцій розвитку. Тому узагальнена на схемі структура соціальної безпеки, залежно від контексту дослідження, може потребувати більш стрункого впорядкування.

Одну із елегантних можливостей надає концепція людського розвитку. Розглядаються три передумови забезпечення гідних умов життя людини. По-перше, людина обов'язково повинна мати стабільний дохід, уникати бідності. По-друге, людина повинна здобути освіту і мати доступ до нагромаджених людством знань. По-третє, людина має прожити довге і здорове життя.

В Індексі розвитку людського потенціалу ці складові відображено, відповідно, у показниках валового національного доходу на душу населення; середньої та очікуваної тривалості навчання; середньої очікуваної тривалості життя при народженні^{*}. О. А. Малиновська надає переліченим напрямам більш чітких граней. На її думку, трьома пріоритетними напрямками оцінки стану соціальної безпеки є доходи населення; стан ринку праці, зайнятості, безробіття; демографічна ситуація у суспільстві. Причому перші дві складові взаємопов'язані: першочерговим завданням держави у забезпеченні соціальної безпеки є гарантування надання роботи тим, хто може працювати, і соціальний захист для тих, хто працювати не може. Отже, доходи, освіта і охорона здоров'я є основними передумовами добробуту людини, головними складовими соціальної політики держави і критеріями оцінки рівня соціальної безпеки (схема 2). Така структура соціальної безпеки перетворює її на інтегруючу ланку між сучасною концепцією людського розвитку, соціальною політикою і ціллю розбудови в Україні сучасного соціально орієнтованого громадянського суспільства.

Дидактика вказаних компонент соціальної безпеки різна. Розробляючи відповідну тему для курсу соціально-економічної безпеки, наш авторський колектив вирішив подати достатньо щільну характеристику цього явища крізь призму доходів населення. Вони визначальні для рівня життя людини, їх показниками легко оперувати через їх наочність і зрозумілість; оптимальні й несприятливі значення показників є відомими (див.: [15, Дод. 1, табл. 7]).

Аналіз стану ринку праці щодо його впливу на соціальну безпеку є оманливим. Канонічні параметри ринку праці (офіційна і прихована зайнятість, безробіття, «біла» і «сіра» оплата праці, її рівень і міжгалузеве співвідношення та ін.) є очевидними, їх вивчення не становить особливих дидактичних складнощів. Проте ринок праці, трудова сфера в цілому

^{*} Індекс розвитку людського потенціалу (ІРЛП) – розроблений Програмою розвитку ООН агрегований показник, що використовується для інтегральної оцінки якості життя населення країни-члена ООН.

стосуються ключових проблем життєдіяльності людини, їх вагомість важко переоцінити. Через це важливе не так кількісне опрацювання параметрів трудової сфери, як виявлення її нових якісних тенденцій.

Схема 2

Пріоритетні компоненти соціальної політики і безпеки

	1. Доходи	2. Освіта	3. Здоров'я
Умови людського розвитку	стабільні доходи, уникнення бідності	доступ до нагромаджених людством знань	довге і здорове життя
Критерії оцінки	доходи населення	стан ринку праці	демографічна ситуація
Основні показники	ВВП, ВВП на душу населення, величина заробітної плати, мінімальні соціальні стандарти	рівень грамотності та інформованості населення, охоплення навчанням, його тривалість	середня очікувана тривалість життя, поширення окремих захворювань, наркоманії, паління, зловживання алкоголем

Як свідчить низка досліджень А. М. Колота [9], ці тенденції пов'язані з новими глобальними викликами людству і призводять до «формування нової парадигми соціальних трансформацій та розвитку соціально-трудової сфери». Серед багатьох напрямів руху цієї сфери дослідник особливо виділяє її десоціалізацію (зниження частки заробітної плати у ВВП, ускладнення доступу до соціального захисту, збільшення відрахувань працівників до фондів соціального страхування); маргіналізацію і поширення нестандартних форм зайнятості; лібералізацію та розмивання впливу на ринок праці регулятивних інститутів; міфологізацію соціальної політики в цілому. Ці тенденції спричиняють безпосередній вплив на соціальну безпеку людини, родини й суспільства, вони цікаві для вивчення й викладання. Але їх дуже непросто формалізувати й однозначно оцінити, отже, пов'язати із соціальними параметрами безпеки.

Демографія є ще складнішою проблемою. Незважаючи на наявність у переліку ВАК наукової спеціальності «демографія, економіка праці, соціальна економіка і політика» [14] та гостроту демографічних проблем, що стоять перед Україною, жоден український університет наразі не пропонує одержання вищої освіти за фахом «демографія». Ураховуючи їх складність, аналіз і пояснення демографічних процесів навіть на «початковому» рівні потребують певної фахової підготовки. Тому демографічна складова представлена в дослідженнях соціальної безпеки переважно крізь призму динаміки чисельності населення, показників народжуваності і смертності,

наведення статистики щодо розповсюдження окремих захворювань (див. напр. [21, с. 360–365]). Але ці чинники розглядаються самі по собі, поза зв'язком із соціально-економічною ситуацією в цілому, а перевага надається кількісному, а не якісному аналізу.

Коли економіки замало

Три запропоновані напрями соціальної безпеки є економічними*. Існує думка, що напрями розвитку суспільних наук визначаються потребами суспільства, інтересами окремих суспільних груп. Тобто наукові концепції набувають того вигляду, в якому зацікавлені ті чи інші суб'єкти або спільноти. Вищенаведена структура соціальної безпеки свідчить про те, що у розвитку цієї концепції зацікавлена передусім спільнота економістів. Але склалася цікава ситуація: концепція, в якій найбільше розвинулися економічні елементи, не сприймається науковою спільнотою як однозначно економічна по суті. Про це свідчить простий, але красномовний факт: політологічний журнал «Політичний менеджмент» надає свої шпальти дослідженням із соціальної безпеки (див. напр. № 2 за 2009 р., № 5 за 2010 р.), має окрему рубрику «Соціальна політика», де порушуються близькі теми, проте автори вважають нелогічним представлення на його сторінках розвідок із економічної безпеки. Отже, незважаючи на виразно економічний зміст та аналітичний інструментарій, соціальна складова національної безпеки сприймається як ближча до політології, аніж до економіки. Те, що вона не наповнюється відповідним позаекономічним змістом, не дає можливості сформувати цілісне уявлення про стан соціальної сфери, тобто розв'язати завдання, заради якого досліджується соціальна безпека.

На **схемі 1** численні економічні напрями потенційних досліджень соціальної безпеки поєднані з неекономічними, наприклад із епідеміологічною ситуацією, релігійними та етнонаціональними відносинами, техногенною безпекою, культурою, туризмом тощо. Неструктурованість, висока складність цих питань заважають тому, аби вони активно аналізувалися в контексті безпеки людини, впливу на її умови життя. Крім того, не всі вони є життєво необхідними потребами людини, однаково важливими для її розвитку.

Якщо виходити тільки з мінімальних умов життя, то базовий, обов'язковий рівень соціальної безпеки поруч із зайнятістю та доходами має включати захист прав і свобод людини і громадянина, поліпшення соціального становища маргіналізованих верств населення (андерклас, паупери, люмпени, див. [10]), недопущення політичної диктатури, особливо у крайніх формах, низку інших питань. Тоді розглядувана нами

* Деякі джерела замість соціальної безпеки послуговуються вужчим й конкретнішим виразом «економічна безпека особи», що змінює акценти, відсуваючи їх від соціальної, гуманістичної площини.

концепція повинна не тільки ґрунтуватись на економічному аналізі, а й мати політологічний вимір, застосовувати підходи теорії соціальної стратифікації із соціології тощо. І ця комплексність, підкреслю, необхідна для повноцінного аналізу тільки «мінімального набору» умов гідного життя людини і розвитку суспільства.

Якщо ж відмовитися від переважно фізіологічного бачення і вважати, що в сучасному постіндустріальному демократичному суспільстві базові потреби є або мають бути задоволені для всіх апріорі, то умови досягнення стану соціальної безпеки, забезпечення нормальних умов життя пересуваються у більш високу площину. До них необхідно включати доступ до якісної освіти й охорони здоров'я, гідні стандарти оплати праці та соціального захисту, партнерство між населенням і місцевою та центральною владою, високий рівень доступу населення до інформації і зокрема до Інтернету* тощо. Ці передумови виводять соціальну безпеку на проблематику формування інститутів громадянського суспільства як найбільш цивілізованої і комфортної для людей форми суспільних відносин, що за складністю аналізу і різноманіттям проявів не поступається демографічним проблемам.

Наскільки мені відомо, соціальна безпека розглядається і досліджується як відображення формування громадянського суспільства, зокрема, науковцями факультету соціології Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна. Проте, схоже, тут маємо справу із наявністю однакових назв у двох різних концепцій, що утворюються і розвиваються у різних, слабко пов'язаних одне з одним професійних середовищах (економічному та соціологічному). Тобто бракує саме міждисциплінарного аналізу, що орієнтувався би на дослідження як економічних, так і політологічних, соціологічних, юридичних аспектів відповідної проблеми.

Іншими словами, із певним перебільшенням можна сказати, що спільнота економістів розробляє напрями соціальної безпеки, виходячи не тільки із їх актуальності для сучасного етапу становлення нашої держави, але й залежно від їх відносної простоти та зрозумілості. Параметри людських доходів визначити легко – робимо їх центральним предметом аналізу. Демографію розуміти складно – присвяtimo їй кілька речень чи абзаців, не занурюючись у деталі. Соціальна стратифікація або сучасна трансформація інституту сім'ї не належить до звичних для економіста тем – взагалі не згадуємо про них у соціальній безпеці. Включення до розгляду процесу становлення громадянського суспільства означає повну зміну акцентів дослідження – залишимо ці акценти колегам-соціологам.

* У 2010 р. Фінляндія стала першою країною в світі, яка законодавчо закріпила швидкісний доступ до Інтернету як одне із конституційних прав людини. В середині 2010 р. відповідна технічна можливість була забезпечена у 96% житлових будинків цієї країни.

Напевно, варто повторити, що соціальна сфера і людська життєдіяльність є дуже багатограними. Предметом дослідження й оцінки в них можуть бути десятки, якщо не сотні проблем. Прагнення охопити усю їх сукупність зробить будь-який інструмент аналізу нефункціональним, тому суб'єктивний вибір основних напрямів аналізу соціуму є безальтернативним.

Соціальна безпека може стати поширеним інструментом вивчення тієї площини соціального життя, яку спільнота дослідників вважатиме більш важливою і яку розглядатиме крізь призму стандартної для безпеки схеми аналізу (ідентифікація та взаємодія інтересів і загроз, оцінка показників щодо їх порогових значень, визначення якісних критеріїв стійкого функціонування підсистем соціальної сфери та ін.). Без дотримання цієї схеми аналізу, без оприлюднення досліджень, здійснених за допомогою цих інструментів, будь-які міркування щодо включення до соціальної безпеки нових складових залишаться умоглядною схоластикою.

Де людина?

Однією із методичних проблем концепції є визначення тих акторів, на захист чиїх інтересів вона спрямована. Коли вище йшлося про зміст цього явища, ми відзначили, що деякі дослідники обмежують коло об'єктів соціальної безпеки рівнем окремої особи, а інші не поділяють цього погляду і додають до числа об'єктів суспільство і державу.

Натомість західний варіант розгляду цих проблем, відомий як модель «людської безпеки» (англ. human security), надає однозначного пріоритету інтересам людини. Концепція людської безпеки була розроблена наприкінці минулого століття, біля її витоків стояли індійський економіст, лауреат Нобелівської премії Амартья Сен (Amartya Sen) та пакистанський економіст Махбуб уль-Хак (Mahbub ul Haq). Вона є не так розвитком підходів національної безпеки, як альтернативою до них. Ця модель постулює, що в сучасних умовах ключові загрози добробуту людини походять не від зовнішньої агресії (що свого часу було покладено в основу розробки теорії національної безпеки), а від гуманітарних проблем – хвороб, відсутності доступу до питної води та якісного харчування, браку освіти, бідності, дискримінації, погіршення екології, насильства тощо. Модель виділяє сім основних складових безпечного життя: економічну, продовольчу, екологічну, особисту, суспільну і культурну, політичну, безпеку здоров'я. До засад цієї концепції належить відкрите заперечення провідної ролі держави в гарантуванні безпеки. Замість цього до поліпшення людського добробуту стають причетними і держави, і міжнародні й громадські організації, і місцеві громади. На жаль, незважаючи на одержання концепцією людської безпеки широкого визнання після того, як їй була присвячена Доповідь ПРООН про людський розвиток за 1994 рік [17], увага вітчизняних дослідників до неї досі має лише епізодичний характер [2; 3; 11; 18].

На мій погляд, визначення дійсного ставлення до статусу особи та її інтересів належить до ключових проблем для методології і методики соціальної безпеки. Вона є єдиною складовою національної безпеки, що висуває інтереси особи і можливості їх реалізації на першу позицію. Це породжує певні питання.

Так, відомо, що лише частина інтересів особи збігається за напрямом із інтересами держави. Відповідно, якщо ми постулюємо, що соціальна безпека є частиною національної безпеки, то вона може обґрунтовувати захист тільки тих інтересів особи, які не конфліктують із державними; інші з поля розгляду апіорі випадають. У радянській моделі державної безпеки цей ефект проявлявся якнайкраще: захист політичних інтересів особи не розглядався взагалі, а економічні подавалися в ідеологізованому ключі «зрівнялівки» і відомих гасел «від кожного – за здібностями, кожному – за працею», тобто були вульгаризовані.

Якщо повертатися до правової характеристики соціальної безпеки як захисту прав і свобод людини і громадянина, то вказана суперечність стає антагоністичною. «Права і свободи людини – це той аспект людського життя, головним джерелом загрози для якого є власні держави... Державі... властиве прагнення до абсолютизації... влади. Існує лише один спосіб досягнення цієї мети: мінімізація прав і свобод громадян» [13, с. 9]. Розвиток концепції прав людини свого часу став реакцією на посилення тиску держави (влади) на власних громадян. Базові, невідчужувані права людини (на свободу думки, совісті та релігії, на рівність перед законом, на життя, свободу і безпеку особи тощо) належать до системи негативних прав, тобто тих, що зобов'язують державу утримуватися від втручання в сфери, врегульовані цими правами [22, с. 61], отже є обмеженнями для держави. Тому реалізація базових інтересів людини, що виявляються в її правах і свободах, з погляду соціальної безпеки означає можливість заперечення частини інтересів держави (влади), гарантування яких є завданням системи національної безпеки. Частина інтересів національної безпеки є загрозами для соціальної безпеки, яка сама розглядається як частина національної.

Сюди додається суперечність між двома напрямками розвитку сучасного міжнародного права. Домінантою національної безпеки є вестфальський принцип непорушності державного суверенітету. Водночас, останні дослідження міжнародного режиму прав людини включають концепцію гуманітарної інтервенції, що передбачає припустимість або необхідність збройного втручання міжнародної спільноти у внутрішні справи держави, якщо та вдається до масових порушень невідчужуваних прав громадян (зокрема, до політики геноциду, апартеїду та ін.) [6; 8, с. 17]. У цій концепції принцип захисту прав людини явним чином має перевагу над принципом внутрішнього суверенітету як заборони втручання інших країн у внутрішні справи держави. Світова спільнота дійшла консенсусу щодо того, що кожна гуманітарна інтервенція повинна бути санкціонована

резолюцією Ради Безпеки ООН, хоча ця вимога виконується далеко не завжди. На сьогодні Радою Безпеки було санкціоновано шість гуманітарних інтервенцій – в Югославію (1992-1993 рр.), Сомалі (1992-1994 рр.), Руанду (1994 р.), Гаїті (1994 р.), Східний Тимор (1999 р.), Лівію (2011 р.). Натомість з середини XX ст. здійснено кілька десятків одно- і багатосторонніх гуманітарних інтервенцій поза егідою РБ ООН. Найбільшого розголосу набула інтервенція НАТО на територію Косова у 1998-1999 рр. Вона стала поштовхом до нової хвилі гострих академічних і політичних дискусій щодо можливостей використання цього політичного інструменту [12]. Зокрема, неодноразово критикувалася практика застосування механізму гуманітарних інтервенцій тільки тоді, коли країни-інтервенти поруч із захистом мирного населення вбачають у цьому суттєву додаткову вигоду для себе, адже досвід засвідчив, що світове товариство часто є байдужим до масштабних порушень прав людини в різних регіонах світу. Тому механізм гуманітарних інтервенцій як інструмент захисту від масових надмірних порушень прав людини ще повинен дістати своє місце у дискусіях про соціальну безпеку.

Інтеграція проблеми прав людини у концепцію соціальної безпеки ускладнюється тим, що остання є вітчизняною розробкою, яка відбиває ментальні цінності нашого, а не західного суспільства. Нам не властивий настільки індивідуалістський світогляд, який міг би висунути на перше місце проблему дотримання прав людини. Нещодавнє дослідження російських фахівців [5] показує, що загальне сприйняття проблеми прав людини населенням цієї країни є радше звуженим й утилітарним, сфокусованим на праві матеріального забезпечення себе і своєї родини. На тому, що реалізації цього права суперечить обрання державою моделі низької оплати праці, дешевої робочої сили, увага не фокусується. Широкий, гуманістичний контекст прав людини на ментально авторитарному пострадянському просторі практично не «зчитується». Становлення інститутів громадянського суспільства, покликаних забезпечувати реалізацію прав і свобод людини, долати суперечність між ними та інтересами держави [13], наразі не вважається життєво важливою проблемою.

Природно, що наші суспільствознавчі концепції відображають радше колективістські, патерналістські, аніж індивідуалістичні установки. Людська безпека викликає застереження через невідповідність її явно «недержавницьких» позицій нашому переважно патерналістському менталітету. Ми послуговуємось терміном «соціальна безпека» й уникаємо поняття «безпека людини або особи»*, хоча часто під першим поняттям маємо на увазі друге. Ми не вбачаємо конфлікту в тому, що модель, яка покликана просувати інтереси людини, ставить основним суб'єктом

* Можливо, причина в тому, що «безпека особи» асоціюватиметься із відомою ще зі шкільних та студентських років дисципліною «безпека життєдіяльності», яка розглядає дії населення в умовах надзвичайних ситуацій, що не відображає потрібного контексту. Або це є закладене в менталітеті настановлення на несвідоме «заниження» статусу індивіда.

реалізації своїх завдань державу, яка є антагоністом до значної частини цих інтересів. Нам зручніше не включати до соціальної безпеки (**схема 1**) тих інтересів особи, у реалізації яких прямо не зацікавлена держава (це можуть бути недоторканність особистого життя, неприпустимість цензури та інших форм обмеження свободи слова) і відмовити їй у позадержавницькому критерії «розвиток громадянського суспільства», аніж концептуально вивести соціальну складову за межі національної безпеки*, відповідно, позбавити її безпосереднього державного впливу й контролю.

Правомірність підпорядкування соціальної безпеки національній слід піддати сумніву з інших концептуальних міркувань – пов'язаних із площиною інтересів. Національна і соціальна безпека досліджують стан захищеності, умови та рівень реалізації, відповідно, національних та соціальних інтересів. Соціальні інтереси є проявом основних потреб індивідів, суспільних груп і спільнот, а національні відображають бачення суспільного розвитку державою. Маючи відношення до різних суб'єктів, національні й соціальні інтереси є, очевидно, явищами одного рівня. З цього погляду, немає достатніх логічних підстав розглядати відповідні вказаним видам інтересів напрями безпеки як ціле (національна безпека) і підпорядковану йому складову (соціальна безпека), а не як два однопорядкових явища. Проте, аби не провокувати такий висновок, дослідження соціальної безпеки майже повністю відмовляються від вивчення соціальних інтересів, себто від використання аналітичного інструмента, який в аналізі національної безпеки належить до числа основних.

Насправді питання взаємодії двох напрямів безпеки виходить за межі запропонованої формальної логіки. Загальновизнані гуманістичні концепції людської безпеки, природного права, громадянського суспільства, правової і соціальної держави надмірно абсолютизують статус інтересів та прав людини по відношенню до завдань інших суб'єктів, внаслідок чого їм усім більшою чи меншою мірою властива утопічність. Врівноважуючи індивідуальні інтереси із державними, соціальна безпека уникає ризику підміни дійсного бажаним, що надає їй більшої реалістичності щодо існуючих умов нашого суспільства. Доречна аналогія із твердженням, що взаємовідносини між державою та громадянським суспільством залежать від наявного політичного режиму. За тоталітаризму громадянське суспільство пригнічується державою. Хитка рівновага між ними характерна для авторитарних країн. В демократичних умовах держава діє в межах права, виконуючи волю громадянського суспільства [19, с. 16-17]. Те саме справедливе щодо соціальної безпеки. Її балансування

* Втім, й у національній безпеці місце соціальної складової лишається невизначеним. Деякі дослідники розглядають соціальну безпеку як один із основних напрямів національної, інші понижують її статус до елемента економічної безпеки.

між інтересами людини і держави свідчить про те, що в неї споконвічно закладено орієнтацію на відображення авторитарних рис політичних відносин (схема 3). Це означає, що, обираючи проміжну позицію сьогодні, концепція може надалі еволюціонувати в той чи інший бік, у напрям обґрунтування жорстко авторитарних або ж більш демократичних тенденцій. Але й тут наявна концептуальна проблема. Деяка ментальна анахронічність вітчизняного варіанта моделі соціальної безпеки пов'язана із тим, що її нормативні настанови методологічно суперечать цінностям, закладеним у сучасні західні гуманістичні концепції суспільного розвитку. Останні мають безумовний пріоритет цінності Людини за вихідне положення, за ідеал і головну, нехай і принципово недосяжну мету розвитку суспільства, а пострадянський суспільствознавчий дискурс, на жаль, ще не повністю прийняв гуманістичні цінності й настанови як природні та вихідні для себе.

Схема 3

Можливі зміни акцентів соціальної безпеки

демократія	авторитарний	тоталітаризм
правова, соціальна держава		тоталітарна держава
громадянське суспільство		закрите суспільство
право		свавілля
пріоритет індивіда	баланс інтересів людини і держави	пріоритет держави
домінування соціальних інтересів		домінування національних інтересів
↑ ↑ людська безпека ← ↪ соціальна безпека ↑ ↑ національна безпека		

Таким чином, приділяючи першочергову увагу умовам реалізації інтересів людини, соціальна безпека вимушена їх урівноважувати із колективістськими цінностями і патерналістськими традиціями суспільства, жорсткими економічними умовами, авторитарним вектором руху політичної системи України. В існуючих у нашій країні умовах жодна реалістична концепція не може абсолютизувати суспільний статус людини, наполягати на забезпеченні тих умов її розвитку, що суперечать традиціям і поточним інтересам влади. Відсутнє поліпшення соціальної безпеки і людського добробуту у нашому суспільстві наразі можливе за окремими складовими, але створення умов для всебічного і гармонійного розвитку кожної людини, беззастережне дотримання її гідності поки що

є для нас радше ефемерною декларацією про наміри. Така філософія ставлення до людини і закладається у модель соціальної безпеки. Вона є чимось середнім між національною безпекою, де людина перебуває на другорядних позиціях, і спрямованою виключно на інтереси індивіда людською безпекою, ідеали якої можуть бути повноцінно втілені лише в окремих високорозвинених регіонах світу. До якої з цих протилежних позицій концепція тяжітиме надалі – визначатиме дальший перебіг суспільних, економічних, політичних процесів у країні.

Література:

1. **Баланда А.** Соціальна складова національної безпеки України / А. Баланда // Демографія та соціальна економіка. – 2006. – № 1. – С. 166-172.
2. **Балуев Д.** Понятие human security в современной политологии / Д. Балуев // Международные процессы. – 2003. – Том 1. – № 1. – С. 84-91.
3. **Биктимирова З.** Безопасность в концепции развития человека / З. Биктимирова // Общественные науки и современность. – 2002. – № 6. – С. 135-142.
4. **Вечканов Г. С.** Экономическая безопасность / Г. С. Вечканов. – СПб.: Вектор, 2005. – 256 с.
5. **Глухарева Л. И.** Права человека в обыденном сознании россиян / Л. И. Глухарева // Общественные науки и современность. – 2010. – № 4. – С. 50-56.
6. Гуманитарная интервенция. – Режим доступа: http://ru.wikipedia.org/wiki/Гуманитарная_интервенция.
7. Доклад о развитии человека 2010. Реальное богатство народов: пути к развитию человека / Пер. с англ.; ПРООН. – М.: Издательство «Весь мир», 2010. – 244 с.
8. **Карташкин В. А.** Права человека: международная защита в условиях глобализации / В. А. Карташкин. – М.: Норма, 2009. – 288 с.
9. **Колот А. М.** Інституційні засади регулювання соціально-трудової сфери в умовах глобальних викликів: імплементація нових та модернізація класичних функцій держави / А. М. Колот // Формування ринкової економіки : зб. наук. праць. – Спец. вип. Соціально-трудові відносини: теорія і практика : в 3 т. – Т. 1. – К. : КНЕУ, 2010. – С. 6-24.
10. **Мандибура В.** Політико-економічні аспекти сучасного соціально-класового структурування населення України / В. Мандибура // Економічна теорія. – 2010. – № 2. – С. 16-30.
11. **Мельник В.** Безпека особи в системі загальної безпеки / В. Мельник // Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Політологія, Соціологія, Філософія. Випуск 11. – Ужгород: Видавництво Ужгородського національного університету «Говерла», 2009. – С. 45-49.

12. **Мотиль В. І.** Гуманітарна інтервенція в міжнародному праві: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.11 «Міжнародне право» / Мотиль Володимир Ігорович; Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 2006. – 20 с.

13. **Мутагиров Д. З.** Национальные институты по продвижению прав и свобод человека и гражданина / Д.З. Мутагиров // Политическая экспертиза: ПОЛИТЭК. Научный журнал. – Том 5. – № 1. – СПб. : Изд-во С.-Петербур. ун-та, 2009. – С. 7-25.

14. Наказ Вищої атестаційної комісії України від 23.06.2005 р. № 377 «Про затвердження Переліку спеціальностей, за якими проводяться захист дисертацій на здобуття наукових ступенів кандидата наук і доктора наук, присудження наукових ступенів і присвоєння вчених звань» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=z0713-05>.

15. Наказ Міністерства економіки України від 02.03.2007 р. № 60 «Про затвердження Методики розрахунку рівня економічної безпеки України» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.me.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=97980&cat_id=38738.

16. **Нижник Н. Р.** Національна безпека України (методологічні аспекти, стан і тенденції розвитку) : навч. посіб. / Нижник Н.Р., Ситник Г.П., Білоус В.Т. – Ірпін; К. : Преса України, 2000. – 304 с.

17. Отчет по человеческому развитию за 1994 год. – Нью-Йорк: ПРООН, 1994.

18. **Панарин С.** Безопасность и этническая миграция в Россию / С. Панарин // Pro et Contra. – 1998. Том 3. – № 4. – С. 5-27.

19. Політична система та інститути громадянського суспільства в сучасній Україні : навч. посіб. / [Ф.М. Рудич, Р.В. Балабан, Ю.С. Ганжуров та ін.]. – К. : Либідь, 2008. – 440 с.

20. **Силласте Г.** Безопасность российской семьи и перспективы развития социальной работы / Г. Силласте // Безопасность. – 2002. – № 60. – С. 88-95 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://fnimb.org/60.rar>.

21. Система економічної безпеки держави / [О.С.Власюк, А.І.Сухоруков, І.В.Недін та ін.]; під заг. ред. А.І.Сухорукова / Національний інститут проблем міжнародної безпеки при РНБО України. – К. : ВД «Стилос», 2009. – 685 с.

22. **Скакун О. Ф.** Теорія держави і права: Підручник / О. Ф. Скакун. – К. : Алерта; КНТ; ЦУЛ, 2009. – 520 с.

23. Соціальна безпека: теорія та українська практика : монографія / [І.Ф. Гнибіденко, А.М. Колот, О.Ф. Новікова та ін.]; за ред. І.Ф. Гнибіденка, А.М. Колота, В.В. Рогового. – К. : КНЕУ, 2006. – 292 с.

24. Соціальна економіка: навч. посіб. / [О.О. Беляєв, М.І. Діба, В.І. Кириленко та ін.]. – К. : КНЕУ, 2005. – 196 с.

УДК 321.01(477)

Особливості політичного простору України (60-ті – початок 90-х рр. XX ст.)

Олег Траверсе,
доктор політичних наук,
професор кафедри соціології
та соціальних технологій
Національного авіаційного університету

У статті розглядаються особливості політичного простору та інституційного устрою України в останню третину XX століття.

Ключові слова: політичний простір, політичні інститути, еліта, номенклатура.

The particularities of political space and institutional system in a third part of the 20th century are considered in the article.

Keywords: political space, political institutions, elite, nomenclature.

Актуальність

Інституційні зміни в Україні відбуваються за загальними закономірностями розвитку соціуму. Найвідчутніша трансформація політичного простору відбувається у часи проголошених реформ. Говорячи про історію реформаторства в Україні, слід мати на увазі, що вони завжди стикаються з труднощами, пов'язаними з готовністю соціуму до них. Мабуть, найбільш радикальною була спроба реформувати суспільство за допомогою комуністичних ідей («земля селянам», «фабрики робітникам» тощо). Спроба М. Грушевського, В. Винниченка, С. Петлюри та інших використати потенціал українського соціуму виявився невдалим. Політичні керманичі по-різному ставились до реформ – відомі реформи В. Леніна, Й. Сталіна, М. Хрущова і «не реформуй» Л. Брежнєва.

Політична реформа М. Горбачова та його соратників, яка була започаткована керівництвом СРСР у кінці 80-х – на початку 90-х рр. XX ст., виявила нездатність «системи» до сприйняття більш-менш кардинальних

змін [5]. Український варіант неомодернізаційних перетворень поки що себе не проявив.

Аналіз останніх публікацій свідчить, що зміни політичного простору дослідники характеризують за інституціями суспільно-політичного устрою держави. Розглядаються як окремі (легітимізовані, формалізовані) інститути (президентства, парламентаризму та ін.), так і ті інституції, які тривалий час залишаються в тіні (неформальні), хоча й справляють потужний вплив на політику. Сучасні неоінституціоналісти розробляють поняття «неформального» інституту та намагаються структурувати їх різновиди в інституційній системі соціумів [4]; визначаються ключові інституціональні проблеми європейської системи колективної безпеки [3] тощо.

Метою статті є розгляд політичного простору та інституційних змін в Україні у 60-і – на початку 90-х рр. XX ст.

Виклад основного матеріалу

Функціональні межі просторів різного роду у політичній системі українського суспільства мають свою специфіку. Правовий простір організації влади 1960 – 1980 рр. насамперед був скерований на збереження тоталітарності політичного режиму, що формалізується та юридично фіксується (в конституції, законі). Спроба порушити існуючу систему шляхом правового реформаторства виявила нездатність до змін окремих ланцюгів, що її створювали.

Український політичний простір існує як своєрідна просторова система координат соціального виміру на кшталт державного закладу. Звичайний територіальний вимір (у вигляді умовних кордонів) доповнюється структурно-функціональним, який визначається сферою дії політичної системи та її складових на різних рівнях суспільної організації. У цьому сенсі уніфікованість просторів впливу тих чи інших асоціацій (партій, суспільних організацій, профспілок і т. ін.), дії політичних інститутів (наприклад, влада центру та місцевого рівня), меж політичного та економічного управління, сфери політичного життя суспільства і особистого життя людини в умовах тоталітаризму набуває своєї завершеності і майже втрачає відмінності.

В ході аналізу організації політичного простору «радянського типу» такі явища як держава, влада та її ресурси, політика, політичний капітал, номенклатура, правлячий клас, політична еліта можна визначити як базові. У радянській політичній системі компартія була інтегрована з інститутами держави. За цих умов радянська держава повністю привласнює собі політичну владу як інструмент примусу, водночас виступаючи організацією, яка керує суспільством. Всі недержавні актори є або надзвичайно слабкими або відсутні зовсім. За цих умов політичний простір країни з назвою СРСР перебуває під повним контролем компартії-держави.

Еволюція політичного простору України являла собою складний політико-правовий процес, який мав й етнокультурні особливості. Зокрема, визначились прерогативи влади партії, органів управління та інших складових політичної системи, а також здійснено спробу визначити легітимність співвідношення між ними. Набуло оновленої якості співвідношення просторів централізованої політичної влади та децентралізованої. Водночас, у післявоєнні десятиліття поступово відчувається неузгодженість між загальнодержавними цілями та пріоритетами окремої особи в суспільстві; між методами управління та новими вимогами часу.

У структурно-функціональному вимірі політичний простір України має умовні межі політичної дії і відповідні зони їх взаємопроникнення. Йдеться про міру поширення впливу політичних сил, співвідношення полів влади по горизонталі (в межах поля влади на місцевому рівні) та по вертикалі (де має місце встановлення зв'язків і співвідношення взаємовпливів центру та периферії). Вони функціонують як центри політичного впливу різного ґатунку та рівня.

За часів радянського правління український політичний простір офіційно розміщується в межах адміністративно-територіального поділу. Хоча у культурно-етнічному вимірі він виходить за ці межі (наприклад, діяльність української діаспори). Як складова загальної системи соціального простору (поряд з економічним, культурним, національним та ін.), політичний простір повністю або частково з ними перетинається, оскільки просторова протяжність політичних процесів передбачає не лише фізичний (територіальний), а й соціетальний вимір.

Зважаючи на поліструктурованість явища політичного простору, зауважимо, що процеси взаємодії полів влади не мають лінійної залежності. Політичний простір на рівні місцевого самоврядування, або на рівні регіону, не завжди співпадає з політичними просторами політичних закладів обласного рівня. Йдеться про те, що на номінальному та практичному рівнях існують розбіжності між реальними і нормативно задекларованими межами політичного простору України.

У відносинах між різними секторами суспільного життя політичний простір виконує (у полі політичної дії) своєрідну інтеграційну функцію. Зокрема, політичне керівництво було зведене до транслявання та неухильного виконання декретів з центру, що в дійсності відбувалось як господарське адміністрування. Як утворення, український політичний простір має як державну, так і позадержавну генезу. Це пояснюється геополітичними, культурними, історичними, правовими та іншими особливостями.

Залежний статус України (який фактично був до 1991 р.) існував у формі переддержавності радянського зразка. В'язкість динаміки розвитку політичної системи СРСР створили нові суспільні умови. Вони вимагали удосконалення владної системи і трансформацій у політичній активності.

В першу чергу, йдеться про ідеологічну складову, оскільки саме її засобами намагались переконати певний сегмент громадян країни в тому, що влада їх розуміє, відповідає їх суспільно-політичним очікуванням, потребам, інтересам. Тобто водночас відбувається внутрішній процес самоусвідомлення влади (у вигляді частини номенклатури як партійної еліти), її самооцінки (адекватної чи ні) та спрямований на зовні процес підтримання позитивних уявлень про владу у частини соціуму. Проте здевальвована ідеологія марксизму-ленінізму стала неспроможною виконувати свої провідні функції. Вона остаточно втратила вплив на розвиток суспільних процесів, перетворившись на декораційне тло режиму.

Услід за неоінституціоналістами ми виходимо з припущення про те, що система законів (незалежно від ступеня їх формалізації) являє собою суспільний капітал, віддача від якого змінюється з плином часу. Поведінка політичних акторів може або укріплювати цей капітал, або зменшувати його (при відмові від встановлених законом вимог), або розмивати основи політичної структури, або підтримувати їх. Все залежить від того, яка лінія поведінки буде здаватись акторам найбільш раціональною.

Закономірним чином зруйнована В. Леніним феодальність через організовану партією комуністів особисту залежність людей оновлюється завдяки діяльності тієї самої політичної сили, яка її руйнувала. «Нерідко модифікація старого, наприклад, відтворення архаїчних принципів самодержавства – під видом диктатури пролетаріату, кріпосництва – під назвою колективізації, демократичного централізму – під знаком президентської вертикалі стають більш важливими сутнісними характеристиками нового стану системи, ніж поверхові новації» [1].

Умовою входження до політичного класу є здатність керувати людьми. Йдеться, насамперед, про наявність організаторських здібностей, а також матеріальної, моральної, інтелектуальної та інших переваг. Саме цих якостей номенклатурному середовищу у своїй масі явно не вистачало. Партійна еліта як віртуальна група поповнювалась з комуністів. Відбувалась кристалізація політичної верхівки, що призводило до її закритості (це вузьке, доволі замкнене коло осіб з достатньо постійною й обмеженою їх кількістю). Водночас, комуністична партія як напіввідкрита група оновлювала свої лави тим людським ресурсом, який ніс у собі дух нового часу, проте скоректований і зрощений тією ж партією (наприклад, комсомол).

У часи лібералізації тоталітаризму ці два процеси були розбалансовані, коли верхівка ставала більш замкненою, відірваною не лише від народу, а й від партійних керівників, нижчих за рангом. Вона відрізняється сильними внутрішніми зв'язками, які мають відчутну вагу порівняно з оточенням. Ця еліта передбачає виключність, особливі критерії відбору та участі в її функціонуванні. У соціальній ієрархії представники політичної еліти посідають найвищий щабель.

Номенклатура як контролююча група, яка є частиною класу або соціального прошарку, має реальну політичну владу, володіє можливістю впливати на всі без винятку функції і дії суспільства. Її представники є носіями найбільш яскраво виражених політико-управлінських функцій і якостей. По-суті організована меншість керувала більшістю.

Поява політичної комуністичної еліти зумовлюється організованістю партії, оскільки еліта виступає першочерговою гарантією існуючої влади. Окрім того, вплив структури партійної організації передбачає неминуче формування еліти. Тобто організаційна структура стимулює елітарність і вивищує прошарок керівників. Отже номенклатура (тобто партійна еліта) існує як об'єктивний результат розвитку суспільно-політичних структур та інституціалізації впливів у цих структурах.

В умовах зростання суперечностей між частиною суспільства і політичною верхівкою, конфліктів всередині самої політичної еліти існувала практика так званого «універсалізму» партійного функціонера. В кінцевому результаті вона призводила до зниження професіоналізму. Уповільнена динаміка політичного життя породжувала конфлікти за близькість до керівника.

Значна частина дослідників підтримує теоретичні погляди, які одержали назву «революції еліт». У теоретичному розгляді перенос акцентів на конфлікт між різними прошарками у політичній страті суспільства став висуватися як першопричина радикальних змін. Раніше влада розглядалася лише як засіб побудови комуністичного суспільства. Згодом перспективи досягнення світлого майбутнього стають ілюзорними, а влада перетворюється із засобу на мету.

Водночас, з уваги не можна випускати те, що політична еліта як інститут не співпадає з інститутом правлячого класу (в реаліях номенклатурної партії-держави) ні за обсягом, ні за змістом. Еліта є виконавчим комітетом правлячого класу, лише його частиною, яка кількісно є значно меншою. Окрім того еліта може бути суттєво стриманішою за формою прояву своїх дій, оскільки до управлінської діяльності правлячий клас залучає найбільш здібних представників усіх прошарків населення.

Ця обставина забезпечує політичній еліті не лише надходження свіжих сил, а й надає можливість створювати ілюзію демократичності формування еліти. Утім, вихідці із «соціальних низів», які увійшли до еліти, не можуть утвердитися без відповідної інтеграції у панівному класі.

Відносини між елітою і панівним класом не є лінійними. Партійна еліта набуває певної самостійності стосовно правлячого класу (номенклатури) у процесі здійснення своєї керівної функції. Окрім того, враховуючи, що правлячий клас представлений групами людей з різними інтересами, еліта отримує можливість не лише лавірувати поміж ними, а й приймати рішення, проти яких може консолідуватись більшість панівного класу.

Ці процеси набули додаткового ускладнення за умов практичної відмови від оновлення і відповідної ротації в українському номенклатурному

середовищі. У цьому відношенні українське керівництво наслідувало практику центру.

Компартійна правляча еліта заперечувала зростання функціональної диференціації існуючих суспільних підсистем. Домодерністський принцип примусу і примусової монополістичної ідеології насаджувався всупереч уявленням про сучасне визнання цінностей окремим індивідом. Як представниця відповідної соціальної бази, українська частина номенклатурного осередку не орієнтована на ефективний захист суспільних інтересів, на створення максимально сприятливих умов для їх реалізації. В першу чергу вона не хоче повертатись до того стану, з якого вийшла сама. Влада для неї є самоцінною.

Безпорадність українських можновладців навколо вирішення принципово важливих питань щодо життя українського соціуму пов'язується з патронатно-клієнтальними відносинами у політичній практиці СРСР. Такі відносини відповідають спрощеним народним уявленням про відносини з владою: мовляв, якщо інтересами широкого людського загалу опікуються щирі представники українського народу (у вигляді відповідного управлінського прошарку), то інтереси трудящих захищаються автоматично.

Специфічність рекрутування української номенклатури полягала в тому, що вона здійснювалась з найбільш «народних» верств (селян або робітників). За своїм походженням вона дійсно була «народною», але не зовсім. Анкетні дані, в основі яких було покладено соціальне положення претендента (та його батьків), приналежність до певної субкультури (привілейованого класу, національності або угруповання), у радянських умовах свідчили про існування закритого типу елітного відбору. Цю ситуацію ускладнював принцип висування на елітні посади «своїх» людей, які демонструють відданість соціальній групі, клану, лідеру.

Таким чином владні стосунки укріплюються, зберігається їх цілісність і цілеспрямованість. Дотримання в системі стосунків жорсткої посадової ієрархічності (поруч з психологічною гомогенністю), сприяє особам, що конкурують поміж собою, зберігати сумісність і не доводити ситуацію до боротьби самолюбств, особистісних розколів в управлінському середовищі.

У 1960-х – 1980-х рр. українська номенклатура змінюється за своєю суттю і структурно, і функціонально. «В лоні радянської бюрократичної верстви наступило внутрішнє пересунення в напрямі збільшення питомої ваги периферійних, провінційних елементів» [2], відмічають спостерігачі. Попри те, що персональний склад політичної еліти змінюється, її посадова структура залишається практично незмінною. Накопичування у цій площині політичних акторів і відповідних їм економічних провайдерів створює особливе коло спілкування щодо вирішення проблем політичного розвитку та пов'язаних із цим стосунків.

Слід звернути увагу на таке: в якості об'єкта своїх інтересів республіканська частина правлячого класу бачить радянську державу як

основний інститут, що здатен вирішити суперечності і виступити лідером трансформаційного процесу. Ця властивість зумовлювалась своєрідністю ментальності радянсько-партійної номенклатури. Свої власні групові, корпоративні інтереси компартійний правлячий клас співвідносить (і навіть отожднює) з державними, вважаючи себе виразником державних інтересів.

Підставою слугує те, що компартія як владна політична сила одноосібно формує управлінські структури різних рівнів і масштабів, які впроваджують і здійснюють відповідну політику, яка, у свою чергу, стає засобом цієї влади. Універсальною властивістю влади є її функціонування окрім політичних процесів ще й в усіх сферах суспільних відносин. Влада інституціоналізується, оформлюється у спеціалізованих закладах, апаратах влади і посадах, в ієрархіях правлячих сил та осіб – лідерів, працівників управління, органів влади на різних рівнях.

Структурування впливових груп політичної еліти відбувається на звуженому полі державних інститутів. Цьому сприяють наслідки люмпенізації більшості населення країни, пов'язане з цим ставлення до громадян як до «електорату», елемента (нехай і суттєвого) призначення за рахунок вдаваних виборчих процедур.

Серед основних властивостей української частини правлячого класу є, по-перше, утвердження орієнтацій на сильний центр, який здатен виступати не лише в ролі соціального арбітра, а й задавати тон, основні контури і механізми всім перетворенням. По-друге, посиленням ролі індустріальних (регіональних) еліт у розподілі ресурсів, який супроводжується перерозподілом впливу між елітами, де головна увага зосереджується навколо вибору тієї моделі суспільного розвитку, яку необхідно втілити в життя.

Поряд з цим, ситуація ускладнюється наявністю тривалого протиріччя між різними частинами українських елітних угруповань. Істотним елементом впливу на політичні рішення виступають позиції індустріальної еліти (яку, в основному, складають впливові групи регіональної еліти) та тих позаелітних груп українського суспільства, які вона представляє. Зміни в інституційній конфігурації політичного простору починають розглядатись з точки зору їх відповідності інтересам регіональної (індустріальної) частини правлячого класу. Вона складається лише на достатньо високих рівнях оволодіння політичною сферою і є результатом узгодження колізій як суспільного, економічного, так і культурно-історичного, політичного розвитку. Її складовими є усвідомлення віддаленої мети та умов здійснення політики, навколишнього культурно-історичного середовища, цивілізації, а також розуміння власної історико-політичної унікальності.

Висновки

Політичний простір України являє собою складний політико-правовий та культурний процес. Загострюються протиріччя між існуючою

структурою влади та соціокультурними умовами життєдіяльності соціуму. Стабілізація інституту номенклатури періоду «застою» значною мірою загальмувала стимули до розвитку економіки і зумовила соціальну напруженість. Бюрократична еліта виявилась нездатною вирішити завдання становлення індустріально-етократичного суспільства. Перехід до постіндустріального етапу вимагав не стабільності, а суттєвої зміни як соціальних структур, так і політичних інститутів.

Література:

1. **Ильин М. В.** Ритмы и масштабы перемен (О понятиях «процесс», «измерение», «развитие» в политологии) / М. В. Ильин // Политические исследования. – 1993. – № 2. – С. 59.
2. **Лисяк-Рудницький І.** Україна в еволюції радянської системи / Историчні есе; [пер. з англ. М. Бадік, У. Гавриків, Я. Грицак, А. Дешиця, Г. Киван, Е. Панкєєва]; в 2 т. / І. Лисяк-Рудницький. – К.: Основи, 1994. – Т. 2. – 1994. – С. 309.
3. **Мандрагеля В.** Європейська система колективної безпеки: інституціональні проблеми / Володимир Мандрагеля // Політичний менеджмент. – 2011. – №1 (46). – С. 133-140.
4. **Рибій О.** Неформальні політичні інститути: сутність, класифікація, результати діяльності / Олена Рибій // Політичний менеджмент. – 2011. – №1 (46). – С. 34-42.
5. **Траверсе О. О.** Політичне лідерство та керівництво доби «лібералізованого» тоталітаризму в СРСР: український контекст (60-ті початок 90-х рр. XX ст.). – К.: ІПіЕНД імені І. Ф. Кураса НАН України, 2010. – 268 с. – С. 14.

УДК 32.019.5

Інформаційно-психологічний вплив у контексті взаємодії суб'єктів політичної сфери

Лідія Смола,
кандидат історичних наук,
доцент кафедри політології та державного управління
Інституту політології та права
Національного педагогічного університету
ім. М. П. Драгоманова

У статті здійснено аналіз технологічних засобів забезпечення інформаційної взаємодії в політичній сфері. Обґрунтовано, що їхньою характерною особливістю є діяльність індивідуума чи групи людей, що зумовлюють певні зміни в суспільстві. Відповідно, цей процес характеризується як амбівалентне поєднання раціональності з ірраціональними проявами.

Ключові слова: інформаційно-психологічний вплив, політичні технології, суб'єкт політичної сфери.

The article contains the analysis of technological means of information interaction in political sphere. Their particularity is the activity of an individual or a group of people that leads to changes in society. Accordingly, the process is characterized as ambivalent combination of rationality and irrational display.

Keywords: information and psychological influence, political technologies, subject of political sphere.

У минулому людина жила в атмосфері віри і не мала потреби розмірковувати над умовами свого існування. Думка була спрямована на те, щоб самоствердитися і застрахувати себе від будь-яких загроз і небезпек. Тенденції сучасного мислення, на нашу думку, мають іншу спрямованість. Індивідуум, умови життя якого постійно змінюються, вже не сприймає себе в чітких і визначених поняттях. Відповідно, світогляд такої особистості не є стійким.

Як писав філософ К. Мангейм, сучасна демократія часто зазнає поразки тому, що змушена вирішувати значно складніші проблеми, аніж ранньодемократичні суспільства з їх більш однорідними керівними групами. В. Парето стверджував, що політична влада здійснюється меншістю (елітою), проте соціум здатен усунути своїх керівників або примусити їх діяти певним чином. Відбувається взаємний вплив: суспільства на еліту та еліти на суспільство. Тому неправильно було б переоцінювати стабільність таких еліт у демократичних суспільствах чи їх здатність утримати владу недемократичними засобами.

Дослідники розглядали проблеми розвитку політичних систем і партій у XX ст. та залежності політичного успіху від особистої привабливості чи запропонованого шляху розвитку або ж від можливостей політичної сили, їх відповідності суспільним прагненням. У цьому контексті постало питання: яким чином вирішити проблему, що стала актуальною в суспільстві, тобто – віднайти технологію її вирішення. Цим зумовлена актуальність проблеми та необхідність її аналізу.

Технології є досить складним явищем, про що свідчать їх визначення у словниках та енциклопедіях:

- сукупність знань про способи оброблення матеріалів, виробів, про методи здійснення будь-яких виробничих процесів;
- сукупність операцій, що здійснюються певним чином і в певній послідовності, з яких складається процес оброблення матеріалу, виробу;
- сукупність або система засобів організації та впорядкування доцільної практичної діяльності відповідно з метою, специфікою та логікою процесу перетворення та трансформації певного об'єкта чи предмета;
- наука про перероблення та оброблення матеріалів, способи виготовлення продукції та сукупність прийомів, застосовуваних у різних видах діяльності [1].

З іншого погляду, технології можна трактувати як суспільний процес людської взаємодії та інновацій, спрямований на стабілізацію або зміну сучасного стану речей (чи досягнення певної мети), який містить і результат цих дій. Власне, на цьому варто наголосити, бо, на нашу думку, їх доволі часто трактують лише як прийоми чи механізми взаємодії, звужуючи розуміння цього поняття. Також типологію технологій визначають характером їх впливу на соціальні процеси, тобто в основу покладають стратегію вирішення проблеми, а саме:

- формівні технології, спрямовані на формування процесів;
- стримувальні, що формують певні межі процесів;
- стимулювальні, спрямовані на підтримання або розвиток процесів;
- деструктивні, спрямовані на усунення або підірвання негативних процесів.

Використання технологій дає певну гарантію оптимізації, раціоналізації та передбачуваності процесу діяльності, гарантію отримання результатів. Можна говорити про появу таких понять, як «технологія реалізації владних повноважень», «технології масових комунікацій», «технології електорату»,

«соціальні технології», «інформаційні технології», «технології управління», «політичні технології», «виборчі технології» «технології переговорів» тощо. На нашу думку, технології є сукупністю положень, задіяних з різних наукових дисциплін та сфер соціальної практики і спрямованих на досягнення цілей відповідно до інтересів суб'єктів (організації виборів, стабілізації політичної ситуації, дестабілізації суспільства, оперативного інформаційного забезпечення прийняття рішень тощо). Отже, в широкому розумінні технології є системою взаємопов'язаних засобів та можливостей впливу, і тому ми можемо розглядати їх у контексті здійснення інформаційно-психологічного впливу.

Соціальні теоретики прагнули розробити універсальну теорію, котра б пояснювала природу соціальних змін. Проте, як зазначає соціолог Е. Гідденс, жодна з однофакторних теорій не може пояснити розмаїття соціального розвитку людини, однак можна визначити три головні чинники, які послідовно впливали на суспільні зміни: фізичне довкілля, політична організація та культурні чинники [2, с. 598]. Зрозуміло, що безпосередній вплив довкілля на соціальні зміни не такий великий, як вплив політичних організацій та політичних подій.

У цьому контексті політичні технології складають частину соціальних технологій, які використовують у сфері публічної політики та політичної інженерії; вони задіяні в здійсненні державної політики, у процесі державного управління, у боротьбі політичних партій під час виборів, у процесах політичного реформування і різноманітних політичних комунікацій. За своєю сутністю вони є технологіями реалізації публічної політики. Загалом їх реалізують за політичних режимів, у сфері міжнародних відносин, у процесі взаємодії держави і громадянського суспільства. Крім того, політичні технології застосовують політичні еліти, їх ефективність визначає результати боротьби за владу, створення політичних партій та громадських об'єднань.

Аналіз досліджень західних науковців свідчить, що сформувалося три основні напрями у сфері дослідження політичних технологій. Перший (У. Ліпшман) передбачав безмежну властивість засобів масової комунікації впливати на громадську думку та маніпулювати нею з необхідними для замовника результатами. Відповідно, ключовим моментом був аналіз ефективності впливу ЗМК. Представники другого напрямку (П. Лазарсфельд, Х. Года) вважали, що такий тотальний вплив неможливий, і його ефективність залежить від вивчення аудиторії, її характеристик, партійної належності тощо. За цим напрямом акцент робили на вивченні соціально-психологічних особливостей соціуму, архетипу населення, його стереотипів, настанов, міфів тощо. Третій напрям (Д. Батлер, Д. Стоукс) узагальнив новітні дослідження у сфері інформаційних ресурсів і технологій, визначив комунікативні стратегії мас-медіа та здійснив аналіз інформаційного середовища. У цьому випадку увагу зосереджували на контент-аналізі інформаційних повідомлень,

адекватності сприйняття об'єктами впливу інформації та щораз більших можливостях інформаційних технологій для завоювання й утримання влади.

Серед вітчизняних та російських фахівців проблеми соціальних і політичних технологій досліджували В. М. Бебик, Д. І. Видрін, В. Г. Воронкова, К. С. Гаджиєв, В. С. Дудченко, В. Д. Демченко, Л. Я. Дятченко, В. М. Іванов, С. Г. Кара-Мурза, Ф. М. Кирилук, В. М. Князєв, О. П. Кудінов, Л. Кочубей, С. Ф. Лісовський, В. Матвієнко, О. О. Максимов, Є. Б. Малкін, І. В. Молодих, В. І. Патрушев, О. В. Петров, В. І. Подшивалкіна, А. М. Пойченко, В. А. Полторак, Г. М. Почепцов, О. І. Соловійов, Ю. П. Сурмін, Є. Б. Сучков, О. С. Токовенко, Г. В. Щокін, В. К. Якунін та ін.

Серед перших ґрунтовних розвідок, присвячених політичним процесам, були дисертаційне дослідження та монографія А. Пойченка [3]. Автор аналізує політику як превентивну діяльність щодо можливих конфліктів і в цьому контексті розглядає використання відповідних технологій.

Частина українських політологів зосередила увагу на прикладному аспекті аналізу політичних технологій, а саме на предметі виборчих кампаній (В. Полторак, С. Одарич, М. Томенко та ін.). По-іншому трактує політичні технології психолог М. Варій, який визначає їх як «сукупність доцільно поєднаних, зорієнтованих за часом, фактами, подіями, ідеями, цілями, групами, соціально-психологічними станами підходів, принципів, методів, способів і прийомів впливу на електорат з метою завоювання його голосів. Під цим кутом технології можна характеризувати як визначену прагматику впливу, яка диференціює цілі, методи, способи, прийоми, засоби і результати [4, с. 187].

Вийшов за межі аналізу лише виборчих технологій інший російський дослідник Є. Костенко, аналізуючи у своїй монографії технології з позиції їх впливу на формування ідентифікації. Автор зазначає, що в політичній діяльності процес особистісної, групової ідентифікації виконує важливу функцію інтеграції в політичні процеси на рівні суспільств. Соціально-політичні зміни в житті суспільства супроводжуються не тільки зміною соціальних ролей, а й появою нових вимог в організації політичної діяльності, яка для багатьох політиків є новою. Тому для політичної сфери проблема ідентифікації є одночасно і проблемою розвитку [5, с. 99-101].

Російський психолог Є. Шестопал у монографії «Психологічний профіль російської політики 1990-х» дає оцінку політичних процесів у Росії, зазначаючи вплив на них політичних технологій. Аналізуючи механізми політичної поведінки, автор підкреслює наявність спрощеного підходу до використання політичних технологій у політичній боротьбі та прогнозує зростання впливу психологічних чинників у політичних процесах [6].

Узагальнюючи доробок науковців щодо розуміння політичних технологій, можна виокремити такі:

- сферу знання про способи і процедури оптимізації політичного життя соціуму;

Лідія Смола

- спосіб здійснення політичної діяльності на основі принципів раціонального розчленовування на процедури й операції та вибору оптимальних засобів, методів їх виконання;
- метод управління політичними процесами.

Аналіз праць свідчить, що в науковій думці відбулася трансформація підходів та розуміння політичних технологій. Ця трансформація пройшла шлях від сприйняття технологій як засобу для отримання важелів влади (на виборах) до комплексного розуміння можливостей політичних технологій у сфері державного управління, комунікацій, політичного аналізу тощо. Проте дослідники політичних технологій досі не дійшли спільної думки щодо сутності та змісту технологій.

Якщо узагальнити сферу застосування політичних технологій на сьогодні, їх слід розглядати як:

- виборчі технології (технології підготовки та проведення виборчих кампаній);
- політичні проекти (технології підготовки до виборів та інші дії, спрямовані на реалізацію планів у публічній політиці);
- політичні кампанії (не прив'язані до виборів, їх використовують в основному під час загострення протистоянь між суспільством та владою, між політичними силами-конкурентами тощо);
- партійне будівництво (посилення впливу в базових регіонах, розширення партійної електоральної карти тощо).

Якщо за основу брати не характер впливу технології, а тривалість її застосування, можна окреслити: стратегічні (метою є далекосяжні цілі); тактичні (реалізують короткострокові плани); циклічні (постійно відтворюються в системі діяльності); спорадичні (застосовані одночасно). Проте не всі дослідники погоджуються з таким трактуванням і підходом. На думку українського політолога В. Бебика, виокремлюють такі основні види політичних технологій:

- розробка проектів (альтернатив) політичних рішень;
- ухвалення політичних рішень;
- формування політичної влади (державних структур);
- виборчі технології;
- адміністративні (тоталітарні та авторитарні) технології;
- формування структур громадянського суспільства (партій, рухів, об'єднань);
- формування суспільної свідомості;
- соціалізація особистості;
- узгодження суспільних інтересів;
- вирішення конфліктів [7].

Сучасні політичні технології зазнають неминучих втрат: це надлишкова раціоналізація громадського життя, жорстке планування виборчої кампанії, зловживання сучасними засобами впливу на виборця тощо. Ці технології нерозривно пов'язані з провокуванням політичних скандалів, здійсненням інформаційного терору, проведенням інформаційно-

психологічних воєн, які спрямовані на завдання шкоди інтересам та репутації конкурентів, їх дискредитацію та витіснення з політичного ринку. Значна частина технологічних прийомів, різноманітних методів маніпулятивного впливу на поведінку людей ґрунтуються на використанні закономірностей сприйняття, мислення, емоційної сфери людини. Сучасні та потенційні кризи не можна подолати без ціннісної переорієнтації суспільної свідомості. Суспільно-політичні трансформації, що відбулися наприкінці XX – на початку XXI ст., зумовили поступову відмову від колишньої системи ціннісних орієнтацій, і разом з тим не було сформовано нових моделей поведінки та життєвих орієнтирів. Тому слід зазначити, що на зміну «виборцю традиційному» приходять «виборець оцінюючий», тобто електоральна поведінка стає наслідком індивідуального вибору й однією з детермінант політичного процесу.

На початку XXI ст. відбувся сплеск нових технологічних інновацій у галузі комунікацій, транспортних засобів та їх перетворення у глобальні інфраструктури. Більшість дослідників (Е. Тоффлер, Г. Белл, Дж. Лалл) підкреслюють, що постіндустріальне суспільство породжує цілу індустрію політичної інженерії (системної, соціально-управлінської діяльності у сфері політики) і для нього характерним є домінування технологій, зокрема інформаційних. Політичні технології постіндустріального суспільства спрямовані на задоволення не тільки соціальних, а й індивідуальних потреб. Вони почали оперувати і груповими, і особистісними мотиваціями, що зумовлено його характеристиками. Актуалізація комунікативних потреб людей зумовила використання технології оперативного інформування.

Оперативність подання інформації Інтернетом, його здатність до інтенсивного інформаційного та комунікативного обміну сприяла розширенню його використання. Специфічною особливістю Інтернету є його прямий та опосередкований вплив. Об'єкт впливу (виборець) за власною ініціативою (чимраз більшою) прочитує ресурси, що теоретично впливає на нього, та робить відповідні висновки (прямий вплив), передає інформацію іншим особам/групам, можливо, таким, що не мають доступу до мережі. Загалом стрімка тенденція використання інтернет-технологій зумовлена, на нашу думку, певними перевагами:

- відсутністю політичних та географічних обмежень у поширенні інформації;
- образністю подання інформації (людям зручніше сприймати візуальні, звукові образи);
- швидкістю подання, надійністю доведення та отримання інформації;
- відсутністю централізованого контролю та «критичних вузлів»;
- багатогранністю комунікації – синтезом діалогових і монологічних форм комунікації.

Ці процеси також відобразилися на технологіях, що застосовують у політичній сфері. Соціальні мережі використовують у політичній боротьбі через їхню популярність. За оцінками американських фахівців, Б. Обама

здобув перемогу на президентських виборах здебільшого завдяки активній кампанії в Інтернеті та використанню соціальних мереж як технології залучення прихильників [8, с. 16]. І ця тенденція вочевидь зростатиме, оскільки «складні соціальні мережі існували завжди, але недавні технічні досягнення у сфері зв'язку роблять їх домінантною формою соціальної організації. Коли комп'ютерно опосередковані комунікаційні мережі пов'язують людей, заклади і знання, вони стають комп'ютерно підтримувальними соціальними мережами. Технічний розвиток комп'ютерних мереж і суспільний розквіт соціальних мереж нині підживлюють одне одного... а це зумовлює перехід від невеликих «ящиків» до соціальних мереж – «спільноти» як мережі міжособистісних зв'язків, що забезпечують спілкування, підтримку, інформацію, відчуття причетності та соціальну ідентифікацію» [9, с. 94].

Слід виокремити нову сферу впливу – блоги, які вже активно використовуються у політичній боротьбі. Ефективність блогів у сфері політичних відносин зумовлена різними чинниками. Однак у їх основі використано метод «доінтернетівської» епохи, а саме – вислови «лідерів думок», «лідерів впливу», «суспільно вагомих осіб» І якщо раніше для цього необхідно було надрукувати виступ, видати листівку, записати телепередачу чи відеозвернення, то тепер треба лише зайти на інтернет-сторінку. Відомий блогер (особа, що користується підтримкою в суспільстві) декларує особистий підхід до проблеми (політичної сили). У цій ситуації використовують технологію «ключові слова». Таким чином, читачі, що зацікавилися певною статтею, можуть перейти в категорію та прочитати інші повідомлення. Вивчивши тисячі блогів, компанія MindComet.com зробила висновок: блогосфера складається з освічених, соціально адаптованих людей, що мають власний погляд та відточують свою майстерність онлайн. Блогери відстоюють свої політичні погляди та підтримують сервіси, які їм подобаються. Вони тримають зв'язок із читачами та оперативно реагують на зміни [10, с. 248]. За допомогою блогів ефективно застосовують технологію поширення чуток, що можуть мати не тільки короточасний ефект (політичний скандал, розкриття факту корупції тощо), а й викликати масову паніку та формувати деструктивні настрої в суспільстві.

Здійснивши аналіз технологічних засобів забезпечення інформаційної взаємодії в політичній сфері, ми можемо дійти висновку, що їх характерною особливістю є діяльність індивідуума чи групи людей (прийняття рішень, урегулювання політичного конфлікту тощо), що зумовлюють певні зміни в суспільстві. Це, в свою чергу, надає цьому процесові особливостей, пов'язаних з людською діяльністю, тобто амбівалентного поєднання раціональності (розуму, науки) з ірраціональними проявами (почуттями, емоціями). Технології також поширюються на все поле політичної влади та державного управління, їх використовують у легальних процесах застосування влади і в неконвенціональних, які передбачають нелегітимні

дії (маніпулювання громадською думкою, технологія залякування, тероризм, психологічні акції тощо).

Отже, результативність використання технологічних засобів залежатиме від сукупності ресурсів, задіяних у політичній боротьбі. Закономірно, що технології розвиваються разом із суспільством і, випереджаючи його, детермінують його розвиток. Становлення інформаційного суспільства зумовить використання нових інформаційних політичних технологій, що вимагатиме їх подальшого аналізу.

Як висновок зазначимо, що інформаційно-психологічний вплив та політичні технології мають спільну сутнісну характеристику: вони ґрунтуються на процесі управління, впливають на ірраціональну сферу індивідуума та переконують «добровільно» здійснювати певні дії. У широкому розумінні технології стали системою взаємопов'язаних засобів, способів та інших можливостей впливу, і тому ми можемо розглядати їх у контексті здійснення інформаційно-психологічного впливу. Ідеї, внесені у свідомість людей, стають сприйнятливими внутрішніми умовами, що визначають ефективність управління. Однак це не гарантує отримання успішного результату, оскільки такі самі технології використовують й інші дійові суб'єкти політичної сфери.

Література:

1. Див.: Великий тлумачний словник сучасної української мови / Уклад. і гол. ред. Бусел В. Т. – К., 2003; Толковый словарь по социальным технологиям. – М., 1994; Социальные технологии. Толковый словарь / Отв. ред. Иванов В.Н. – М., 1995; Політологічний енциклопедичний словник / Упоряд. Горбатенко В. П.; за ред. Шемшученка Ю. С., Бабкіна В. Д., Горбатенка В. П. – К., 2004.
2. Гідденс Е. Соціологія. – К., 1999.
3. **Пойченко А. М.** Теорія політики і політична діяльність: проблеми взаємозв'язку, розробки і застосування інноваційних технологій в сучасній Україні: Дис. д-ра. політ. наук / Ін-т нац. відносин НАН України – К., 1996; Пойченко А. Політика: теорія і технології діяльності. – К., 1995.
4. **Варій М.** Психологія та виборчі технології. – Львів, 2002.
5. **Костенко Е. П.** Введение в акмеологическую теорию имиджа политика. – М., 2005.
6. **Шестопа Е. Б.** Психологический профиль российской политики 1990-х. – М., 2000.
7. **Бебик В. М.** Политология: теория, методология, практика. – К., 1997.
8. **Smith A., Lee R.** The Internet and the 2008 election. Washington, DC, 2008.
9. **Рейнгольд Г.** Умная толпа: новая социальная революция. – М., 2006.
10. **Попов А.** Блоги. Новая сфера влияния. – М., 2008.

УДК 323

Політичні ризики в умовах демократичної трансформації суспільства

Олег Зубчик,
кандидат філософських наук,
доцент кафедри політології
Київського національного університету
імені Тараса Шевченка

У статті автор визначає поняття політичного ризику, аналізує суб'єкти й об'єкти політичного ризику, наводить існуючі кваліфікації політичних ризиків, досліджує фактори, які сприяють виникненню, підвищенню та мінімізації політичних ризиків. Крім того, наведено приклади методик дослідження та управління політичними ризиками.

Ключові слова: політичні ризики, суспільство, трансформація, ефективність політичної системи.

In the paper the author determines the concept of political risk, analyses subjects and objects of political risk, writes about classification of political risks, probes factors, which are instrumental in an origin, increase and minimization of political risks. The examples of the methods of research and management of political risks are also given.

Keywords: political risks, society, transformation, efficiency of the political system.

Поняття «ризик» відоме досить давно й пов'язане з формуванням раціонального ставлення до світу, усвідомленням відповідальності за прийняті рішення. Ризиками вважаються явища, які можуть спричинити негативні наслідки у політичній, економічній та інших сферах життя суспільств. Окрема категорія ризиків – це політичні ризики. **Політичні ризики** – це множина можливостей негативних наслідків, пов'язаних з прийняттям політичних рішень, змінами у політичній системі або навколишньому середовищі, які також обумовлені політичними процесами.

У міжнародному менеджменті політичний ризик – це ймовірність того, що іноземні інвестиції будуть предметом тиску з боку урядової політики країни, куди інвестують.

Мета нашого дослідження – виявити фактори мінімізації політичних ризиків в умовах динаміки демократичної трансформації суспільства. Основні завдання для досягнення мети – проаналізувати динаміку політичної системи, умови демократичної трансформації суспільства, класифікувати політичні ризики та виявити можливості їхньої мінімізації.

Науковий інтерес саме до політичного ризику формується наприкінці 50-х років XX століття й пов'язаний з революцією на Кубі. До 1980-х поняття політичного ризику залишалося на периферії прикладної політології. За змістом і характером аналізу сутності політичних ризиків виокремлюють напрями досліджень розвитку поняття ризику як соціально-філософської категорії (Ч. Кеннеді, С. Бланк, А. Шапіро, Д. Ла Паломбаре, Д. Даніелс, І. Подколзіна, В. Перевезій, у зв'язку з можливостями прогнозування (Дж. Остін, Дж. Морган, С. Марк), оцінкою та управлінням ризиками (Ф. Бартон, Д. Рулофф, Н. Хайес, Е. Гіденс, Н. Луман, У. Бек, М. Дуглас).

Визначення політичного ризику дозволяє оцінити вплив несприятливих, насамперед, політичних факторів, які складають поле політичних ризиків, на досягнення соціальних та економічних цілей.

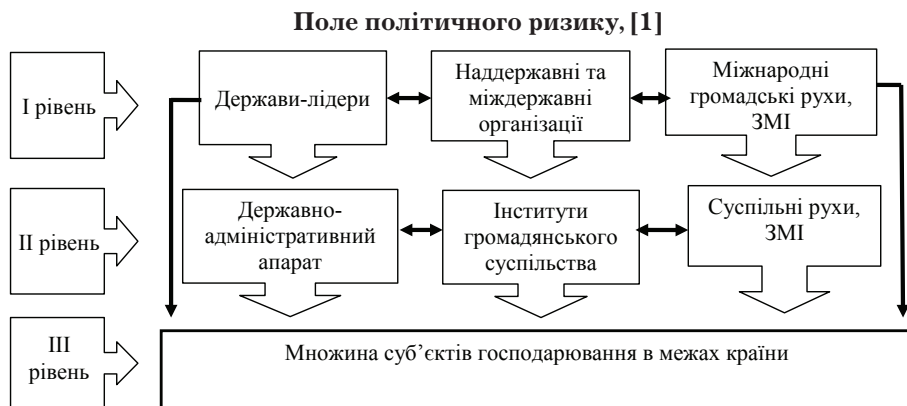
Поле політичних ризиків – це сукупність взаємозв'язків політичного характеру у досліджуваному політичному просторі та часі. Структурно поле політичного ризику можна зобразити у вигляді трьох рівнів. Перший рівень стосується філій транснаціональних корпорацій та їхніх співробітників у країні свого тимчасового перебування з економічних причин. Другий рівень – це рівень держави з усіма інститутами влади й громадянського суспільства, включаючи національні неурядові організації, місцеві засоби масової інформації. Третій рівень стосується організацій наднаціонального характеру (ТНК, банки, міжнародні урядові й неурядові організації, регіони за економічною чи територіальною ознакою). Схематично поле політичного ризику відображено нижче.

Суб'єкти та об'єкти політичного ризику

Тривалий час чи не єдиним джерелом політичного ризику були дії державного апарату. Держава нині залишається серйозною адміністративною силою, однак важливе значення мають дії й інших транснаціональних акторів.

Транснаціональні актори можуть впливати на рівень політичного ризику через національні уряди та неурядові інститути. Найсильнішими важелями «прямого» впливу є сучасні інформаційні технології й свобода пересування. Це послаблює можливість контролю з боку національного уряду за всіма процесами усередині держави. Держава сама може постати перед політичними ризиками. У країнах зі слабким економічним розвитком і нестабільною політичною владою суб'єктом політичного ризику може бути сама держава.

Схема 1

Існує декілька класифікацій політичних ризиків. Наприклад, за джерелами виникнення політичні ризики класифікували Ж. Торре, Ч. Кеннеді, за об'єктом впливу – Д. Некар та Ж. П. Ламберт, за ступенем стабільності політичної системи – В. Коплін і М. О'Лірі.

Отже, **за джерелами виникнення** політичні ризики бувають: а) легально-урядові (внутрішні) – ризики, пов'язані з діяльністю урядових структур; б) екстра-легальні (зовнішні) – ризики, обумовлені політичними процесами, які не контролюються урядом.

З легально-урядовим ризиком пов'язується можливість таких дій уряду, як: націоналізація власності окремих суб'єктів господарювання, галузей або навіть всіх господарюючих суб'єктів; конфіскація власності суб'єктів господарювання, арешт рахунків; відмова від виконання боргових зобов'язань; створення перешкод для діяльності окремих фірм або промислових груп; радикальна зміна законодавства й правил гри; введення нових обмежень на діяльність суб'єктів господарювання; високий рівень корупції; прийняття політичних рішень у корпоративних інтересах.

Екстралегальний ризик пов'язується з можливістю таких політичних явищ, як: війна; революція; політичний переворот; стихійні масові форми політичного протесту; тероризм; загострення етнополітичних конфліктів; протидія урядовій політиці з боку опозиції; економічна блокада й санкції з боку інших держав.

За об'єктом впливу політичні ризики бувають мікрорівневі та макрорівневі.

Якщо структуру політичного ризику розглядати як макро- і мікрорівень, то на макрорівні політичний ризик пов'язується з політичними процесами, які можуть змінити умови діяльності як всіх економічних суб'єктів у конкретній країні в цілому, так й іноземних фірм, які мають у ній свої ділові інтереси. На мікрорівні політичний ризик пов'язується з можливістю завдання збитків політичними акторами фірмі або навіть цілій галузі економіки у певній країні.

За ступенем стабільності політичної системи політичні ризики бувають: а) високої ймовірності; б) середньої ймовірності; в) низької ймовірності.

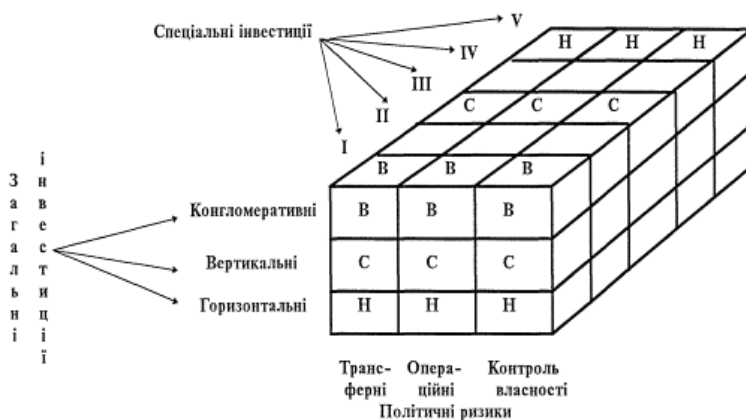
Для визначення ризику враховується стабільність режиму, безвладдя, обмеження інвестицій, відношення до приватної власності, обмеження на зовнішню торгівлю, а саме – оцінюється відношення кожної з політичних сил щодо цих факторів, вплив на них та їхня пріоритетність. У результаті, за допомогою розглянутої далі формули отримується показник ймовірності настання політичного ризику.

Фактори політичного ризику

Управління політичними ризиками ґрунтується на врахуванні дії трьох груп факторів: а) категорії політичного ризику; б) загальної природи інвестиції; в) спеціальної природи інвестиції. До категорій політичного ризику належать трансферні ризики, операційні ризики та ризики втрати контролю власності. Загальна природа інвестицій вимірюється конгломеративними інвестиціями, вертикальними інвестиціями, горизонтальними інвестиціями. Спеціальна природа інвестицій – це характеристика інвестування за секторами економічної діяльності.

Схема 2

Групи факторів при оцінці політичних ризиків, [4]

Держава й досі зберігає за собою роль основного політичного суб'єкта, вона – інституційна матриця для виникнення й розгортання внутрішніх політичних конфліктів. Відповідальність за ризик покладається в першу чергу на державу. Політичні ризики аналізуються в контексті дворівневої системи взаємозв'язків «*держави – господарюючий суб'єкт*» через розгляд умов і факторів політичної інституалізації, насамперед, на мікро- і макрорівнях. Враховуючи *внутрішні й зовнішні фактори*,

державу розглядають як центр, ядро, від якого й до якого тягнуться ті чи інші взаємозв'язки. Проте глобалізація, яка є наслідком процесів економічного характеру, спричинила політизацію суспільної структури. Сьогодні суб'єктами прийняття політичних рішень є не тільки уряди національних держав, а й міжнародні урядові та неурядові організації, різні комерційні структури, які мають часом більші фінансові можливості, ніж окремі держави. Із цього погляду можна говорити про розмитість центру політичного впливу, про існування декількох таких центрів. Їхнє визначення стає висхідним для моделей оцінки політичних ризиків.

У матриці сучасного світу переплетені взаємозв'язки окремих індивідів (лідери, впливові особистості), національних держав, надурядових структур і транснаціональних корпорацій. І хоча відповідальність за політичні ризики, в основному, покладається на національний уряд, однак процеси глобалізації дають сильні важелі контролю інститутам, ніяк не пов'язаним з ними. Тому, аналізуючи політичний ризик, враховуються й недержавні організації (національного й глобального рівня), міжурядові об'єднання й союзи, транснаціональні корпорації й банки. Питання полягає в тому, хто є суб'єктом політичних рішень. Відповідний ресурс у певних ситуаціях є в міжнародних організацій, у деяких випадках – у транснаціональних корпорацій, а іноді в інших, сильніших держав.

Зважаючи на це, до уваги беруть модель «центр – периферія», у якій «центр» впливає за допомогою своїх фінансових можливостей на інший простір. «Центр» дає інвестиції, яких потребує «периферія». Найчастіше це призводить до різкого реформування економіки – посилюється напруженість усередині країни, що призводить до підвищення внутрішнього або зовнішнього політичного ризику, наприклад, «експропріація».

Держави зі слабкими політичними й фінансовими можливостями нерідко опиняються осторонь, навіть у тих організаціях, які не мають обмежень щодо прийняття у своє членство. Якщо економічно слабка держава стає в один ряд з могутніми державами, вона має мало можливостей для впливу на прийняття того чи іншого рішення. Таку асиметрію дуже важливо урахувувати при аналізі політичного ризику. Держава, яка не має представництва «відкритої» організації, може стати їй опозиційною. Зіткнення владних інтересів одразу породжує можливість політичних ризиків.

Транснаціональні корпорації найчастіше ставали головним об'єктом політичного ризику. Ділові інтереси ТНК нерідко суперечать інтересам влади держави, у якій діє їхнє представництво (боротьба за ресурси, складні міжурядові відносини з територіями, де ведеться реальна виробнича діяльність, тощо). Географічний чинник разом з фінансовими важелями дав можливість ТНК діяти досить активно на міжнародній політичній арені, й сьогодні урядам доводиться зважати на їхні позиції, що свідчить про досить серйозну зміну владно-адміністративного акценту.

Об'єктом прискіпливої уваги є взаємини транснаціональних корпорацій з міжнародними неурядовими організаціями (МНГО), які також є одними з акторів глобального простору. Обвинувачення ТНК з боку різних МНГО в порушенні прав людини на підприємствах у країнах зі слаборозвиненою економікою можуть спричинити, крім втрати інвестицій у цій країні, ще й до багатомільйонних збитків на територіях «співчутливих» країн. Якщо ще в 60-х роках ХІХ століття таких прикладів налічувався десяток, то сьогодні їх тисячі. Сила МНГО полягає в тому, що вони найчастіше керуються неекономічними міркуваннями, а це дозволяє їм здобути підтримку широких верств населення.

Тож, аналізуючи фактори політичних ризиків, слід враховувати їхню **комплексність**. Дж. Торре й Д. Некар запропонували класифікацію факторів політичного ризику з врахуванням впливу на виникнення й збільшення збитку діяльності суб'єкта господарювання або галузі, економічних і політичних складових (таблиця 1).

Таблиця 1

Фактори політичного ризику, [5]

Фактори	Економічні фактори	Політичні фактори
Внутрішні	<i>Населення</i>	<i>Склад населення</i>
	Чисельність та структура; економічний ріст і дохід на душу населення; природний приріст; розподіл доходу	Етнолінгвістична, релігійна, плеємнна або класова гетерогенність; ступінь участі в економічному й політичному житті; імміграція й еміграція
	<i>Трудові ресурси й зайнятість</i>	<i>Культура</i>
	Величина й склад; галузева й територіальна структура; продуктивність праці; міграція; рівень безробіття	Культурні, релігійні й моральні цінності; відкритість та інтенсивність культурних зв'язків
	<i>Галузевий аналіз</i>	<i>Уряд та інститути</i>
	Сільськогосподарське виробництво й самозабезпеченість; галузева й територіальна структура; тенденції розвитку; розмір і динаміка державного сектора; національні пріоритети й стратегічні галузі	Конституційні принципи й конфлікти; гнучкість національних інститутів; роль і вплив армії, церкви, партій, преси, освітніх закладів

Фактори	Економічні фактори	Політичні фактори
	<i>Економічна географія</i>	<i>Влада</i>
	Природні ресурси; економічна диверсифікованість; топографія й інфраструктура	Лідери; ключові фігури, які підтримують <i>status quo</i> ; роль і вплив апарату внутрішньої безпеки
	<i>Уряд і соціальні служби</i>	<i>Опозиція</i>
	Джерела й структура урядових доходів; галузевий і територіальний розподіл витрат; залежність регіонів від центральних джерел доходів	Вплив опозиції, джерела фінансування
	<i>Основні показники</i>	<i>Основні показники</i>
	Індекс цін; рівень заробітної плати; процентні ставки, грошові пропозиції	Страйкова активність; збройні виступи й терористичні акти; кількість й умови утримання політичних в'язнів; рівень корупції
Зовнішні	<i>Зовнішня торгівля</i>	<i>Становище на міжнародній арені</i>
	Поточний платіжний баланс, його складові; цінова еластичність експорту й імпорту; стабільність основних статей імпорту й експорту; еволюція умов торгівлі; географічна спрямованість торгівлі	Міжнародні договори; позиція з міжнародних питань, голосування в ООН
	<i>Зовнішній борг і його обслуговування</i>	<i>Фінансова підтримка</i>
	Зовнішній борг, його абсолютний і відносний рівні; строки й умови погашення; обслуговування боргу по імпорту й експорту	Фінансова, продовольча допомога, військова підтримка; кращі економічні й торговельні зв'язки
	<i>Іноземні інвестиції</i>	<i>Ситуація в регіоні</i>
	Величина й відносне значення; галузевий і територіальний розподіл; основні інвестори (країни й міжнародні організації)	Прикордонні конфлікти; зовнішня військова загроза; революція в сусідній державі, біженці

Фактори	Економічні фактори	Політичні фактори
	<i>Платіжний баланс</i>	<i>Відношення до іноземного капіталу й інвестицій</i>
	Динаміка; сальдо резервів; рух капіталів	Національне інвестиційне законодавство; відношення до іноземних інвесторів у провінціях; судова практика
	<i>Основні показники</i>	<i>Основні показники</i>
	Валютний курс (офіційний і неофіційний); зміна міжнародних умов позики	Дотримання прав людини; опозиція за межами країни; причетність до терористичних актів у третіх країнах; дипломатичні й торговельні конфлікти

Оцінка політичних ризиків

Над методиками оцінки політичних ризиків почали активно працювати у 70-80-х роках ХХ століття (Ж. Торре, Ч. Кеннеді, Д. Некар, Ж. П. Ламберт, В. Коплін, М. О'Лірі). У результаті політична наука отримала різні моделі аналізу політичних ризиків.

Оцінки політичного ризику можуть мати як **об'єктивний** (кількісний), так і **суб'єктивний** (якісний) характер. У другій половині ХІХ століття переважали такі методи дослідження політичного ризику, як спостереження й аналіз документів. Наприклад, серед експертів широке поширення одержав **метод «старих знайомств»**, коли оцінки давалися на основі збору інформації через знайомих учених, суспільних діячів, політиків, які живуть у країні дослідження. Сьогодні цей метод справедливо критикують, адже результати таких досліджень зазнавали суб'єктивного впливу.

З початку 2000-х років частіше використовують модель аналізу політичних ризиків, яку розробили американські учені В. Коплін та М. О'Лірі. Їхня методика дозволяє досліджувати політичний ризик, перед яким постають комерційні структури та їхні співробітники в умовах розвинених транскордонних взаємозв'язків. Аналіз ситуації всередині країни здійснюється за чотирма основними напрямками суспільної діяльності: міжнародні зв'язки, інвестиційна активність, експортні операції та торгівля. В основі такої оцінки лежить стабільність політичної системи. Згідно з цією моделлю, чим нижча ймовірність зміни політичного режиму, тим нижчий рівень політичного ризику в державі.

Модель «Копліна-О'Лірі» ґрунтується на рівнянні множинної регресії: $HCT = a + a_1X_1 + a_2X_2 + \dots + a_nX_n$, де HCT – показник нестабільності внутрішньополітичної ситуації у конкретній країні, $X_1, \dots, X_n$ – показники соціального, економічного, політичного становища країни, які безпосередньо впливають на її стабільність, a – вільний член,

оцінюваний за статистичними даними, $a_1 \dots a_n$ – параметри, які оцінюються за статистичними даними.

Для оцінки політичного ризику використовуються такі критерії, як стабільність режиму, безвладдя, обмеження інвестицій і обмеження на зовнішню торгівлю. Крім того, для розрахунку нестабільності у країнах, які розвиваються, використовується показник чисельності політичних переворотів.

Стосовно кожного фактора оцінюється позиція політичних сил: позитивна (+), негативна (-) і нейтральна (0). Поряд з позиціями оцінювалася послідовність кожної політичної сили щодо зазначеного фактора, тобто наявність єдності щодо займаної політичної позиції стосовно розглянутого фактора. Експерти також запропонували враховувати наявність ресурсів у політичних сил для впливу на досліджуваний фактор (сила). Крім того, була виділена зацікавленість, тобто оцінка розглянутою політичною силою пріоритетності конкретного фактора.

За кожним із чотирьох факторів складалася матрична таблиця, яку мають заповнювати експерти. Приклад анкети матричного типу відображено нижче.

Таблиця 2

Приклад анкети матричного типу для експертної оцінки
співвідношення сил за одним із факторів політичного ризику, [8]

Актори	Орієнтація	Послідовність	Впливовість	Зацікавленість	Разом
Президент	+	5	5	5	+125
Прем'єр-міністр	+	5	5	5	+125
Партія А	+	4	3	2	+24
Партія В	+	3	3	2	+18
Партія С	-	5	2	5	-50
Радикальний рух D	-	2	1	4	-8
Транснаціональна кампанія А	+	4	4	5	+80
Транснаціональна кампанія В	-	3	5	4	-60
Силові структури	0	5	5	2	50
США	-	3	5	4	-80
ЄС	+	4	4	5	+80

З огляду на відношення конкретної політичної сили до фактора (+, -, 0) визначаються показники позиції, послідовності, сили й зацікавленості за п'ятибальною шкалою, а потім з урахуванням певного

знаку показники перемножуються. Ймовірність прояву кожного із чотирьох факторів визначається за формулою: $P = \sum F_1 + \sum F_2 + \sum F_3$, де $\sum F_1$ – сума узагальнених оцінок, які мають позитивну позицію стосовно оцінюваного фактора, $\sum F_2$ – сума узагальнених оцінок, які мають негативну позицію стосовно оцінюваного фактора, $\sum F_3$ – сума узагальнених оцінок, які мають нейтральну позицію стосовно оцінюваного фактора.

Крім моделі «Копліна-О'Лірі», одним з якісних методів оцінки політичного ризику є **визначення індексу навколишнього бізнес-середовища** (Business Environmental Risk Index (BERI)). Ця методика припускає оцінку значимості кожного фактора (змінної) політичного ризику й оцінку цього фактора експертами за 4-бальною шкалою, де 4 – найвища оцінка, 0 – найнижча. Перелік можливих факторів (змінних) відображено у таблиці 3.

Таблиця 3
Оцінка політичного ризику за методикою BERI, [6]

Змінна	Вага змінної	Оцінка, бали	Всього
Політична стабільність	3,0		
Відношення до іноземних інвесторів	1,5		
Рівень націоналізації	1,5		
Ступінь інфляції	1,5		
Стан платіжного балансу	1,5		
Ступінь бюрократизації	1,0		
Ступінь економічного росту	2,5		
Конвертованість валюти	2,5		
Виконання контрактів	1,5		
Вартість робочої сили	2,0		
Ступінь професійної підготовки	1,5		
Розвиток інфраструктури	1,0		
Місцеве самоврядування	1,0		
Наявність короткострокових кредитів	2,0		
Наявність довгострокових кредитів	2,0		

Отриманий за методикою BERI результат розшифровують за наступною таблицею, де відображено оцінку рівня політичного ризику.

Таблиця 4

Оцінка рівня політичного ризику, [9]

Рівень ризику	Бали	Ймовірність збитку
Практично відсутній	83-100	
Дуже низький	75-82	Низька
Низький	67-74	Мала
Помітний	60-66	
Нижче середнього	55-59	Помірна
	51-54	Допустима
Середній	45-50	
Вищий за середній	40-44	Більша
На межі допустимого	34-39	Велика
Недопустимий	26-33	Велика
	18-25	Дуже велика
	0-17	

Існує й інша класифікація критеріїв оцінки політичних ризиків. Вона передбачає виокремлення груп критеріїв за такими напрямками, як політичне й економічне середовище, внутрішні економічні умови та зовнішні економічні відносини. Групи можливих критеріїв для кількісної оцінки політичних ризиків відображено у таблиці 5.

Таблиця 5

Групи критеріїв кількісної оцінки політичних ризиків, [4]

№	Критерії	Оцінка	
		Мін.	Макс.
	<i>Політичне й економічне середовище</i>		
1	Стабільність політичної системи	3	14
2	Небезпека внутрішніх конфліктів	0	14
3	Загрози стабільності зовнішнього походження	0	12
4	Ступінь контролю економічної системи	5	9
5	Надійність країни як торговельного партнера	4	12
6	Конституційні гарантії	2	12
7	Ефективність державної адміністрації	3	12
8	Трудові відносини і соціальні позиції	3	15
	<i>Внутрішні економічні умови</i>		
1	Кількість населення	4	8
2	Дохід на капітал	2	10
3	Економічне зростання протягом останніх п'яти років	2	7
4	Перспективи зростання на наступні три роки	3	10
5	Інфляція в попередні два роки	2	10

№	Критерії	Оцінка	
		Мін.	Макс.
6	Доступність іноземців до внутрішнього ринку капіталів	3	7
7	Наявність висококваліфікованої робочої сили в даній місцевості	2	8
8	Можливість залучення персоналу до роботи в іноземних країнах	2	8
9	Наявність енергетичних ресурсів	2	14
10	Законодавчі вимоги щодо збереження довкілля	4	8
11	Транспортні системи і комунікації	4	8
<i>Зовнішні економічні відносини</i>			
1	Обмеження оподаткування імпорту	2	10
2	Обмеження оподаткування експорту	2	10
3	Обмеження оподаткування іноземних інвестицій у країні	3	9
4	Свобода заснування чи встановлення зобов'язань у партнерстві	3	9
5	Правовий захист торгової марки і продукції	3	9
6	Обмеження оподаткування грошових операцій	2	8
7	Ревалоризація проти німецької марки впродовж п'яти років	2	7
8	Розвиток платіжного балансу	2	9
9	Виснаження через використання закордонних кредитів та імпорт енергоносіїв	3	14
10	Міжнародне фінансове становище	3	8
11	Обмеження оподаткування обміну місцевої валюти на іноземну	2	8

Література:

1. **Бордовских А.** Природа политического риска в условиях перехода от международного к глобальному мироустройству // Власть / А. Бордовских. – 2008, № 11. – С. 31-37.
2. **Глухова В.** Политическая конфликтология перед вызовом глобализации // Социальные исследования, № 6 / В. Глухова. – М., 2005. – С. 102.
3. **Кривошеїн В. В.** Теоретико-методологічні засади оцінки стану опозиції як показника ризику країни [Вісник СевНТУ., Вип. 100: Політологія: зб. наук. пр.] / В. Кривошеїн. – Севастополь: Вид-во СевНТУ, 2009. – С. 35-39.
4. **Маханець Л. Л.** Зовнішній борг і політичний ризик // Фінанси України / Маханець Л. Л. – 2000. – № 2. – С. 64-68.

5. **Михальченко М.** Політичні ризики в сучасній Україні: виклики й відповіді // Політичний менеджмент / Михальченко М. – № 3 (24), 2007.
6. **Панченко Є. Г.** Міжнародний менеджмент: Навч. посібн. / Панченко Є. – Київ, КНЕУ, 1996 – 78 с.
7. **Полколожина И. А.** Проблемы дефиниции и оценки политического риска в зарубежных исследованиях // Весник МГУ. Серия 12. Политические науки. 1996. № 5. – С. 31-32.
8. Политический риск: анализ, оценка, прогнозирование, управление. – М., 1992. – С. 23.
9. **Стиглиц Дж.** В тени глобализации // Проблемы теории и практики управления. – № 2, 2003.
10. **Тургаев А. С.** Политический риск // Политология: Учебное пособие / под ред. А. С. Тургаева, А. Е. Хренова / Тургаев А. С. – СПб.: Питер, 2005. – С. 550-559.
11. Общая и пратическая политология: Учебное пособие / Под общ. ред. В. И. Краснова и Б. И. Жукова. – М, 1997. – С. 854.

УДК 32.019.5

Маркетингові засоби комунікації у політиці

Наталя Адубецька,
начальник відділу у справах сім'ї,
молоді та культурно-масової роботи
адміністрації Ленінського району
Миколаївської міської ради

У статті автор розглядає політичний піар як один із провідних способів установлення комунікації маркетингового типу, адже політична реклама – це п'ята влада в державі.

Ключові слова: інформація, держава, реклама, влада, суспільство, свобода, громадяни, піар.

In the article the author considers PR as one of the leading methods of establishing communication of a marketing type, as political advertising is the fifth power in the state.

Keywords: information, state, advertising, power, society, freedom, citizens, PR.

Ринкові способи організації політичного дискурсу спрямовані на відбір, форматування та поширення інформації відповідно до інтересів і запитів населення. До цих способів підтримання комунікації зараховують піар, рекламу, інформаційний лобізм, інформаційний тероризм та деякі інші окремі різновиди. Їхнє політичне значення в сучасному світі зростає настільки стрімко, що вчені вже сьогодні називають найбільш поширений з них – політичну рекламу – п'ятою владою.

Виникнення політичного ринку стало безпосереднім породженням ринку в економічній сфері життя суспільства. На його становлення та розвиток значний вплив справила політична гра, зміцнення її плюралістичних і конкурентних засад і, як наслідок, розширення політичних свобод громадян, творчих можливостей і самостійності гравців на сцені влади.

Однак, незважаючи на це походження (якого ніхто не заперечує) ринок усе-таки розуміють неоднозначно. Більшість науковців вважають його місцем зіткнення різноманітних думок, прояву індивідуальних позицій громадян через вибір пріоритетів і голосування, яке виконує певні функції на політичному й економічному ринку. Утім, одні дослідники вважають, що таким чином виборець просто обмінює свій голос на економічні та соціальні блага [4]; інші роблять акцент на співвідношення та взаємне регулювання приватних переваг громадян стосовно тих чи інших політичних об'єктів.

Науковці розглядають політичний ринок переважно як механізм прийняття рішень [4]. Ще одна група теоретиків розглядає політичний ринок як місце, де люди вирішують свої проблеми через орієнтацію на виробництво та споживання політичних послуг, які, зі свого боку, можуть бути подані (зокрема в традиційних та інтернет-ЗМІ) у вигляді ідей, кандидатів або інших об'єктів, що задовольняють реальні чи вдавані потреби людей [5].

Багато хто з науковців наполягає на тому, що ринок – це інструмент забезпечення відкритості уряду, її публічного характеру [1, 6].

Основною комунікаційною одиницею, що забезпечує контакти між агентами на політичному ринку, є політичний імідж. Зазвичай іміджем називають цілеспрямовано створюваний образ політичного товару, що має на меті його позиціонування та забезпечення стабільної присутності в інформаційному просторі.

Таке визначення в перманентному процесі політичного іміджмейкінгу дає змогу розрізнити імідж як результат свідомого (і в цьому розумінні штучного) конструювання образу і той реальний вигляд, який складається на політичному ринку, що залежить від динаміки внутрішнього стану людей, поєднання з іншими іміджами та багатьох інших чинників (у тому числі мережі Інтернет), які впливають на сприйняття будь-якої політичної інформації.

Серед найбільш загальних завдань створення іміджу в електоральному процесі можна назвати кодування «послання» виборцям, тобто створення певної ідеї, повідомлення (від англ. message – послання), що формує загальне ставлення до політика, партії, а також «відсторонення» від конкурентів, яке передбачає прояв таких рис або пунктів програми, яких немає у конкурентів.

Особливого значення набуває процес політичного брендингу, що передбачає створення довготривалого іміджу, розрахованого на надання політичному товару високої й стабільної репутації на політичному ринку.

Подібний імідж називається брендом. Це показник репутації політичного актора або товару. Проте нерідко така репутація може мати й негативний характер: наприклад, новий представник скомпрометованої політичної партії змушений нести моральну відповідальність за ганебні дії своєї політичної сили. На відміну від бізнесу, де бренд-менеджмент

упевнено почуває себе на нових, неосвоєних ринках, у політиці бренд не можуть мати партії-«одноденки» або маловідомі політики.

Для формування іміджу чи політичного бренду необхідно використовувати маркетингові способи організації політичних комунікацій, серед яких останніми роками значної ваги набувають власне політичні інтернет-комунікації. Так, політикум України прагне формувати власний імідж, спираючись на новітні інформаційні технології. Хоча в пресі домінує формування іміджу через традиційні медіа, передусім телебачення, одне з пріоритетних місць сьогодні посідає мережа Інтернет. Вже звиклими для українського суспільства є інтернет-конференції політиків і представників влади, їхні персональні веб-сайти, e-mail-повідомлення партійних прес-служб тощо.

На основі вищезазначеного слід констатувати:

1. Політичний піар є одним із провідних способів установлення комунікації маркетингового типу. Оскільки сьогодні поняттєві межі перекладеного словосполучення «зв'язки з громадськістю» постійно розширюються, багато представників різних наукових дисциплін не зовсім коректно застосовують його для характеристики всіх способів комунікації. Спроби точніше сформулювати, що таке політичний піар, породили чимало визначень цього феномену. Під піаром розуміють:

- комунікаційну ринкову діяльність, спрямовану на створення публічних комунікацій [5];
- комплексну діяльність з організації комунікаційного простору;
- інформаційну політику;
- діяльність зі встановлення взаєморозуміння між організацією та її громадськістю [6];
- особливу функцію управління інформаційними процесами, спрямовану на організацію загального співробітництва;
- комунікаційний аудит;
- спосіб гармонізації інформаційних процедур і технологій проекту [7];
- «систему пропаганди» тощо [8].

Підсумовуючи наведені вище значення, піар можна охарактеризувати як різновид маркетингової інформаційної діяльності, спрямованої на створення позитивного іміджу та відповідних комунікацій акторів, які реалізують конкретні завдання, а також на підтримку сталої довготривалої атмосфери між усіма учасниками процесу комунікації. По суті, йдеться про адресне управління громадською та корпоративною думкою в політичній сфері, де процес узгодження інтересів усіх акторів виходить на перший план. Можна погодитися з тим, що завдання піару у сфері політики полягають у налагодженні контактів зовнішніх аудиторій із владою чи організаціями, створенні привабливого іміджу останніх, зміцненні їх авторитету (репутації), розробці стратегій просування та оптимізації діяльності, а також у налагодженні відносин усередині владних структур, партій, організацій [1].

До найпоширеніших форм організації піар-комунікацій слід віднести висвітлення прес-службами, прес-центрами, інтернет-представництвами, консалтинговими агентствами, ЗМІ, піар-службами різноманітних поїздок державних діячів країною, їхніх зустрічей з авторитетними зарубіжними та вітчизняними політиками, представниками різних професій, безпосередні звернення до народу, подорожі за кордон тощо.

Із розвитком піар-комунікацій почали набувати сталості та соціальної оформленості різні види діяльності, у тому числі зв'язок з державними установами, корпоративними партнерами та контрагентами, створення позитивного образу лідера компанії чи органу влади, вироблення відносин зі ЗМІ, управління процесом сприйняття аудиторією повідомлень, робота з кадрами та персоналом інформаційних центрів, громадська експертиза, підтримка відносин з інвесторами, проведення презентаційних заходів і навіть таких як кризова комунікація, яка набула самостійного значення.

Загалом політичний піар спрямований на формування в інформаційному просторі таких комунікацій, які встановлювали б довірливі стосунки між усіма учасниками політичного проекту, налагоджували їхні контакти із зовнішніми контрагентами. Досягнення цілей за допомогою піар-технологій завжди означає постійний інформаційний супровід продукту чи послуги.

Наявність подібних цілей і технологій підтримання комунікацій дає змогу виділити своєрідну структуру виробництва піар-продукції, де особливе місце посідають:

- 1) дослідний блок (аналітика, діагностика, стратегія, тактика тощо);
- 2) промоушн (організація заходів із підвищення упізнавання іміджу, посилення його популярності, подолання настороженості тощо);
- 3) медіа-релейшнз (налагодження і підтримання медіаконтактів);
- 4) інформаційний супровід (прес-конференції, прес-тури, презентації, круглі столи, інтернет-комунікації тощо);
- 5) консультування (контакти з експертами та проведення власної експертизи для споживачів інформації, налагодження внутрішньоорганізаційної комунікації тощо).

В українському політикумі політичний піар має свою специфіку: більшість політиків і політсил системно працюють зі структурами, які надають піар-послуги, однак така інформація є закритою. Закритість піар-послуг не дає змоги проаналізувати їх ефективність, визначити, які завдання поставлено замовником. На основі інсайдерської інформації можна припустити, що основним завданням політичного піару є підвищення рейтингу та зміцнення позитивного іміджу політика чи політичної сили.

2. Політична реклама – одна з базових форм організації масових і корпоративних комунікацій на політичному ринку. Політична реклама є продуктом розвитку та внутрішньої сегментації політичного ринку, який може вважатися певним показником плюралістичного характеру політичної системи, а отже, інституціоналізації конкурентного

характеру влади, що передбачає безперервний вибір громадянами тих чи інших політичних товарів. У межах такого інформаційно-комунікаційного простору політична реклама оформлюється та існує як текст аргументованого звернення до покупців, який формується в умовах конкуренції та спрямований на їхнє ознайомлення з тим чи іншим політичним товаром, популяризацію переваг пропонованої продукції, а також створення активного попиту на неї й розширення продажів.

Від інших маркетингових способів організації дискурсу політичну рекламу вирізняє те, що вона передусім спрямована на підтримання конкурентного характеру політичної взаємодії комунікатора та реципієнта, а також на постійне відтворення ситуації вибору споживачами політичної продукції. Через таку спрямованість рекламні повідомлення, як правило, не зачіпають глибинних основ людської свідомості та взаємодіють в основному з оперативною пам'яттю людей, їх емоціями та плинними поведінковими настановами. Така «поверховість» політичної реклами характерна, передусім, для телевізійної та інтернет-реклами. Однак, якщо в телевізійній рекламі реципієнт все ж отримує певне змістове повідомлення, то політична інтернет-реклама повинна, насамперед, привернути увагу, заінтригувати.

Водночас політична реклама в традиційних та інтернет-ЗМІ України спрямована на підтримання сталих політичних іміджів. Вона не працює на їх горизонтальне чи вертикальне поглиблення, а лише закріплює пізнавальні та зрозумілі політичні комунікації. Типовим прикладом можуть слугувати будь-які парламентські вибори в Україні. Відомо, що ключові українські політичні актори намагаються втримати базовий електорат у базових для себе регіонах. Відтак, саме на ці регіони спрямовуються ключові політичні рекламні потоки. До особливих видів рекламної продукції, що поширюються через інтернет-ЗМІ, зазвичай зараховують:

- акції, що сприяють проникненню товару на політичний ринок, його висуванню та закріпленню у цьому просторі, позиціонуванню в конкурентних взаємовідносинах з опонентами;
- дії з популяризації партій, ідеологій, програмних завдань, принципів діяльності й навіть політичної філософії конкретного політичного напрямку, які закріплені за певними політиками;
- акції, що формують активний попит на пропонований політичний товар (директ-маркетинг);
- акції, що сприяють збільшенню обсягу продажів, під час яких акцент робиться не на сам товар, а на супутні його просуванню чинники, наприклад, висвітлення умов продажу.

Крім цього, можна говорити про політичну рекламу, законну – незаконну, превентивну – актуальну, адаптивну – креативну, газетну, журнальну, агенційну, фото-, теле-, радіо-, відео-, інтернет-рекламу, графіті.

Спосіб типологізації за носіями: плакати, щити, листівки. Оцінювальний спосіб типологізації: позитивна – негативна. Часовий спосіб типологізації: постійна – пульсуюча. Аудиторно спрямований спосіб типологізації: пряма – опосередкована. Спосіб типологізації за формою власності: державна, партійна тощо. Стильовий спосіб типологізації: публіцистична, наукова, гумористична, натуралістична тощо. Особливий спосіб типологізації: віртуальна.

3. Інформаційний лобізм пов'язаний із діями певних вторинних асоціацій – лобі, або груп тиску. Панівне становище цих груп у сучасних державах, їх суттєвий і постійний вплив на процес вироблення державних рішень або формування громадської думки, по суті, перетворили їхні інформаційні відносини зі своїми контрагентами на своєрідну капілярну систему влади, яка наповнює державні структури живою силою та енергією.

Отже, застосування всіх маркетингових способів організації політичних комунікацій у сукупності дає можливість вирішувати нестандартні ситуації, що доволі часто виникають у сфері політичних відносин, реформувати звичні й використовувати новітні методики інтернет-комунікацій, які сприяють раціоналізації політичних технологій у сучасному суспільстві.

Література:

1. **Бабак М. П.** Вербальний імідж як складова комунікативних технологій (поради молодим політикам) / М.П.Бабак // Стиль і текст. – 2004. – Вип. 5. – С. 178-186.
2. **Бабак М. П.** Іміджеві статті: особливості підготовки, впливу та практика використання в українських ЗМІ / М. П. Бабак // Українське журналістичознавство. – 2004. – Вип. 5. – С. 6-10.
3. **Бєбик В. М.** Інформаційно-комунікаційний менеджмент у глобальному суспільстві: психологія, технологія, техніка публік рілейшнз / В. М. Бєбик. – К.: МАУП, 2005. – 440 с.
4. **Меклер Г.** Власть и магия РЯ / Пер. с нем / СПб.: Питер, 2004. – С. 42.
5. **Слісаренко І.** Паблік рілейшнз у системі комунікації та управління: [Навч. посібник] / І. Слісаренко // К.: МАУП, 2001. – 104 с.
6. **Холод О. М.** Імідж: мовлення політиків: [Монографія]: В 2 ч. / [За ред. В. В. Різуна]. – К.: Київський національний університет імені Тараса Шевченка, 2003. – 4.2. – 259 с.
7. **Шовкун І. В.** Імідж політика як комунікативний елемент політичної реклами / І. В. Шовкун // Вісник Київського університету. Серія: Філософія. Політологія. – 2004. – Вип. 69. – С. 104-108.

8. **Шовкун І. В.** Сутність та зміст політичної реклами І. В. Шовкун // Людина – Світ – Культура. Актуальні проблеми філософських політологічних і релігієзнавчих досліджень. (До 170-річчя філософського факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка). Матеріали Міжнародної наукової конференції (20-21 квітня 2004 року, Київ). – К., 2004. – С. 883-884.

УДК 32.019.51:37

Розвиток громадянської освіти в контексті виникнення феномену транснаціонального громадянства

Володимир Сенько,
аспірант кафедри політології
Київського національного університету
імені Тараса Шевченка

У статті розглядається концепція транснаціонального громадянства та завдання громадянської освіти, які постають унаслідок виникнення цього феномену.

Ключові слова: громадянська освіта, транснаціональне (глобальне) громадянство, стабільний розвиток, ресурсорієнтована економіка.

The article deals with the concept of transnational citizenship and result in formation of nowadays tasks of civic education.

Keywords: civic education, transnational (global) citizenship, sustainable development, resource-based economy.

Динамічні зміни нашого світу породжують нові течії та напрями. І оскільки громадянська освіта це процес підготовки свідомого й активного громадянина, готового до компетентної участі у житті суспільства, в системі громадянської освіти сьогодні важливо їх врахувати. Наукові, політичні, промислові, економічні та соціальні зміни сьогодні відбуваються у надзвичайно швидкому темпі, ніж будь-коли раніше. Велике накопичення ядерної зброї, що може призвести до знищення людства, постійні військові конфлікти, екологічні катастрофи тощо потребують нових підходів до організації людського співіснування. Вся система формальної, інформальної та неформальної освіти повинна допомагати людині передбачати зміни, які лежать у майбутньому, та навчати пошуку нових способів вирішення проблем. Для цього необхідно імплементувати нові завдання у всю систему громадянської освіти, в тому числі і в Україні. А для комплексного аналізу концепції транснаціонального громадянства

доцільно розглядати її у взаємозв'язку з концепціями сталого розвитку та ресурсорієнтованої економіки.

Метою статті є аналіз концепції транснаціонального громадянства та дотичних концепцій з точки зору формування нових завдань громадянської освіти.

Для політології дослідження цього питання надзвичайно важливе, оскільки саме від політичної волі і політичних рішень залежить практична реалізація нових концепцій. Політична наука має врахувати труднощі та перешкоди на шляху переходу до нової цивілізаційної моделі розвитку, а громадянська освіта повинна не тільки врахувати їх, а й комплексно підготувати людину до активної участі в сучасному світі.

Багато вчених досліджують ці новітні феномени. Питання транснаціонального (глобального) громадянства досліджують Г. Р. Соліс-Гадеа, Д. С. Мюллер, Г. Густерн, Р. Фалк та інші. Проблеми сталого розвитку вивчають Д. Л. Медоуз, Д. Х. Медоуз, Й. Рандерс, В. М. Трегобчук, Б. М. Данилишин, Б. М. Шостак, О. Б. Вебер, О. І. Глушенкова, К. В. Папенів, А. Д. Урсул, А. Федотов, А. Л. Романович та інші. Вчені Ж. Фреско та К. С. Кейс досліджують питання ресурсорієнтованої економіки. Як теоретичну та практичну проблему громадянську освіту досліджують С. Arcodia, Y. Hebert, A. Sears, J. Torney-Purta, J. Schwiller, J. Amadeo, M. Print, K. J. Kennedy та інші. Серед вітчизняних дослідників слід відзначити В. Кременя, О. Пометун, С. Позняк, В. Горбатенка, І. Кресіну, О. Сухомлинську й інших.

Нині існує розбіжність у розумінні сталого розвитку на концептуальному рівні. Термін «сталий розвиток» уперше використаний у 1987 р. в доповіді Комісії ООН «Наше спільне майбутнє». Концепція сталого розвитку (sustainable development – англ.) була сформульована в 1973 р. в Стокгольмі на першій конференції ООН з навколишнього середовища. Конференція ООН 1992 р., яка пройшла в Ріо-де-Жанейро, затвердила тези цієї концепції в документі під назвою «Порядок денний на ХХІ ст.». Вчені і політики визнали: аби уникнути всесвітньої кризи в умовах глобалізації, перетворення світу на всеохопний ринок, потрібно спільними зусиллями приборкати ринкові стихії, як це вдалося зробити в соціальних державах. Екологічні проблеми, обмеження росту, про які йшлося в Доповіді Римського клубу, викликали відповідну реакцію наукової спільноти, породили антиіндустріальні та антитехнократичні настрої. Під впливом цих настроїв формувались погляди на сталий розвиток у 80-90-х роках ХХ ст.

Представники різних напрямів теорії сталого розвитку називають основною ознакою такого розвитку збалансування потреб з ресурсними, екологічними можливостями територій; визначають сталий розвиток, як такий, що спрямований на задоволення найважливіших життєвих потреб не лише нинішнього, а й майбутніх поколінь; як такий, при якому досягається оптимальне співвідношення між економічним зростанням,

нормалізацією стану природного середовища, зростанням матеріальних і духовних потреб населення.

Сталий розвиток – це покращення якості людського життя в рамках можливостей довколишніх екосистем [7].

Питання про можливість існування ідеї сталого розвитку як бажаного, необхідного, такого, який дозволить вирішити найболючіші проблеми сьогодення, це питання про можливість існування нормативізму взагалі. Теорію сталого розвитку можна, дійсно, розглядати як нормативістську. Нормативізм притаманний і концепції сталого розвитку Лаферті. Він виділяє чотири принципи, на основі яких регулюються умови життя: «принцип розвитку-1» (задоволення базових потреб людей і нинішніх стандартів життя), «принципу розвитку-2» (рівні стандарти для всього населення планети), «принцип сталості-1» (бережливе використання природних ресурсів) і «принцип сталості-2» (створення можливостей для майбутніх поколінь задовольняти ті ж потреби в рамках тих же стандартів) [6].

Управління сталим розвитком на національному рівні має відбуватись з використанням політичних можливостей, які мають сучасні національні держави. Сьогодні одні вчені вважають, що людство може вберегти себе від самознищення, лише обмеживши споживання, інші покладають надії на культуру, яка допоможе впоратись з наявними проблемами. А. П. Назаретян пише: «Якщо цивілізація на нашій планеті рухне під уламками техносфери, так і не вибравшись із фази глобальної антропогенної несталості, то причиною цього стануть не сама по собі технологічна могутність і не обумовлене нею демографічне перевиробництво. Причина буде полягати в тому, що на цей раз культура не справилась із диспропорціями розвитку, не встигла привести гуманітарний інтелект у відповідність з інтелектом інструментальним, перш ніж сповзання до прірви стало невідворотним» [2, с. 151].

Формуванню культури заважає конкуренція. З одного боку, вона сприяє динамічному розвитку, з іншого – всеосяжна конкуренція (між робітниками за робочі місця, між підприємствами, країнами, блоками тощо) може підривати необхідну для сталого розвитку солідарність. Учасники конкурентної боротьби часто забувають про небезпеки щодо формування солідарності в масштабах світу, а не тільки окремої країни. Саме тому вчені пропонують перейти до транснаціонального громадянства або корпоративного (глобального) громадянства. Обговорюється і можливість формування світової культури. Постлібералізм (транснаціоналізм) – нова ідеологічна течія, що виникла на Заході, містить ідею «транснаціонального громадянства». Ідеологи постлібералізму висунули її в 1990-і роки. Але далеко не всі погоджуються з необхідністю транснаціонального громадянства. Наприклад, А. Зольберг пропонує відмовитись від ідеї «всесвітнього громадянства», оскільки не існує «глобальних політичних

інститутів» [8]. Межуєв вважає, що «глобальне громадянство» означало б тріумф демократії як політичної ідеї.

Концепція глобального (транснаціонального) громадянства (global citizenship – англ.) спирається на основні принципи глобальної етики, глобальної справедливості і миру, і демонструє їх важливу роль у сучасному взаємозалежному світі. Одним із запропонованих методів формування глобального громадянства є поширення розуміння концепції колективних відповідей, яка допомагає обговорювати глобальні питання через інтернет-форуми, статті та різні експонати з усього світу [9].

Узагальнюючи різні концепції, глобальне громадянство повинно застосовуватися у всьому світі, щоб принести мир і перенести поняття громадянства на глобальний рівень. Воно тісно пов'язане з поняттями глобалізації та космополітизму. В наукових колах є різні погляди на те, чи існує глобальний громадянин [4]. Проте, говорячи про глобальне громадянство, не слід мати на увазі європейське громадянство (в межах ЄС), і воно не зменшує ваги національної ідентичності та патріотизму. Глобальне громадянство не заперечує інші концепції громадянства, а лише доповнює їх. До того ж глобальний громадянин це не продукт глобалізації та розвитку глобальної комунікації, це не тільки активний користувач Інтернету та сучасних засобів комунікації. В цьому контексті не знищуються національні кордони і національна культура. Помилковим є розуміння глобального громадянства як уніфікації чи змішання всіх культур, чи створення нової глобальної культури.

С. Хантінгтон називав міжцивілізаційні конфлікти основними на нинішньому етапі розвитку людства. Тому говорити про утвердження в недалекому майбутньому демократичних принципів (включаючи принцип більшості) у світовому масштабі, формування «глобального (транснаціонального) громадянства» поки що рано. Але вже нині формується світове громадянське суспільство. Це суспільство не має ієрархічно організованої структури соціальної нерівності. Якщо країни ділять на багаті і бідні, економічно високорозвинені і слаборозвинені, країни центру і периферії, то неурядові організації («третього сектору»), в яких країнах вони б не виникали (багатих чи бідних), є рівними за своїм статусом. У майбутньому громадянське суспільство, а не лише держави, буде визначати правила співжиття. Тоді «транснаціональне громадянство» може стати реальністю. Простіше формувати «корпоративне громадянство». Становлення такого громадянства, як і становлення транснаціонального громадянства, пов'язане з глобальним громадянським суспільством.

Термін «корпоративне громадянство» з'явився також у 1990-х роках. Дехто розглядає це поняття як тотожне поняттю «соціальна відповідальність бізнесу». С. Перегудов вважає, що між цими двома поняттями існує суттєва різниця. Концепція корпоративного громадянства значно ширша. Вона включає норми і принципи доктрини соціальної

відповідальності бізнесу та одночасно підкреслює важливість стосунків, які соціально відповідальна корпорація встановлює зі структурами громадянського суспільства [3, с. 98]. Водночас С. Перегудов вважає, що ідеальна модель корпоративного громадянства – це, скоріше, орієнтир, аніж кінцева мета. Однією з головних перешкод, до прийняття багатьма компаніями принципів корпоративного громадянства, є обов'язкове зростання витрат, пов'язаних з їх реалізацією. Для подолання цієї перешкоди потрібен, по-перше, суттєвий прогрес у формуванні активного й ефективного глобального громадянського суспільства, яке змусить бізнес відмовитись від функціонування за моделлю компанії власників. По-друге, вимагається встановлення єдиних правил гри, так щоб тиск, що здійснюється на транснаціональний бізнес, поширювався рівномірно [3, с. 101-102].

Для вирішення економічних проблем у контексті глобального громадянства існує складна концепція «ресурсорієнтованої економіки», що з'явилась лише в 80-х роках. Її розуміють як економіку, засновану на ресурсах, тобто розумне використання технологій легко покриє дефіцит продуктів і послуг, а також забезпечить максимальну якість і надійність усієї продукції. Наприклад, можна використовувати перетворювачі пари в конденсат у тих місцях, де бракує води. Енергія хвиль, енергія вітру, концентратори тепла й багато інших відновлювальних джерел енергії – наочний приклад того, як нераціонально використовуються ресурси нашої планети. Перед наукою ще ніколи не ставилося завдання створення достатку продуктів і послуг на благо всього суспільства. Високий рівень життя передбачає, що всі члени суспільства матимуть доступ до необхідних для життя інститутів: медичне обслуговування, навчання, їжа, одяг, місце проживання, розваги тощо. В економіці, заснованій на ресурсах, із застосуванням останніх наукових розробок та інноваційних технологій, спрямованих на підвищення рівня життя суспільства, наш спосіб життя багаторазово перевершить будь-які очікування сучасної людини [10].

Саме ці нові феномени і формують новий зміст громадянської освіти. В контексті стабільного розвитку для громадянської освіти постають завдання щодо подолання факторів, які зумовлюють «несталий розвиток». Найголовніші фактори, що перешкоджають стабільному розвитку на прикладі України, на думку М. Дробнохода, такі:

1) відсутність консолідованої української нації як добре організованої цілеспрямованої сили, що будуватиме своє життя на засадах національних цінностей, із залученням кращого світового досвіду;

2) структура економіки, що створена на ідеї єдиного народногосподарського комплексу колишнього СРСР і не відповідає потребам та можливостям сучасної України;

3) відсутність чітких орієнтирів розвитку Української держави, які б забезпечували, з одного боку, – зростання добробуту, зменшення бідності, а з другого – збереження та реабілітацію природних ресурсів і довкілля;

4) переважно несприятливий, часто катастрофічний стан екологічної ситуації практично на всій території України;

5) застарілі, малоефективні, природоруйнівні технології у сільському господарстві і промисловості, що зумовлює невпинну деградацію довкілля та сільгоспугідь зокрема, низьку якість і високу собівартість продукції, непомірно великі матеріальні й енергетичні витрати;

6) переважна орієнтація на історично віджилиє наймитство, а не на співвласність у сфері соціально-виробничих відносин;

7) відсутність пріоритету освіти, науки, національної культури в соціально-економічному розвитку держави і, як наслідок, низький рівень освіченості, культури (передусім політичної) суспільства;

8) відсутність політичної волі державної влади в реалізації задекларованих у Конституції України принципів демократії, свободи, гуманізму, народовладдя;

9) високий рівень злочинності і корупції (за цим показником Україна посідає третє місце у світі), що зумовлює невпинне поглиблення прірви між злиденністю переважної більшості населення і заможністю олігархічної верхівки, а це призводить до нестабільності в суспільстві;

10) недостатність правового поля держави, що часто-густо зумовлює свавілля чиновництва, правоохоронних органів, маріонетковість судової влади, подальше руйнування природного середовища і виснаження природних ресурсів;

11) практична відсутність впливу громадських організацій на державну політику [1].

Громадянська освіта повинна допомогти молодому поколінню зрозуміти ці проблеми і віднайти відповіді та механізми їх вирішення.

Оскільки концепція транснаціонального громадянства звертає увагу на зіставлення інтересів локальних груп і глобального контексту, необхідність дотримання прав людини та захисту людської гідності всіх людей на планеті, то одним з основних принципів є повага до всіх громадян, незалежно від раси, релігії або віросповідання, і створення універсальної симпатії за міжнаціональними бар'єрами. Будь-який активізм у рамках глобального громадянства тягне за собою відповідальність щодо скорочення міжнародних нерівностей (як соціальних, так і економічних), утримання від дій, що можуть порушувати фізичне благополуччя людей, і уникнення деградації довкілля. Транснаціональне громадянство повинно зобов'язати нас діяти шляхом визнання прав громадян і виконання своїх зобов'язань перед світовим співтовариством.

Ці постулати необхідно імплементувати в зміст громадянської світи. Це дасть людям можливість розвивати критичне мислення про складні глобальні питання та спонукатиме їх досліджувати й виражати власні думки, при цьому слухати і поважати точку зору інших людей. Це і важливий крок стосовно молоді, оскільки дає можливість зробити свідомий вибір чи прийняти рішення з урахуванням власних прав та відповідальності щодо інших. Необхідно звернути увагу на переосмислення власної ролі

та місця в глобальному співтоваристві з урахуванням відповідальності не лише в локальному масштабі. Цінність інформації не є абсолютною, оскільки вона часто виступає засобом маніпуляції, тому варто акцентувати на критичному споживанні інформації та цінності інтелекту і розуму. Громадянська освіта повинна надати знання про ресурсорієнтовану економіку як проблему відновлення ресурсів та енергоощадження не тільки в локальних, а й глобальних масштабах.

Отже, оскільки головним завданням громадянської освіти є виховання громадянина, готового до компетентної участі у житті суспільства, вона повинна враховувати появу нових феноменів. Серед них – проблема сталого розвитку, транснаціональне (глобальне) громадянство та ресурсорієнтована економіка. Всі ці концепції взаємопов'язані, тому імплементація лише комплексного вирішення в зміст громадянської освіти дасть можливість ефективно відреагувати на них. Таким чином, зміст громадянської освіти не повинен і не може бути сталим протягом тривалого часу, а потребує постійної актуалізації.

Література:

1. **Дробноход М.** Стійкий екологічно безпечний розвиток: український контекст / М. Дробноход // Дзеркало тижня. – 2001. – № 21. – 2-8 червня.
2. **Назаретян А. П.** Демографическая утопия «устойчивого развития» / А. П. Назаретян // Общественные науки и современность. – 1996. – № 2. – С. 145-152.
3. **Перегудов С. П.** Транснациональные корпорации на пути к корпоративному гражданству / С. П. Перегудов // Полис. – 2004. – № 3. – С. 95-103.
4. **Altinay H. A.** Global Civics: Necessary? Feasible? [Електронний ресурс] / H. A. Altinay // Global Policy Journal – Режим доступу: <http://www.globalpolicyjournal.com/articles/international-law-and-human-rights/global-civics-necessary-feasible>.
5. **Keyes K. S.** Looking Forward / K. S. Keyes, J.Fresco. – New York: 1969. – 121 с.
6. **Lafferty W. M.** The politics of sustainable development: global norms for national implementation / W. M. Lafferty // Environmental politics. 1996. – vol. 5. – № 2.
7. World Resources 1992-93. A Report by the World Resources Institute. New York. – Oxford, 1992.
8. **Zolberg A.** The Dawn of Cosmopolitan Denizenship/A.Zolberg // Indiana Journal of Global Legal Studies – vol.7. – №2.
9. Wix.com [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.collectiveanswers.org.
10. The Venus Project [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.thevenusproject.com.

УДК 323.173

Сепаратизм в Україні: ілюзія чи реальна загроза

Тетяна Костюк,

доктор філософії в галузі політології,

доцент кафедри іноземних мов

Міжрегіональної академії управління персоналом

Стаття присвячена дослідженню проблеми сепаратизму в контексті основних засад етнонаціональної політики України.

Ключові слова: сепаратизм, етнонаціональна політика, національні меншини.

The article takes up the problem of separatism in scope of the essential principles of Ukrainian ethnonational policy.

Keywords: separatism, ethnonational policy, national minorities.

Україна вже 20 років є незалежною державою. За цей час у країні не було жодного гострого конфлікту чи відкритого протистояння представників різних націй. І це суттєво, оскільки у будь-якій країні, де проживає велика кількість національностей з різною історією, культурою та традиціями, постійно актуальним є питання співіснування різних етносів в одному державному об'єднанні. Цілком зрозуміло, що бачення такого майбутнього співжиття багато в чому є різним, а за відсутності компромісу і толерантності досить часто дає поштовх певним сепаратистським тенденціям, заважає консолідації суспільства. У цьому плані не є винятком і Україна, де поряд з іншим спостерігається перманентна політична криза.

Аби відновити довіру народу до політиків, останні досить часто декларують, що вихід знайдено і що саме представлена ними політична сила зможе вивести Україну з важкого політичного й економічного стану та вирішити наявні проблеми. Такі гасла у великій кількості з'являються перед виборами, а вибори в сучасній Україні – явище таке ж регулярне, як і загострення кризи, інфляція, стагнація. Цікавим є той факт, що представники різних політичних груп спекулюють одними й тими ж питаннями. Зазначимо, що напередодні виборів у нашій державі найчастіше

порушують тему сепаратизму, спрощено розділяючи українців по Дніпру, та надання російській мові статусу другої державної, активізуючи у такий спосіб електорат. Ми вирішили дослідити, чи насправді ці питання є «проблемними» для України, а отже, чи загрозовою для нашої держави є проблема сепаратизму і порушення її цілісності загалом.

Для того щоб сепаратистські ідеї спрацювали, потрібно перш за все використовувати характерні відмінності однієї національної меншини від усіх інших. На думку директора Агентства моделювання ситуацій Віталія Бали, причиною сепаратизму завжди були три основні фактори: територія, мова і віра [1]. Звичайно, всі ці ознаки можна знайти в будь-якій державі, а якщо вміло і цілеспрямовано маніпулювати громадською думкою, можна легко зробити сепаратизм «нагальною і гострою проблемою». Найкраще це вдається, якщо підкреслювати, відтінювати релігійні розбіжності. З усіх більш-менш чисельних національних меншин в українців могли б, здається, виникнути найбільші протиріччя з кримськими татарами через абсолютно різну історію, мову, віру. Однак на сьогодні політики, які представляють інтереси кримськотатарського народу, зокрема представники Меджлісу, наголосили на пріоритетності співіснування кримськотатарського народу в рамках єдиної політичної української нації і держави. Тобто проблеми сепаратизму тут не існує, тому слід не придумувати її, а реагувати відповідним чином на спроби політичної гри навколо цієї тематики, адже це може стати серйозною загрозою національній безпеці.

Спроба протиставляти східні регіони України західним та роздмухувати національну ворожнечу також не досягли мети. Незважаючи на те, що сепаратизм постійно виступає серйозним «політичним козирем», українці не діляться на Західну і Східну Україну, зберігається комунікація, високий рівень толерантності. І хоча історично склалося, що розвиток Сходу і Заходу України був нерівномірним, для менталітету українців в історичній ретроспективі прикметною завжди була перевага загальнолюдських інтересів над особистими, приватними інтересами. Експерти схиляються до думки, що ситуація із сепаратизмом в Україні значно краща, ніж це намагаються змалювати політики різних таборів. «Є досить чіткі прояви того, що українська спільнота сьогодні самовизначається як єдина політична українська нація, – стверджує директор Національного інституту стратегічних досліджень Андрій Єрмолаєв, посилаючись на дані соціологічних служб. – Будь-який соціолог засвідчить, що за останні роки вагома більшість українських громадян визначаються як громадяни України, бажають жити і працювати у цій країні. І ця позиція є домінантною, незважаючи на регіон чи етнічне походження» [2].

Взагалі, питання вітчизняної етнонаціональної самоорганізації, проблем національної державності й державного управління національною структурою; формування соціально-політичних важелів розв'язання суперечностей у сфері етнонаціональних відносин; всебічний аналіз наявних форм національного об'єднання і моделювання нових, їх

реалізація в поєднанні з фундаментальними цінностями українського демократичного самовідродження належать до етнонаціональної політики України. На сьогодні існує чимало досліджень, присвячених національній та етнонаціональній політиці України, серед яких праці І. Кураса, Т. Татаренко, М. Примуша, І. Кресіної, А. Свідзинського, Ю. Римаренка та ін., однак здебільшого вони є фрагментарними, тому існує необхідність системного дослідження.

Говорячи про національну й етнонаціональну політику держави та її безпеку, в першу чергу мається на увазі загальнодержавна стабільність, мир і злагода, дієві міжнародні відносини і співробітництво, відсутність міжетнічних конфліктів тощо. Досягти такої ситуації можна, оптимально враховуючи інтереси і потреби як титульної нації, так і корінних народів та національних меншин, що проживають на території нашої держави.

Засади державної етнополітики визначені в Конституції України, яка закріплює принцип рівності громадянських прав і свобод незалежно від етнічного походження, раси, віросповідання, мовних чи інших ознак. Визнаючи носієм суверенітету і єдиним джерелом влади в Україні український народ, Конституція гарантує розвиток етнічної, культурної, мовної та релігійної самобутності всіх корінних народів і національних меншин України (ст. 11) [3]. Зокрема, гарантується вільний розвиток, використання і захист інших мов національних меншин України (ст. 10); закріплюється право на свободу об'єднання у політичні партії та громадські організації для здійснення захисту своїх прав і свобод та задоволення політичних, економічних, соціальних, культурних та інших інтересів (ст. 36). Декларація прав національностей України від 1 листопада 1991 р. проголосила рівноправність усіх етнічних складових українського суспільства [4]. Закріпленню етнополітичних засад України сприяв прийнятий ВР України Закон «Про національні меншини в Україні» від 25 червня 1992 р., який гарантує права меншин на національно-культурну автономію, створення умов для відродження і розвитку культури, свободу творчості, доступ до надбань світової культури. Окремою статтею в законі зазначені шляхи вирішення проблеми повернення в Україну депортованих з її території народів. Цим законом створюються умови для активного впливу національних меншин на формування і реалізацію державної політики [5].

Водночас у документах закріплено право представників національних меншин на вільне встановлення і підтримання зв'язків з особами своєї національності та їхніми громадськими об'єднаннями за межами України, одержання від них допомоги для задоволення мовних, культурних, духовних потреб; участь у діяльності міжнародних неурядових організацій тощо.

Окремі аспекти прав етнічних меншин регулюють закони України про громадянство, об'єднання громадян, про мову, освіту, культуру, інші національні нормативно-правові акти, а також міжнародно-правові

документи в цій сфері, до яких приєдналась Україна. Інтеграція України в європейські структури передбачає, зокрема, приєднання до вироблених міжнародно-правових стандартів захисту прав меншин як однієї з важливих складових захисту прав людини. Набувши повноправного членства у Раді Європи, Україна підписала Рамкову Конвенцію про захист національних меншин (ратифікована ВР України у 1999 р.).

Що стосується мовного питання, то одним із кроків до впровадження міжнародних стандартів у сфері забезпечення прав національних меншин є приєднання України до Європейської хартії регіональних мов або мов меншин. Але вже сьогодні з урахуванням освітніх потреб етнічних груп та відповідно до прийнятої у 1994 р. Державної програми відродження й розвитку освіти національних меншин в Україні формується мережа загальноосвітніх шкіл з різними мовами навчання. Освітні потреби національних меншин забезпечують 2940 шкіл із російською мовою навчання, 104 – з румунською, 64 – з угорською, 5 – з єврейською, 3 – з польською, 2 – з кримськотатарською. Загалом викладання мовами національних меншин здійснюється в 15% шкіл України. У 15 ВНЗ країни готують викладачів мови й літератури національних меншин. Інформаційні потреби національних меншин задовольняють понад 1,3 тис. російськомовних газет та близько 60 газет, що друкуються мовами інших національних меншин. За рахунок бюджетних асигнувань друкуються додатки до парламентської газети «Голос України» болгарською, польською, єврейською, вірменською, румунською, кримськотатарською мовами. ВР України прийняла спеціальну постанову «Про державну підтримку газет, що видаються мовами національних меншин» (6. 02. 2003 р.), якою передбачалося розробити і впровадити механізм підтримки періодичних видань національних меншин. Для повнішого задоволення потреб національних меншин реорганізується за змістом і структурою інформаційний телерадіомовний простір України. Задоволенню культурно-мистецьких потреб російської меншини сприяють 30 російськомовних театрів. Близько двох тисяч музичних, фольклорних, танцювальних та інших самодіяльних колективів створено при національно-культурних товариствах.

З огляду на те, що для будь-якої національної меншини в Україні забезпечено вільне вивчення та спілкування рідною мовою, а мовні претензії до України не висувались жодного разу за 20 років незалежності, авторка глибоко переконана, що мовного питання, як і питання сепаратизму в нашій державі, не існує. Не слід також забувати, що демографічною, історичною, етнополітичною, етнічною основою українського суспільства були, є і мають залишатися українці (понад 70%). Тож всебічний розвиток саме української нації був і залишається головною умовою всіх інтеграційних процесів в Україні. В ст. 11 Конституції України на державу покладено обов'язок сприяти «консолідації та розвитку української нації, її історичної свідомості, традицій і культури». Далі зазначено, що

українська мова і культура мають величезне значення для консолідації народу. Отже, визнавши корінні народи та національні меншини окремими суб'єктами політико-правових відносин (як показано вище), Конституція України у такий спосіб поклала на державу обов'язок сприяти розвитку їхньої етнічної, культурної, мовної та релігійної самобутності в єдиній національній державі **за провідної ролі титульної нації**. Тому **державною мовою має залишатись лише одна мова – мова титульної нації – українська**.

Авторка наполягає, що найактивніше і всебічно слід робити акцент на висвітленні в ЗМІ тих основоположних, об'єднавчих та патріотичних факторів, які сприяють подальшому просуванню і розвитку українського проекту і містять у собі слова «національний», «державний», «вітчизняний». Проте у перехідний період, який триває, український народ перебуває у перманентному стані невизначеності: кожна нова хвиля владної еліти перш за все ставить за мету зруйнувати створене попередниками, мало замислюючись над тим, що будувати натомість. В Україні, зокрема, знищивши стару ідеологію, було зроблено спробу побудувати державу на національній ідеї незалежності, гармонійного розвитку людини. При цьому, на жаль, підходи до побудови нової ідеології часто полягали у простій заміні понять, що починаються з «державний/ -а», на такі ж, але зі словом «національний/ -а», що пояснюється намаганням відмовитися від колишньої радянської термінології, де державне викликало негативне сприйняття.

Насправді ж ідеологія є сильною рушійною силою в політиці будь-якої нації. Гуманітарна та культурна політика держави не менш важлива, ніж соціальна, і повною мірою сприяє припиненню спекулювання сепаратистськими закличками, адже вона виховує патріотизм і спрямована на побудову монолітної української нації. Гордість за свій народ і за досягнення своїх співвітчизників є такими ж важливими, як і соціальний добробут, а в Україні такий підхід культивується доволі мляво.

Готуючи цю статтю і дослідивши багато матеріалу, ми зіткнулися також з термінологічною плутаниною або хибним вживанням (а, значить, і розумінням) таких понять, як «національні інтереси», «національна ідеологія», «національна свідомість», «громадянський менталітет», без урахування яких будувати державу неможливо. Для встановлення категорійного апарату ми наводимо тлумачення цих понять українськими законодавчими документами та провідними вітчизняними науковцями.

Так, закон «Про основи національної безпеки України» в статті 1 затверджує, що **національними інтересами України** є життєво важливі матеріальні, інтелектуальні і духовні цінності українського народу як носія суверенітету і єдиного джерела влади в Україні, визначальні потреби суспільства і держави, реалізація яких гарантує державний суверенітет України та її прогресивний розвиток [6].

Автори Концепції національних інтересів України В. Шевченко та М. Іващенко пропонують розглядати **національні інтереси** як систему цінностей, що являють собою феномен суспільної свідомості, який ґрунтується на почутті належності до певного народу та відрізняється від системи індивідуальних цінностей [7].

М. Головатий переконує, що Україна є національною державою, а отже державні інтереси, тобто соціальні цілі, орієнтири, принципи і настанови, спрямовані на раціональну організацію внутрішньої та зовнішньої політики, на адекватну репрезентацію інтересів усіх громадян країни, на всебічний розвиток суспільства, цілком можна і треба розглядати як **національні інтереси**. Він також стверджує, що **національні інтереси** є основою, осердям становлення національної, суверенної, демократичної держави [8].

Важливо наголосити, що будь-яка нація існує і проявляє себе у суспільно-політичному житті завдяки самосвідомості її громадян, їх самоототожненню зі всією нацією. Тож саме рівень самосвідомості громадян обумовлює чіткість визначення національних інтересів та ступінь їх практичної реалізації. Рівень свідомості і національної ідентичності громадян буде тим вищий, чим вищим буде рівень поваги до національних традицій і звичаїв, адже вони починають формуватись з появою нації та національності і є, таким чином, найдавнішими елементами національної свідомості, формують громадянський менталітет. За М. Головатим, **національна свідомість** – це сукупність відповідних соціально-економічних, політичних, морально-етнічних, філософських, духовно-релігійних поглядів, норм поведінки, звичаїв та традицій, ідеалів та ціннісних орієнтацій, які обумовлюють і характеризують життєдіяльність окремих націй та народностей. А **громадянський менталітет** являє собою сукупність спільних для громадян певної країни способів політичного мислення, тобто способів, за допомогою яких встановлюються причинно-наслідкові зв'язки щодо важливих загальнодержавних політичних процесів і подій.

Поняття «менталітет» пов'язане з відповідним психічним складом людини, її душевним станом, напрямом і способом мислення або характером роздумів, духовним світом у цілому. Ментальність притаманна як окремій людині, так і великим соціальним групам, як-то націям, етносам, і пов'язана з багатьма умовами суспільного буття конкретної етнічної спільноти. До того ж вона не є однозначною, незмінною, а навпаки явищем суперечливим. Категорія «ментальність» дає змогу аналізувати психічний склад людей у соціальному, філософському, політичному чи етнічному контексті. Тому останнім часом проблеми менталітету і ментальності актуальні в соціально-політичних, філософських дослідженнях зарубіжних і вітчизняних вчених. Вивчення менталітету того чи іншого етносу зобов'язує політиків, філософів урахувати у своїй діяльності його внутрішній світ, національний характер, вплив на поведінку людей

географічного середовища, побуту, клімату, традицій, релігії та інших обставин.

Крім того, вивчення національного менталітету допомагає коригувати національну політику й етнополітику. Адже, наприклад, культура (матеріальна і духовна) давньої етнокультурної спільності і сучасних народів відрізняються між собою набагато більше, ніж їхні менталітети, розглянуті в рамках окремих історичних епох. Отже, термінологічна плутанина, брак більш-менш усталеної визначеності понять є складовою загальною проблематики сепаратизму.

Таким чином, ми дійшли висновку, що проблему сепаратизму, який базується на позбавленні з боку держави Україна національних меншин можливості вивчати та вільно спілкуватися рідними мовами, що унеможлиблює їх належне існування, створено штучно, і вона є, скоріше, темою для політичних дискусій. У нашій державі немає серйозних ознак сепаратизму чи сепаратистського руху, який би базувався на самоорганізації громадян, мав би певну ідеологію та політичну програму. Інша справа, що у деяких політичних сил питання сепаратизму – це складова частина їхньої позиції, але вона не має широкої підтримки.

Щоб зняти питання сепаратизму в державі чи звести його актуальність до мінімуму, слід проводити ефективну соціально-економічну політику. Адже якщо держава дбає про забезпечення високого рівня життя громадян, то підбурити їх на певні сепаратистські дії всередині неї буде нелегко. При цьому важливо не забувати про гуманітарну політику держави, яку слід будувати на засадах культурної толерантності та компромісів у тому, що стосується історичної пам'яті.

Література:

1. **Небоженко В., Рудяков П., Бала В.** Федералізація: хто или що може розділити Україну? [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://conf.oboz.ua/conference/1146.aspx>.
2. Загроза сепаратизму в Україні [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.novynar.com.ua/
3. Конституція України. – К., 1996.
4. Декларація прав національностей України (від 1 лис. 1991 р.) // www.zakon.rada.gov.ua.
5. Закон України «Про національні меншини в Україні» (від 20 чер. 1992 р.) // www.zakon.rada.gov.ua.
6. Закон України «Про основи національної безпеки України» (від 19 чер. 2003 р.) // www.zakon.rada.gov.ua.
7. **Шевченко В., Іващенко М.** Концепція національних інтересів України. – К.: Слов'янський світ, 1996. – 63 с.
8. **Головатий М.** Національний інтерес – основа державності // Персонал. – 2003. – № 7. – С. 28-33.

УДК 32:355.02

Погляд на воєнну доктрину позаблокової України

Радіон Тимошенко,

кандидат військових наук,
старший науковий співробітник,
начальник центру воєнно-стратегічних досліджень
Національного університету оборони України;

Федір Саганюк,

кандидат юридичних наук,
доцент,
провідний науковий співробітник
центру воєнно-стратегічних досліджень
Національного університету оборони України;

Юрій Макаров,

науковий співробітник
центру воєнно-стратегічних досліджень
Національного університету оборони України

У статті проаналізовані воєнні доктрини різних країн світу, розглянута їх суть, наведені деякі методологічні та функціональні підходи щодо оновлення Воєнної доктрини України.

Ключові слова: воєнна доктрина, національна безпека, оборона, загроза, конфлікт.

Military doctrines of different countries are analysed in the article, their main points are considered, some methodological and functional approaches to the renewal of the Military doctrine of Ukraine are given.

Keywords: military doctrine, national security, defence, threat, conflict.

Чому Україні потрібна оновлена Воєнна доктрина

Президент України після ухвалення Верховною Радою 1 липня 2010 року Закону України «Про засади внутрішньої і зовнішньої політики» заявив про необхідність розроблення та прийняття оновленої Стратегії національної безпеки і Воєнної доктрини України [1].

Практика воєнних конфліктів останніх десятиліть не без підстав свідчить, що нині у війні перемагає той, хто швидше сприймає нові технології та втілює їх у життя, бере на озброєння нові воєнні доктрини і концепції, що відповідають духу часу [2].

Необхідність оновлення Воєнної доктрини України (далі – ВД) обумовлюється кількома чинниками:

1) у зовнішній політиці України відбулись суттєві зміни. Проголошено курс на позаблоковий статус держави, продовжено термін базування у Криму ЧФ РФ, що вимагає відповідного коригування і оборонної політики. Ці рішення зумовлюють потребу пошуку Україною нового місця в безпековому середовищі і всебічно обґрунтованих заходів щодо адаптації оборонної політики до нових геополітичних умов [1];

2) сучасні безпекові проблеми, виклики та загрози вимагають принципово нових поглядів і підходів до забезпечення надійного захисту національних інтересів України від реальних та потенційних загроз воєнного характеру. А це є виключно доктринальні аспекти, які мають бути відображені в оновленій ВД;

3) на ситуацію в оборонній сфері України значною мірою впливає невиконання планів реформування та розвитку Збройних Сил. Президент України констатував, що зараз вони обмежено готові до виконання завдань за призначенням, озброєння і військова техніка перебувають на межі старіння. У той же час політика позаблоковості вимагає більш рішучих дій щодо модернізації Сектора безпеки держави [1].

За цих умов першочерговим завданням підготовки оновленої ВД має бути формулювання принципово нових офіційних поглядів на ці проблеми, що дозволить усунути застарілі настанови оборонної політики і вдосконалити її на сучасному етапі, модернізувати Сектор безпеки.

Що доцільно передбачати в оновленій Воєнній доктрині

Для оновлення ВД України необхідно, на наш погляд, передусім визначитись із самим її поняттям. Що хочеться бачити в цьому основоположному документі, які офіційні погляди покласти в його основу? Як показує аналіз, це базові положення, які стосуються не тільки теорії, а й практики воєнної справи [2].

Такі компоненти мають бути виражені у вигляді понятійно-категорійного апарату, спрямованого на змістовне вирішення проблем забезпечення воєнної безпеки й оборони держави, виявлення закономірностей розвитку систем і форм цього забезпечення, співвідношення права та управління цими системами і їх балансу [3].

Саме понятійно-категорійний апарат має бути сутністю доктрини, теоретичним алгоритмом вирішення проблеми воєнної безпеки і оборони держави, а система поглядів, що ґрунтується на його категоріях, має мати базовий характер.

У цьому контексті слухним, на наш погляд, є визначення: «прийнята в державі на певний період система поглядів про мету, характер можливої війни, на підготовку до неї країни і збройних сил та засобів до ведення воєнних дій» [4]. У доктринах це поняття визначено по-різному [5, с 128-209] (табл. 1).

Таблиця 1

Варіанти визначень «Воєнної доктрини»

Назва воєнної доктрини	Визначення поняття ВД	Затверджена
ВД України від 19.10.93	Складова частина концепції національної безпеки і сукупність затверджених Верховною Радою України основоположних настанов і принципів щодо організації та забезпечення безпеки особи, народу і держави шляхом політичних, дипломатичних, економічних та воєнних заходів.	Постановою ВР України від 19.10.93 № 3529-XII
ВД України від 15.06.04	Сукупність керівних принципів, воєнно-політичних, воєнно-стратегічних, воєнно-економічних і військово-технічних поглядів на забезпечення воєнної безпеки держави.	Указом Президента України від 15.06.04 № 648
ВД Російської Федерації (РФ) від 21.04.00	Совокупность официальных взглядов (установок), определяющих военно-политические, военно-стратегические и военно-экономические основы обеспечения военной безопасности РФ.	Указом Президента РФ від 21.04.00 № 706
ВД Республіки Білорусь (РБ)	Сукупність офіційних основних поглядів і принципів забезпечення воєнної безпеки держави за допомогою застосування політичних і військових заходів.	Законом від 2002 р.

Назва воєнної доктрини	Визначення поняття ВД	Затверджена
ВД Республіки Казахстан (РК)	Система основних поглядів на забезпечення воєнної безпеки держави, запобігання війн та збройних конфліктів, розвиток і застосування Збройних Сил, інших військ і військових формувань.	Указом Президента РК від 21.03.07 № 299
Оборонна доктрина Словачької Республіки (СР)	Політичний документ, який визначає основні умови, цілі та засади політики безпеки СР, часові межі якого окреслені участю в програмі «Партнерство заради миру».	Схвалена Нац. Радою СР 30.06.94
ВД Республіки Болгарія	Система поглядів, принципів і підходів з метою гарантування національної безпеки у воєнному і воєнно-політичному аспектах.	Президентом Республіки Болгарія

Як бачимо, майже усі визначення містять єдиний погляд, що ВД – це «система офіційних поглядів на підготовку держави і збройних сил до війни для відбиття агресії», тобто для захисту життєво важливих інтересів від загроз воєнного характеру та забезпечення воєнної безпеки і оборони держави.

З цієї точки зору найбільш вдалим вважаємо визначення: «система поглядів на підготовку країни і збройних сил до війни та на способи її ведення» [6].

Саме така модель ВД охоплює і визначені Законом України «Про оборону України» два найважливіші доктринальні компоненти – підготовку держави до оборони (ст. 3) і відсіч збройній агресії проти України (ст. 4).

З урахуванням цього і наведених вище визначень, у оновленій ВД України доцільно сформулювати це поняття так: «ВД України – система прийнятих у державі офіційних поглядів на підготовку держави до оборони, причини виникнення воєнних конфліктів, шляхи запобігання їм та засади застосування воєнної сили для захисту суверенітету, територіальної цілісності й інших життєво важливих національних інтересів України від реальних та потенційних загроз воєнного характеру».

Якою бачиться модель оновленої Воєнної доктрини

Нова редакція ВД України може містити такі розділи: загальні положення, висновки з оцінювання воєнно-політичної обстановки; загрози національним інтересам у воєнній сфері; основні риси воєнних конфліктів;

основні завдання Збройних Сил України та інших суб'єктів забезпечення обороноздатності держави; можливості Збройних Сил України, необхідні для виконання завдань, та напрями їх досягнення; джерела ресурсного забезпечення обороноздатності держави тощо [7].

Аналіз ВД показує дещо інші структури [5, с. 128-209] (табл. 2).

Таблиця 2

Структура воєнних доктрин

Назва ВД	Структура ВД
ВД Республіки Білорусь (РБ)	Преамбула. Р.1. Воєнно-політичні основи воєнної безпеки (ВБ) (реалізація воєнної політики в РБ, воєнно-політична обстановка (ВПО), основні загрози ВБ, воєнна організація держави (ВОД). Р.2. Воєнно-стратегічні основи ВБ (характер сучасних збройних конфліктів; застосування ЗС, інших військ і військових формувань; керівництво ВОД, органи військового управління). Р.3. Основи економічного забезпечення ВБ. Прикінцеві положення.
ВД Республіки Казахстан (РК)	1. Вступ. 2. Воєнно-політичні основи безпеки РК (прогноз ВПО, політика у сфері забезпечення воєнної безпеки (ВБ). ВОД). 3. Воєнно-стратегічні основи РК (застосування ЗС, інших військ і військових формувань, керівництво забезпеченням ВБ). 4. Військово-економічні й військово-технічні основи забезпечення безпеки РК (мета, принципи, завдання й напрями; моб. підготовка, система резервів РК). 5. Міжнародне військове співробітництво РК. 6. Висновок.
ВД Російської Федерації (2000 р.)	Преамбула I. Воєнно-політичні основи (ВПО, основні загрози воєнній безпеці (ВБ), забезпечення ВБ, керівництво ВОД). II. Воєнно-стратегічні основи (характер війн і збройних конфліктів, основи застосування ЗС та інших військ). III. Воєнно-економічні основи (воєнно-економічного забезпечення ВБ, міжнародне військово-і військово-технічне співробітництво).

Назва ВД	Структура ВД
ВД України (2004 р.)	I. Загальні положення. II. Воєнно-політичні засади ВД. III. Воєнно-стратегічна складова ВД. IV. Воєнно-економічна та військово-технічна складова ВД. V. Прикінцеві положення.

Цікавою у цьому плані є структура ВД Республіки Болгарія. Вона має такі розділи:

1. Воєнно-стратегічне середовище (основні джерела ризику).
2. Цілі, принципи та підходи оборонної політики.
3. Оборона країни (підготовка країни та території до оборони).
4. Використання збройних сил (функції і завдання в умовах різних криз (сценаріїв), головний вид їх воєнних дій, основні форми використання; будівництво та розвиток, структура та чисельність, склад сил швидкого реагування; війська оборони як основний компонент, війська територіальної оборони і резерв Болгарської Армії [5, с. 277-279].

Структури інших ВД, зокрема, Великої Британії і США мають дещо специфічні моделі, що, очевидно, пов'язано з історією та специфікою розвитку цих країн.

Виходячи із наведеного, структурно модель оновленої ВД України можна подати так (табл. 3):

Таблиця 3

Варіант моделі Воєнної доктрини України

Назва розділів	Найменування структурних підрозділів
I. Загальні положення (або преамбула)	Сутність та мета (визначення) Воєнної доктрини. Воєнно-політичні настанови. Настанови, що впливають із Закону України «Про засади внутрішньої і зовнішньої політики» та оновленої Стратегії національної безпеки України.
II. Воєнно-стратегічне середовище	Характеристика воєнно-політичної обстановки навколо України. Основні загрози воєнного характеру. Погляди щодо оновлення оборонної політики, забезпечення воєнної безпеки і оборони України.

Назва розділів	Найменування структурних підрозділів
III. Підготовка держави та Сил безпеки і оборони до збройного захисту	Підготовка держави до оборони (функції суб'єктів забезпечення оборони, у тому числі територіальної). Керівництво Сектора безпеки і оборони України. Функції і завдання Сил безпеки і оборони (на мирний час, загрозливий і особливий періоди, на воєнний час). Сектор безпеки і оборони держави. Сили безпеки і оборони України.
IV. Застосування воєнної сили	Основи застосування Сил безпеки і оборони. Стимування та попередження збройної агресії.
V. Прикінцеві положення	Порядок внесення змін і доповнень до Воєнної доктрини.

Що доцільно передбачити в оновленій ВД України

І. Загальні положення (або преамбула)

Погоджуючись із обґрунтуваннями [7], в цьому блоці доцільно розмістити воєнно-політичні настанови, серед яких, окрім визначення ВД, повинні знайти своє віддзеркалення доктринальні погляди, які будуть окреслені в оновленій Стратегії національної безпеки України, а також ті, що наведені у нещодавно прийнятому Законі України «Про засади внутрішньої і зовнішньої політики», зокрема, про наміри України за умов позаблоковості не брати участі у військово-політичних союзах, своїм пріоритетом визначити участь у вдосконаленні та розвитку європейської системи колективної безпеки, продовжувати конструктивне партнерство з Організацією Північноатлантичного договору та іншими військово-політичними блоками з усіх питань, що становлять взаємний інтерес, запобігати конфліктам у регіонах, що межують з Україною, та врегулювати їх (ст. 11), утримуватися від загрози силою або її застосування проти територіальної цілісності чи політичної незалежності будь-якої іноземної держави і про своєчасність та адекватність вжиття заходів щодо захисту національних інтересів від реальних та потенційних загроз (п. 3 ст. 2).

Не було б зайвим тут офіційно занотувати і доктринальний погляд України про те, що вона не визнає війну як засіб вирішення міжнародних проблем, не має територіальних претензій до жодної держави і не бачить у жодному народові образ ворога; ніколи першою не почне бойових дій проти будь-якої країни, якщо не стане сама об'єктом агресії. А у разі воєнної загрози змушена буде дати адекватну відсіч будь-якій збройній агресії.

II. Воєнно-стратегічне середовище

Погоджуючись з авторами [7], цей блок має бути одним із головних, у якому доцільно викласти характеристику воєнно-політичної обстановки, перелік воєнних небезпек і загроз, які визначають головне спрямування воєнної політики держави і напрями діяльності її суб'єктів забезпечення воєнної безпеки, у першу чергу Сил безпеки і оборони, як їх часто нині

називають на практиці. Щоправда, до переліку зазначених загроз, на наш погляд, мають бути віднесені лише загрози і виклики суто «воєнного характеру», як визначено в Законі України «Про основи національної безпеки України» (абз. 9 ст. 9).

При цьому жодна воєнна загроза не повинна бути прив'язана до конкретної держави або організації [7]. Адже, наприклад, згідно з текстом нової російської Воєнної доктрини, «воєнна загроза – це стан міждержавних або внутрішньодержавних відносин, який характеризується реальною можливістю виникнення воєнного конфлікту між сторонами, високим ступенем готовності якої-небудь держави (групи держав), сепаратистських (терористичних) організацій до застосування воєнної сили (збройного насильства) [7].

У цьому контексті можна погодитись і щодо більш чіткого визначення у ВД основних зовнішніх воєнних загроз для України [8] (загроз воєнного характеру – **Ф. С.**).

Поряд із цим пропонується викласти у ВД характерні риси й особливості сучасних військових конфліктів [8], як, наприклад, викладено в новій ВД РФ. Тут доцільно визначити і шляхи воєнної протидії будь-якій військовій агресії [8; 9]. У разі виникнення міжнародних спорів чи конфліктних ситуацій Україна може вирішувати їх переважно політико-дипломатичними методами. Цьому певною мірою мають сприяти і гарантії безпеки, надані Україні з боку США, Росії та інших ядерних держав після її відмови від статусу ядерної держави [8]. Механізми розв'язання конфліктних ситуацій та проведення відповідних консультацій з цієї проблеми оговорені й у двосторонніх договорах, укладених Україною майже з усіма її сусідами.

Важливим тут, як визначено Законом України «Про засади внутрішньої і зовнішньої політики» (ст.ст. 1 і 6), має бути передбачено:

- своєчасне виявлення, запобігання і нейтралізація реальних та потенційних загроз національним інтересам у оборонній сфері;
- зміцнення обороноздатності держави, посилення відповідальності органів державної влади всіх рівнів за неналежну підготовку і забезпечення безпеки держави;
- реформування Збройних Сил України та інших військових формувань з метою забезпечення їх максимальної ефективності та здатності оперативно реагувати на потенційні загрози Україні, приділення особливої уваги прикриттю повітряного і морського простору держави, всебічному забезпеченню Збройних Сил України тощо.

III. Підготовка держави та Сил безпеки і оборони до збройного захисту

Підготовка держави до «серйозної війни» має визначатись окремим розділом або навіть спеціальною частиною [10]. У цьому розділі, на наш погляд, доцільно викласти стратегічні цілі, основні завдання та базові алгоритми і погляди на перспективу.

ВД повинна містити аналіз можливостей (спроможностей) воєнної організації держави чи Сил безпеки і оборони, в першу чергу, Збройних Сил України. Також має бути визначена і стратегія, тобто основа для формування завдань Збройних Сил, інших Сил безпеки і оборони, дипломатії, національної економіки, ЗМІ тощо, оскільки будь-який інший підхід до розроблення цієї ВД робить намагання держави у названій сфері безпідставними.

В оновленій ВД України повинні розглядатися питання ролі і місця Збройних Сил та інших Сил безпеки і оборони, їх взаємодії тощо [1]. Саме нові функції і завдання військ (сил) слід покласти в основу стратегії їх функціонування і застосування за призначенням у встановленому порядку. Але це потребує нових підходів.

Ураховуючи досвід РФ, даним документом має бути передбачено і розвиток оборонно-промислового та наукового комплексів, мобілізаційна підготовка економіки та органів державної влади, їх завдання, шляхи поєднання міжнародного військово-політичного та військово-технічного співробітництва тощо [11]. На це налаштовує і нещодавно прийнятий Закон України «Про засади внутрішньої і зовнішньої політики» (п. 1 ст. 6 та ін.).

IV. Застосування воєнної сили

Цей окремий розділ ВД, на нашу думку, крім загальних положень (основ) має окреслювати офіційні доктринальні погляди щодо застосування воєнної сили у мирний час, у загрозовий період та під час безпосередньої загрози збройної агресії, недопущення та запобігання збройним конфліктам.

Оновлена ВД повинна містити окремі положення, присвячені механізмам переходу від мирного до загрозового й особливого періодів та до воєнного часу. Треба сказати, що на сьогодні у законодавстві немає визначення «загрозового періоду» та й практичного його застосування у відповідних планових документах, хоч таке поняття уже давно застосоване, зокрема, у чинній ВД України (п.п «б» п. 10).

При розробленні цього розділу треба мати на увазі, що застосування Збройних Сил України й інших Сил безпеки і оборони (воєнної сили – **Ф. С.**) згідно із Законом України «Про засади внутрішньої і зовнішньої політики» (п. 3 ст. 2) допускається лише у випадках актів збройної агресії проти України, будь-яких інших збройних зазіхань на її територіальну цілісність і недоторканність державних кордонів, боротьби з міжнародним тероризмом та піратством або в інших випадках, передбачених міжнародними договорами України, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України.

Боротьба з піратством теж залишається важливим завданням Сил безпеки і оборони у мирний час. У зв'язку з цим треба чітко визначити шляхи організації системи воєнної протидії будь-якій військовій агресії [9].

Безумовно, що Україна, на думку автора [8], як і будь-яка інша держава має бути готовою до нейтралізації силовими засобами і деяких внутрішніх воєнних загроз. Такими він бачить:

- здійснення масових терористичних і міжконфесійних конфліктів, блокування або захоплення окремих особливо важливих об'єктів чи місцевості, що загрожує безпеці громадян і порушує нормальну діяльність органів державної влади та органів місцевого самоврядування;
- виникнення масових безпорядків, що супроводжуються насильством над громадянами, обмежують їхні права і свободи;
- спроби захоплення державної влади чи зміни конституційного ладу України шляхом насильства;
- масовий перехід державного кордону з території суміжних держав тощо.

Усунення зазначених загроз може здійснюватися шляхом уведення Президентом в Україні або в окремих її місцевостях надзвичайного чи воєнного стану. Тут Збройні Сили можуть залучатися тільки до участі у запобіганні масовому переходу державного кордону з території суміжних держав та до ліквідації надзвичайних ситуацій техногенного чи природного характеру.

V. Прикінцеві положення

Основні настанови воєнної доктрини можуть уточнюватися, доповнюватися і змінюватися з урахуванням змін воєнно-політичної обстановки, характеру загроз воєнній безпеці України, економічних умов та можливостей держави тощо.

Висновки

1. ВД як офіційний концептуальний документ повинна визначати нові стратегічні цілі, завдання, підходи і погляди на проблему забезпечення воєнної безпеки й оборони держави.

2. ВД як складова Стратегії національної безпеки України має віддзеркалювати офіційну позицію України щодо воєнно-політичних реалій сучасності, нові погляди на суть та запобігання і відвернення воєнних конфліктів.

3. Оновлена ВД України повинна сприяти підготовці держави і Збройних Сил (воєнної сили) до оборони, виходячи із прогнозованих найбільш складних несприятливих умов воєнно-стратегічної обстановки.

Література:

1. Янукович В. Ф. Необхідно оновити Воєнну доктрину [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.unian.net/ukr/news/news-380041.html>.

2. **Телелим В. М.** Основні аспекти стратегії превентивної оборони та її реалізації / В. Телелим, Ю. Даник, В. Чмельов // Наука і оборона. – 2010. – № 2. – С. 25 – 29.

3. **Ліпкан В.А.** Національна безпека України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://pidruchniki.com.ua/16011013/politologiya/osnovni_pidhodi_formuvannya_doktrin_natsionalnoyi_bezpeki.

4. Военный энциклопедический словарь. – М.: Воениздат, 1983. – С. 240.

5. Доктринальні та концептуальні підходи до забезпечення воєнної безпеки держави: документи, факти, коментарі [І. В. Романов., Ф. В. Саганюк та ін.]. – К.: ННДЦ ОТ і ВБ України, 2008. – 244 с.

6. Радянський енциклопедичний словник / Гол. ред. А. М. Прохоров. 2-е вид. – М.: Сов. енциклопедія, 1983. – С. 234.

7. **Лисицин Е. М.** Деякі міркування щодо нової редакції Воєнної доктрини РФ. [Лисицин Е. М., Пунда Ю. В., Телелим В. М.] // Наука і оборона. – 2010. –

УДК 327.8(73):623.454.8(55)

Політика санкцій США як фактор стримування іранської ядерної програми

Юлія Седляр,

кандидат політичних наук,
доцент кафедри міжнародних відносин
та зовнішньої політики
Чорноморського державного університету
імені Петра Могили

Стаття розглядає політику санкцій США як інструмент вирішення іранської ядерної кризи. Автор намагається відповісти на питання, чи здатна американська санкційна політика запобігти переходу Іраном ядерного порогу. Оцінюючи ключові фактори, що визначають ефективність політики санкцій США на іранському напрямі, припускається їх неспроможність зупинити просування Іраном своїх ядерних технологій.

Ключові слова: санкції, іранська ядерна програма, політика санкцій США, ядерне розповсюдження, МАГАТЕ, міжнародна безпека.

The article is tackling US sanctions policy as an instrument to Iranian nuclear crisis resolution. The investigation tries to respond, whether American sanctions strategy is capable to prevent Iran from crossing the nuclear threshold. Assessing key factors the efficacy of US sanctions against Iran impact on, author concludes that American sanctions policy will not stop Iranian state from developing nuclear weapon.

Keywords: sanctions, Iranian nuclear program, US sanctions policy, nuclear proliferation, the IAEA, international security.

Однією із найбільших загроз міжнародній безпеці у XXI ст. є поширення ядерної зброї. У даному контексті особливої гостроти набуває іранська ядерна програма, що може докорінно змінити не лише структуру безпеки на Близькому та Середньому Сході, а й глобальну стратегічну рівновагу

у цілому. Однак, чергова жорстка відмова Тегерану співпрацювати з МАГАТЕ змусила країни-гаранти режиму ядерного нерозповсюдження, і особливо США, переглянути свою політику застосування силових рестриктивних заходів у бік їх зміцнення.

Питання нерозповсюдження та ядерного роззброєння порушувались у роботах вітчизняних дослідників О. Бодрука, С. Галаки, А. Дашкевича, Є. Камінського, О. Крапівіна, А. Круглашова, Л. Лещенка, В. Манжоли, Г. Перепелиці, О. Потехіна, В. Чумака. Одеські фахівці С. Аппатов, І. Коваль, В. Глебов, В. Дубовик, М. Покась, П. Сіновець теж не залишилися осторонь вивчення проблематики нерозповсюдження. Отже, спробуємо у даній статті простежити головні етапи санкційної політики США щодо Ірану та оцінити її ефективність у протидії набуттю Тегераном ядерного статусу.

Насамперед, заради справедливості слід зазначити, що саме санкції були обрані США як головний інструмент впливу на Іран ще з часів Ісламської революції 1979 р. Проте стратегія застосування жорстких рестриктивних заходів з боку США проти Тегерану співвідноситься, передусім, із його ядерною програмою. Появу інтересу іранської влади до ядерної зброї експерти датують 1980-1988 рр. та пов'язують із ірансько-іракською війною. Саме у цей період Тегеран починає фінансувати програми зі збагачення урану як відповідь на іракську атаку хімічною зброєю [3, с. 14]. У зв'язку із цим США у 1990-х рр. розширюють коло санкційних заходів проти Тегерану, формуючи нормативну основу санкційної політики щодо іранської ядерної проблематики, що характеризується трирівневою структурою: 1) акти, що надають президенту Сполучених Штатів повноваження ініціювати введення санкційного режиму у відносинах з країнами світу; 2) документи, які визначають специфіку застосування санкцій з державами, причетними до іранської ядерної програми; 3) законодавчі ініціативи, які містять перелік обмежень безпосередньо щодо IPI. У підмурок законодавчої бази було покладено прийняті у 1992 р. «Ірансько-іракський акт з нерозповсюдження» і у 1996 р. «Акт про санкції проти Ірану» (ISA).

«Акт про санкції проти Ірану» (ISA) з 30 вересня 2006 р. став центральним і вихідним документом США у сфері санкційної політики на іранському напрямі. Першочергово прийнятий як «Акт про санкції проти Ірану та Лівії» (ILSA) документ був націлений на позбавлення Ірану ресурсів, необхідних для реалізації його ядерної програми і підтримки терористичних організацій, таких як «Хезболла», ХАМАС та «Ісламський джихад Палестини» [7, с. 31]. На думку американських експертів, цей нормативний акт мав великі шанси на успіх з таких причин: по-перше, нафтовий сектор Ірану у середині 1990-х рр. складав близько 20% ВВП країни і забезпечував 80% її державних прибутків; по-друге, на момент ухвалення документа іранський нафтогазовий сектор мав високу ступінь зношеності. Так, наземні іранські нафтові родовища та інфраструктура промисловості вже давно пройшли стадію піку виробництва і потребували

значних інвестицій для опанування величезних розвіданих запасів вуглеводнів (наприклад, за запасами природного газу Іран поступається лише Росії, а – нафти лише Саудівській Аравії та Венесуелі); і по-третє, у листопаді 1995 р. Іран відкрив сектор для іноземних інвестицій. Прагнучи зберегти контроль над національними ресурсами, Іран запровадив інвестиційну програму «викупу», відповідно до якої іноземні компанії поступово окупали свої інвестиції з відкриттям родовищ та їхньою розробкою [7, с. 33]. Саме у цей час за запитом адміністрації президента, 8 вересня 1995 р. сенатор А. Д'Амато вніс на розгляд «Іранський закон про санкції відносно іноземної нафти», покликаний заборонити іноземним фірмам експорт енергетичних технологій до Ірану. Поряд із ним було схвалено пакет санкцій на заборону інвестицій в енергетичний сектор Ірану, який пройшов голосування 18 грудня 1995 р. А 20 грудня 1995 р. подібний пакет санкцій було прийнято проти Лівії. У свою чергу, закон А. Д'Амато Палата представників прийняла як акт H.R. 3107 19 червня 1996 р. (415 голосів «за»), а потім пристала на варіант сенату, ухвалений 16 липня 1996 р. (одностайною згодою). «Акт про санкції проти Ірану та Лівії» (ILSA) було підписано 5 серпня 1996 р. (PL 104-172). Розглянемо його основні положення стосовно Ірану (ISA).

Головною особливістю акту є те, що ISA перераховує операції з Іраном, які класифікуються як порушення закону і можуть призвести до накладання санкцій щодо особи/організації, що їх здійснює. «Акт про санкції проти Ірану» зобов'язує президента застосовувати санкції проти компаній (осіб), які інвестують більш ніж 20 мільйонів доларів США протягом одного року в енергетичний сектор Ірану, або які продають Ірану технології створення зброї масового нищення (ЗМЗ) та/або компоненти сучасних звичайних озброєнь [8]. Документ забороняє продаж Ірану (понад вказаний пороговий обсяг) нафтопродуктів (бензину, авіаційного палива), а також обладнання та послуг, здатних розширити виробництво нафтопродуктів. Що цікаво, мазут, побічний продукт нафтопереробного процесу, який, за деякими даними, продавався Ірану експортерами у курдських регіонах Іраку, не увійшов у визначення нафтопродуктів. Придбання нафти або природного газу з Ірану втім не заборонені ISA. Вказаний акт також не передбачає санкцій на продаж устаткування, яке Іран може використовувати для розвідки або видобування власної нафти й газу, якщо такий продаж не кваліфікується як інвестиція. Наприклад, на продаж Ірану нафтового або газового дрилю, двигунів, інших пристроїв дія санкцій не поширюється [8].

У випадку порушення компаніями умов закону американський уряд залишив за собою право вжити як мінімум два з шістьох можливих пакетів санкцій, зокрема: 1) відмову експортно-імпортного банку (Export-Import Bank) надавати кредити для експорту американських товарів; 2) позбавлення ліцензії на експорт воєнних технологій та груп товарів подвійного призначення; 3) обмеження кредитування американськими

фінансовими установами (не більш ніж 10 млн дол. США на рік); 4) заборона фінансовим інституціям виступати дилером державних облігацій США і/або позбавлення їх права утримувати урядові грошові резерви; 5) заборона на проведення державних закупівель у компанії, яка потрапила під дію санкцій; 6) накладання обмежень на проведення імпорتنих операцій в США [7, с. 43].

Однак закону 1996 р. виявилось недостатньо для згортання іранської ядерної програми. Вже у серпні 2002 р. іранські дисиденти у вигнанні на прес-конференції у Вашингтоні заявили про те, що в Ірані діє два ядерні об'єкти [11, с. 61]. Саме з цього часу ядерне досвід Тегерану остаточно втрачає секретність і потрапляє у центр уваги міжнародного співтовариства. У червні 2003 р. інспекція МАГАТЕ підтвердила наявність двох ядерних об'єктів у країні – заводів зі збагачення урану у Натанзі (центр Ірану) та в Ераку, на півночі держави, що привнесло кризу у відносини Тегерану з міжнародними акторами.

У березні 2005 р. з'явилися нові факти, що підтверджували воєнний характер іранської ядерної програми. Зокрема, у цей час пакистанський уряд оприлюднив дані, що засвідчували причетність ІРІ до доктора А. К. Куна міжнародної нелегальної мережі торгівлі зброєю [11, с. 62]. На підвищення політичного градусу у взаєминах Ірану зі США та іншими західними державами зіграло і те, що у результаті президентських виборів у червні 2005 р. до влади прийшов консервативний політик М. Ахмадінежад, за спиною якого стояв Верховний лідер А. Хаменеї. Новообраний глава держави ще прозоріше заявив про свою відданість ідеї ядерного Ірану.

У відповідь американська сторона 30 вересня 2006 р. ухвалила «Закон про підтримку свободи в Ірані», відповідно до якого передбачалося надання грантів і фінансової допомоги іранському опозиційному руху, незалежним теле- та радіостанціям, які виступали із критикою ядерної програми країни, закликали до мирної трансформації політичної влади в Ірані. У преамбулі документа, зокрема, підкреслюється, що його метою є «привести Іран до відповідальності за загрозливу поведінку і підтримати перехід до демократії» [7, с. 64]. Кошти під реалізацію закону планувалось надавати Фондом захисту прав людини та демократії, а також у межах програм «Ініціативи близькосхідного партнерства», «Розширеної ініціативи близькосхідного та північноафриканського партнерства». Відповідно до прийнятого закону, президент США повинен застосувати санкції до будь-якої компанії чи особи, якщо вони після 6 червня 2006 р. «експортували, передавали чи надавали іншим шляхом Ірану товари, технології, які створюють можливість Ірану отримати доступ чи створити хімічну, біологічну, ядерну зброю, у тому числі пов'язані з ними технології, і отримати доступ чи створити у дестабілізуючій кількості удосконалені види звичайних озброєнь» [7, с. 64]. Документ також подовжив до 31 грудня 2011 р. термін дії «Акту про санкції проти Ірану та Лівії» 1996 р.

Нове ж загострення ситуації навколо іранської ядерної програми мало місце у вересні 2009 р., адже у цей час МАГАТЕ стало відомо про другий підземний завод зі збагачення урану у Фордоу – черговий таємний ядерний центр на півночі поблизу Куму. Таким чином, Іран вкотре порушив свої зобов'язання за Угодою про гарантії і Додатковою угодою з інформування МАГАТЕ, які він взяв на себе відповідно до підписаних ще 1974 р. Угод про гарантії (INFCIRC/210) і Додаткових роз'яснень щодо нього від 1976 р. [1]. У листопаді 2009 р., відповідаючи на критику міжнародного співтовариства у зв'язку зі своїм ядерним досьє, Тегеран заявив про наміри збудувати у майбутньому ще 10 заводів зі збагачення урану [11, с. 59]. Криза поглибилася у січні 2010 р. після того, як іранська сторона не зреагувала на останню пропозицію МАГАТЕ надіслати відповідно $\frac{3}{4}$ свого низькозбагаченого урану до Росії для збагачення з подальшим переробленням у паливні стрижні (для іранського реактору) у Франції. Невдовзі після цього МАГАТЕ видала доповідь «Впровадження Угоди про гарантії і відповідних положень Резолюцій РБ ООН в Ісламській Республіці Іран», у якій уперше за час іранського ядерного урегулювання висловлювалося хвилювання з приводу того, що «минула чи сучасна таємна діяльність стосовно розвитку ядерних технологій може привести до створення ядерної ракети» [6, с. 9].

Заклики до посилення санкцій на фоні таких подій виглядали закономірними. Державне казначейство США у відповідь наклало нові цільові фінансові санкції проти чотирьох комерційних іранських компаній та однієї державної за їх причетність до іранських ядерних розробок. Американський президент Б. Обама оголосив про запровадження нового «посиленого режиму санкцій, який продемонструє Ірану, наскільки він ізольований від усього світу» [9]. З іншого боку, слід зазначити, що політичний підхід адміністрації Б. Обама у 2009 р. щодо Ірану контрастував із підходом адміністрації Дж. Буша-молодшого, адже для нього стало притаманним намагання поєднати санкції з активними і стійкими зусиллями щодо залучення Ірану до переговорів з ядерної проблеми. Про це свідчить і затягування майже на рік процесу прийняття нового пакету санкцій стосовно Тегерану. Зокрема, у квітні 2009 р. було внесено низку законопроектів – HR 2194, S. 908, H.R. 1208, і H.R. 1985, націлених на посилення дії «Акту про санкції проти Ірану» у тій частині, що визначає процедуру накладання санкцій на іноземні компанії, які постачають в Іран бензин або обладнання для будівництва НПЗ на його території. У ході їх обговорення вони були об'єднані у закон «Акт про санкції відносно іранського бензину» (IRPSA), що було прийнято 15 грудня 2009 р. голосуванням 412/12 [11, с. 65].

Коли ж стало зрозуміло, що поступки лише додають рішучості іранському керівництву у просуванні ядерної програми, Вашингтон змінює свою політику на іранському напрямі. Вже у березні 2010 р. президент Б. Обама продовжує на рік торгівельну та інвестиційну заборону щодо Ірану

(розпорядженням 12959), а 9 червня 2010 р. РБ ООН за широкої підтримки США прийняла четвертий пакет міжнародних санкцій проти Ірану, 26 липня 2010 р. ЄС ввів додаткові санкційні заходи проти Тегерану, а 29 вересня 2010 р. Вашингтон в односторонньому порядку запровадив режим додаткових санкцій проти країни, прийнявши Закон про відчуження (CISADA, PL 111-195).

Аналізуючи їх зміст, фахівці зазначають, що Акт CISADA демонструє прагнення Білого дому допомогти опозиції всередині Ірану, яка стала більш активною з 12 червня 2009 р. Останнє проявляється у тому, що останній пакет санкцій стосується восьми іранських посадових осіб, головним чином, представників Революційної гвардії, інших безпекових та судових посадовців, які звинувачуються у порушенні прав людини в Ірані. До того ж єдиний експорт американських товарів, який має стимулюватися за новим законом, – це поставки інформаційних технологій, які дозволяють розвивати електронні ЗМІ країни, Інтернет і сприятимуть підтримці свободи слова.

Згідно із CISADA, продаж більш складного устаткування, яке іноді спроектовано для забезпечення постійного прибутку або відрахувань задля підтримки (технічної) обладнання, потенційно можуть викликати застосування санкцій. Крім того, в результаті прийняття «Закону про відчуження» (PL 111-195), під дію санкцій підпадає діяльність, яка включає в себе продаж обладнання до Ірану, що поліпшує роботу або здатне збільшити потужності іранських нафтопереробних заводів й обладнання, за допомогою якого Іран може імпортувати бензин (наприклад, танкерів), а також обладнання, що іранська сторона може використати для будівництва енергетичної інфраструктури [11, с. 67-68].

Згідно із документом мінімальний набір застосованих санкцій збільшується з двох до трьох, а їх коло розширюється з 6 до 9, адже до санкційних заходів було додано: 1) заборону на проведення валютних операцій; 2) заборону на фінансові транзакції; 3) заборону на придбання та володіння американською власністю.

Важливою новацією Закону про відчуження CISADA стало й те, що суттєво ускладнилась процедура зняття санкцій, накладених на іноземні компанії. Підписаний закон підтверджує «правило 20 млн дол. США» як максимальний дозволений обсяг інвестицій у нафтогазовий сектор держави. При цьому уточнюється, якщо компанія реалізує декілька інвестиційних проєктів, то їх сума не повинна перевищувати 20 млн дол. США. Крім того, компаніям забороняється постачати до Ірану будь-які товари, послуги чи технології, необхідні для будівництва нових чи підтримки діяльності вже існуючих НПЗ на території Ірану, якщо вартість разової поставки перевищує 1 млн дол. США чи сумарно 5 млн дол. США на рік. Такі ж заходи застосовуються до будь-якої діяльності, що забезпечує експорт палива в Іран [11, с. 68].

Отже, чи зможуть більш жорсткі санкції змусити Тегеран відмовитися від своїх ядерних амбіцій? На нашу думку, скоріше ні. Однак їх дія може виявитися достатньо ефективною, аби значно відтягнути у часі момент набуття Іраном ядерного статусу. І цьому послугують такі фактори.

По-перше, внутрішньополітична ситуація у самій ІРІ. Справа в тім, що іранська політична верхівка, відчуваючи страх перед опозицією, а особливо на тлі революційних подій 2011 р. у Єгипті, Лівії, Тунісі, Ємені, Сирії і навіть традиційно спокійних Омані та Саудівській Аравії, продовжуватиме подальший наступ на права опозиції, яка є допоки слабкою і роз'єднаною. Так, наприкінці лютого 2011 р. в Ірані було заарештовано лідерів опозиції Мір-Хосейн Мусаві і Мехді Каррубі, а 21 лютого затримано Алі Каррубі, сина Мехді Каррубі. Затримання далекого від політики Алі розцінюється експертами як спроба тиску на батька. Тут доречно нагадати, що саме Мир-Хосейн Мусаві і Мехді Каррубі були основними лідерами акцій протесту, що охопили Іран в 2009 р. після президентських виборів, на яких з 30% відривом переміг чинний голова держави Махмуд Ахмадінежад. Мусаві, що балотувався, заявив тоді про свою перемогу. Наявність ж міцної опозиції владі, орієнтованої політично на країну-санкціонера, є невід'ємною рисою успішності політики санкцій.

До того ж, як відзначають експерти, Тегеран підштовхують до ядерних розробок дії самих США та їх союзників [5, с. 145]. Так, іранська політична еліта є вкрай стурбованою інтервенцією союзників в Афганістан та Ірак, ситуацію нагнітає й тиск на Тегеран держав-сусідів, що володіють ядерною зброєю, а в першу чергу, Ізраїлю. Афганський та іракський сценарії можуть стати для іранського керівництва наочним прикладом переформатування політичної влади, що, у свою чергу, лише привнесе турбулентності у хиткий конструкт іранського ядерного урегулювання. У даному контексті доцільним, на нашу думку, стає звернення до класиків міжнародно-політичної науки і теорії санкцій, зокрема Й. Галтунга, А. Джорджа, американських експертів з Інституту Петерсона з міжнародної економіки Г. Хафбауера, Дж. Шотта, К. Елліотт та Б. Оегг, які доводять низьку ефективність санкційної політики за умови переслідування нею мети змінити політичний режим у цільовій країні [4, 5].

По-третє, досвід застосування санкційних режимів довів їх неспроможність у відверненні економічно достатньої країни від переходу ядерного порогу. Зі своїми нафтодоларами Іран здатний забезпечити себе необхідними матеріалами та технологіями, аби у повній мірі задовольнити ядерні амбіції.

По-четверте, у сформованій нормативно-правовій базі є суттєві недоліки, які відкривають шлях для подвійної інтерпретації понять «інвестиція», «нафтовидобувна галузь», «технічне обладнання» тощо. Останнє дозволяє проводити фінансові та економічні операції в обхід законодавчих актів. Наприклад, суттєвою вадою закону д'Амато стало те, що з нього було виключено заборону на продаж Ірану технічного

обладнання для видобувних галузей іранської економіки та іранських нафтохімічних заводів. У такий спосіб не досягалася головна мета документа – зупинити розвиток нафтогазового та нафтохімічного секторів іранської економіки, головного джерела наповнення бюджету країни. До того ж Закон 1996 р. ніколи у повній мірі не застосовувався до іноземних, а особливо до західноєвропейських корпорацій, які продовжували інвестувати в іранський енергетичний сектор.

По-п'яте, для Китаю та Росії Іран має важливе стратегічне значення як з точки зору економічних, так і геополітичних інтересів. Тож ці держави здатні скористатися ситуацією, аби заробити собі відповідні політичні дивіденди.

З іншого боку, успішність санкційної політики США у стримуванні ядерних амбіцій Тегерану може значно додати собі резервів, якщо санкції стануть компліментарною складовою великої зовнішньополітичної стратегії США, що поєднуватиме оновлений набір інструментів як примусового, так стимулюючого характеру. Безумовно, розвиваючи ситуацію по такій лінії, США необхідно максимально консолідувати позиції провідних міжнародних акторів та організацій, у тому числі безпосередньо у регіоні розташування цільової країни, тобто Ірану.

Література:

1. **Acton J. M.** Iran Violated International Obligations on Qom Facility. / J. M. Acton Carnegie Endowment for International Peace, Proliferation Analysis. 2009. – 25 September [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.carnegieendowment.org/publications/index.cfm?fa=view&id=23884&prog=zgp&proj=znpp>.
2. **Calamita J. N.** Sanctions, Countermeasures, and the Iranian Nuclear Issue / J. N. Calamita // Vanderbilt Journal of Transnational Law. – 2009. – Volume 42. – № 5. – PP. 1393-1442.
3. **Fitzpatrick M.** The Iranian Nuclear Crisis: Avoiding Worst-case Outcomes / M. Fitzpatrick Adelphi Paper № 398 Abingdon: Routledge for the International Institute for Strategic Studies, 2008. – P. 14.
4. **Galtung J.** On the Effects of International Economic Sanctions: with Examples from the Case of Rhodesia / J. Galtung // World Politics. – 1967. – Volume 19. – № 3. – P. 409.
5. **Hufbauer G., Schott J. and Elliot K.** Economic Sanctions / G. Hufbauer, J. Schott and K. Elliot. – Washington: Institute for International Economics, 2007. – P. 145.
6. IAEA, Board of Governors «Implementation of the NPT Safeguards Agreement and Relevant Provisions of Security Council Resolutions 1737 (2006), 1747 (2007), 1803 (2008) and 1835 (2008) in the Islamic Republic of Iran», 2010. – February.

7. **Katzman K.** The Iran Sanctions Act. / K. Katzman Washington: CRS Report for Congress, 2007.
8. Nonproliferation Sanctions. Washington, 2006. – PP. 199-217.
9. Obama Says US Developing New Sanctions for Iran. – CBS News. – 2010. – 9 February.
10. **Sadjadpour K., Perkovich G.** Iran and Nuclear Security. – 2009. – 25 September [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.carnegieendowment.org/publications/index.cfm?fa=view&id=23871&prog=zgp&prij=zme,znpp>.
11. **Taylor B.** Sanctions as Grand Strategy / B. Taylor. – London: Routledge, 2010. – 123 p.

УДК 321.728(8)

Інститут глави держави в президентських системах країн Латинської Америки

Марина Зелінська,
кандидат політичних наук,
старший викладач кафедри
загального і адміністративного менеджменту
Донецького державного університету управління

У статті автор розкриває основні поняття та зміст президентської системи правління крізь призму досвіду існування подібної системи в країнах Латинської Америки. До того ж аналізуються тенденції розвитку інституту президентства за умов існування такої системи. Робляться висновки щодо формальних і реальних повноважень президентів в окремих країнах Латинської Америки, їх взаємодії з іншими гілками влади і державними інститутами.

Ключові слова: президент, президентська система, Латинська Америка, конституція, кабінет міністрів.

The article covers basic concepts and content of the presidential system of government in the light of experience of the existence of a similar system in Latin America. In addition, the trends of the presidency under the existence of such a system are analyzed. The author makes conclusions regarding the formal and real powers of the president in some Latin American countries, their interaction with other branches of government and state institutions.

Keywords: president, presidential system, Latin America, the constitution, the cabinet.

Підвищений інтерес до цієї теми обумовлений тим, що практика копіювання політичних інститутів розвинутих демократичний країн державами, що перебувають у процесі становлення, є неправильною та призводить до колапсу усієї політичної системи. Найяскравішим прикладом такого невдалого копіювання, без врахування національних

особливостей політичної системи, є країни Латинської Америки. Державний устрій більшості з цих країн був змодельований за зразком президентської системи США, як моделі стабільної демократії з ефективно діючими політичними інститутами. Проте неврахування національних особливостей і політичних традицій країн Латинської Америки призвело до того, що вмонтовані інститути та механізми, які є демократичними за своєю формою, стали зручним знаряддям за своєю суттю для надбання необмеженої влади й повноважень окремими особами.

Джерельну базу цієї статті становлять законодавчі акти, які стосуються процедур заснування та подальшого розвитку президентури в окремих державах, а також Конституції цих країн, які визначають основні положення щодо статусу президента та парламенту.

Метою цієї роботи є розкриття особливостей трансформації інституту президентства в країнах Латинської Америки, а також аналіз тих конституційних положень, які роблять ефективними співіснування та взаємодію різних гілок влади.

Завдання роботи – аналіз ролі глави держави в країнах Латинської Америки; характеристика повноважень президента в політичних системах цих держав.

Основними методологічними підходами, які використовуються в рамках нашого дослідження, є системний, структурно-функціональний, порівняльний та принцип історизму.

Проблематику президентських республік у країнах Латинської Америки досліджують Хуан Дж. Лінц [1], Артуро Валенсуела [2] та В. Кириченко [3]. У світлі конституційної реформи в Україні, В. Кириченко пропонує не замикатися тільки на досвіді європейських країн у реформуванні політичної системи, а й звернутися до зразків побудови правової держави і розподілу влади у країнах Латинської Америки, де процес самостійного державотворення триває понад 200 років. У своєму дослідженні він, проаналізувавши механізми функціонування інституту президентства майже в усіх латиноамериканських державах, доходить висновку, що президентська форма правління може бути ефективною, коли потрібна сильна влада для становлення нової держави та побудови справедливого суспільства, але лише за умови стримувань і противаг.

У сенсі практичного втілення ідеї президентури інститут президентства, як відомо, заснували американські політичні діячі, коли в основу Конституції США був покладений компромісний план Медісона, який закріплював за виконавчою гілкою влади посадову особу – президента. Саме у США виник інститут президентства як державно-правовий інститут і посада президента, яка об'єднала в одній особі главу держави і главу уряду. Ця модель дуже проста, оскільки для неї характерна єдність виконавчої влади, яка концентрується в руках президента. До того ж американська модель президентства є вкрай раціональною: у ній відсутній дуалізм виконавчої влади, властивий іншим країнам, за яким президент

і прем'єр-міністр часто стають суперниками через прагнення впливу на урядову політику.

Першими у наслідуванні прикладу США у встановленні президентської системи правління стали країни Латинської Америки. У той же час латиноамериканська модель суттєво відрізняється від моделі президентства у США. Саме в країнах Латинської Америки президентські системи однаковою мірою показують слабкість і нестабільність.

У країнах Латинської Америки традиційно президент – не тільки глава держави та уряду, він – батько нації, захисник держави і суспільства. Його роль у суспільстві й державі величезна, але водночас велика і відповідальність перед історією та власним народом. З погляду довговічності найкращим прикладом президентського правління є Коста-Ріка – тут воно зберігається «незмінним» із 1949 року. Далі йде Венесуела (із 1958 року), Колумбія (із 1974 року) і Перу, де повернулися до цивільного уряду в 1979 році.

Більшість латиноамериканських країн (особливо Аргентина, Уругвай, Бразилія, Чилі) знову встановили у себе президентську демократію тільки в 80-х роках. Значна кількість країн у цьому регіоні продовжують залишатися нестабільними демократіями і/або їхнє державне управління дуже схильне до переворотів: наприклад, Еквадор, Болівія, Гондурас, Гватемала і Домініканська Республіка; окремо стоїть Нікарагуа, яка у 1990 році знову повернулася до демократичного правління під опікою сандіністів [4]. У інших регіонах, наприклад, на Філіппінах, із 1986 року знову встановлена президентська демократія, якій треба довести, наскільки вона підходить для цієї країни. Взагалі, діапазон країн із президентським правлінням від слабкої до суперсильної, за винятком тільки однієї країни, і спонукає нас поставити питання про те, що проблема полягає у копіюванні президенталізму та його штучному посиленні.

Країни Латинської Америки скопіювали інституційну основу північноамериканської системи президентської влади, але їх правові традиції, політична практика і соціоекономічний розподіл суспільства виявилися не спроможними до такої готової зразкової моделі. Більша частина латиноамериканських держав залишається дуже централізованими з політичної точки зору, що робить систему президентської влади, яка функціонує за принципом «переможець одержує все» джерелом необмежених повноважень у посадових призначеннях. Проте, якщо у глави держави немає підтримки парламентської більшості, він безсилий ввести в дію свою програму відповідно до законодавства, а це призводить до спокуси узурпувати владу та керувати країною, не зважаючи на парламент.

За конституціями цих країн глава держави має досить широкі повноваження і несе політичну відповідальність за загальне управління країною. Найчастіше президент є одночасно главою держави та уряду, самостійно призначає міністрів і звільняє їх, очолює збройні сили, керує

зовнішніми відносинами, укладає міжнародні договори, конвенції та угоди, відповідає за внутрішню стабільність і безпеку країни. В Бразилії виконавча влада належить президенту, який самостійно призначає увесь склад уряду й очолює його. Законодавча влада Аргентини має чіткий контроль за виконавчою владою. У Венесуелі президент має досить широкі повноваження (є главою держави та виконавчої влади). В Колумбії глава держави ділить свої повноваження з віце-президентом, який може стати своєрідною гарантією від свавілля президента, адже відбирає у нього повноваження в законодавчій і бюджетній сфері.

У латиноамериканських країнах встановлено право законодавчої ініціативи президента та (або) членів утворюваного ним колегіального органу, чим засвідчується значущість останнього саме як органу виконавчої влади. Характерно, що у конституціях іноді йдеться про здійснення виконавчої влади президентом разом із міністрами або про її належність президенту та міністрам [5, с. 29]. Проте у сфері законотворчої діяльності повноваження президентів дещо різняться: в Аргентині глава держави може видавати лише інструкції та розпорядження, які необхідні для виконання законів, а також до участі у розробці необхідних законодавчих актів [6, с. 15–18] у Бразилії та Мексиці – підтверджує та публікує закони, має право вето, видає акти, які мають силу закону, до того ж у Мексиці глава держави може регламентувати законодавство, яке стосується адміністративної діяльності; у Болівії – має право видавати декрети й виступати із законодавчими ініціативами, при цьому він позбавлений права вето.

Різними в країнах Латинської Америки є механізми посилення або послаблення ступеня володарювання президента. Наприклад, в Аргентині для обмеження президентської влади конгрес вніс поправку до конституції про те, що уряд очолює не президент, а прем'єр-міністр, якого можна усунути більшістю голосів обох палат конгресу. Цікавим є положення про те, що в межах Національного конгресу функціонує незалежна від усіх гілок влади установа «Захисник народу». Її головне завдання – захист прав людини, гарантій та інтересів, які надаються конституцією і законами. Окремим незалежним, автономним і фінансово самостійним органом є Суспільне міністерство. Його функції – захист законності, суспільних інтересів у складному процесі взаємодії з іншими представниками влади. До його складу входять генеральний прокурор, генеральний захисник і незалежні особи. Ці дві установи виконують важливу функцію – захист суспільства від можливого свавілля влади, яке не так давно панувало в країні. Існування подібних органів у політичній системі Аргентини дає підстави сподіватися на подальший демократичний розвиток цієї держави.

У Колумбії дещо обмежуються повноваження президента в економічній сфері. Конституція гарантує незалежність Банку республіки, за президентом залишаються лише наглядові та контрольні функції. Ми бачимо, що у Колумбії існує посада віце-президента, проте він не може

Марина Зелінська

бути обраний президентом або віце-президентом на наступний після завершення строку його повноважень період. Це формально запобігає спокусі позачергово зайняти посаду президента шляхом позбавлення глави держави його поста.

Щодо засобів посилення президентської влади, то цікавим є приклад Венесуели, де поряд із традиційними гілками влади президент спирається ще на дві – електоральну і громадську, що практично не має аналогів в інших країнах. Громадські об'єднання, діяльність яких підтримується президентом, ведуть боротьбу з корупцією, захищають права людини на підставі розділу конституції «Безпека нації». При цьому президентська влада неухильно перетворюється на суперпрезидентську. У Мексиці практично необмежена влада президента забезпечується його контролем над правлячою партією, а у випадку зовнішньої агресії, порушення громадського порядку чи іншої небезпеки для суспільства глава держави за підтримки конгресу (який йому підконтрольний) може призупинити дію конституційних гарантій. Неабияке значення має діяльність різних організацій при адміністрації президента, не зафіксованих у конституції [3, с. 71-72]. У Перу президент має широкі повноваження, які дозволяють йому вирішувати протиріччя між виконавчою та законодавчою гілками влади, адже за конституцією він несе відповідальність за безпеку і внутрішню стабільність держави. Він має право розпустити парламент та Верховний суд і оголосити про проведення позачергових виборів. Майже необмежені посадові повноваження має президент Суринаму – він призначає та звільняє будь-яку посадову особу держави, проте інші його рішення набувають сили закону лише після згоди Національної асамблеї (парламенту). Але саме прерогатива у прийнятті посадових рішень є однією з найбільш вагомих у списку президентських повноважень.

Нагадаємо, що існують й інші, часто неформальні (незакріплені в Конституції) засоби посилення президентської влади, яких у країнах Латинської Америки існує досить багато. В основному вони направлені на подовження строку президентських повноважень: приклад «чергування при владі» подружжя Кішнер в Аргентині або тенденція до «довічного перебування» на президентській посаді Уго Чавеса у Венесуелі.

У випадку з Латинською Америкою складнощі президентського правління тісно пов'язані з економічною стагнацією, нерівністю і соціокультурною спадщиною. Проблема полягає в тому, що для багатьох президентських систем Латинської Америки характерним є існування «неправильних» партійних систем. У спадок від авторитарного режиму залишені слабкі і роздроблені політичні партії, і цей факт часто примушує виборців шукати порятунку в особі популістських лідерів, які не мають ані досвіду, ані організаційної підтримки. Характерно, що непомірно роздуті, незліченні державні структури обмежують економічне зростання й знижують ефективність діяльності уряду. За відсутності сильних юридичних інститутів влада закону часто неміцна. Виборчі системи, які

базуються на принципі пропорційного представництва, у великих округах за закритих списків кандидатів, що контролюються партійними босами, створюють розрив між обраними представниками та їх електоратом. Корупція підриває довіру до обраних лідерів, що зумовлює цинічне ставлення до політики та суспільної діяльності [2].

Латиноамериканські президенти не є всемогутніми, як може здатися спочатку. Зовсім навпаки: більшість із них стикаються з труднощами під час виконання своїх програм, володіючи достатніми повноваженнями, щоб запропонувати політичну програму, але насилу знаходячи підтримку для проведення її в життя. Необхідно, щоб лідери, яких обрали на посаду президента, мали більш ефективний владний інструментарій у політичному процесі (механізм узгодженої роботи державних інститутів).

Разом з тим, у сучасній латиноамериканській моделі президентства є декілька важливих демократичних елементів. По-перше, у ряді країн цього континенту президент обирається на один строк і позбавлений права на переобрання, що суттєво звужує можливості для встановлення режиму особистої влади. По-друге, в багатьох латиноамериканських країнах давно діють багатопартійні системи, що створює умови для виникнення парламентської та позапарламентської опозиції президентській владі. По-третє, судова влада дуже посилює свою незалежність, переконливим свідченням чого є усунення від влади за рішенням парламентів і судів президентів Бразилії та Венесуели. Імпічмент цих президентів на основі відповідної правової процедури створює важливий прецедент у Латинській Америці, де президентів зазвичай усували лише шляхом військових переворотів.

Література:

1. **Линц Хуан Дж.** Опасности президентства // Пределы власти. – 1997. – № 2-3 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://old.russ.ru/antolog/predely/2-3/dem14.htm>.
2. **Валенсуэла Артуро.** Латинская Америка: кризис президентской власти [Електронний ресурс] // Пределы власти. – 1997. – № 2-3. – Режим доступу: <http://old.russ.ru/antolog/predely/2-3/dem10.htm>.
3. **Кириченко В.** Президент у структурі влади // Віче. – 2003. – № 7.
4. **Современные зарубежные Конституции.** – М.: МЮК, 1992. – 285 с.
5. **Шаповал В. М.** Конституція і виконавча влада. – К.: Юрінком Інтер, 2004.
6. **Латинская Америка и Карибы. Политические институты и процессы** / Отв. ред. З. В. Ивановский. – М.: Наука, 2000.

УДК 329.05(477)

Багатопартійність на українських землях у кінці XIX – на початку XX століття

Анатолій Луценко,
кандидат політичних наук,
заступник начальника
Центрального науково-дослідного інституту
Збройних Сил України

У статті висвітлюється діяльність політичних партій України кінця XIX – початку XX століття. Проаналізовано зміст їхніх програмних документів, соціальна база та ідеології. На думку автора, цей досвід може допомогти сучасним політичним об'єднанням України діяти більш ефективно.

Ключові слова: багатопартійність, програмні документи, ідеологія.

The article highlights the history of Ukrainian political parties at the end of 19th and at the beginning of 20th century. It is told about maintenance of their program documents, social base and ideologies. Experience of the past can help the political associations of modern Ukraine to operate more effectively.

Keywords: multi-party system, program documents, ideology.

Нині, особливо в контексті підготовки нового виборчого законодавства та уточнення ролі політичних партій в утвердженні й розвитку демократичного суспільства, важливо ще раз проаналізувати власний історичний досвід, використати випробувані часом форми і методи діяльності громадських об'єднань, аби уникнути типових помилок.

Відомо, що перші політичні партії (в сучасному розумінні цього терміна) з'являються в другій половині XIX століття. Їх поява була зумовлена сукупністю інституційних змін, що відбулися в європейських країнах. Політичні партії починають формуватись лише на певному етапі розвитку суспільства, коли більшість його громадян певною мірою залучається до політичного процесу. У їх виникненні є певна послідовність. Лібералізм і

ліберальні партії сформувались у боротьбі проти феодальних режимів. Консервативні партії постали як протиположність ліберальним партіям. Робітничі партії виникли в боротьбі з капіталістичною системою, а комуністичні партії – в боротьбі проти соціал-демократії.

В ідеалі, можна говорити, що мета кожної партії полягає у представництві в політичній системі тих верств населення, інтереси яких вона відображає. Суспільство не може обійтись без політичних партій, бо вони є виразниками об'єктивно існуючих багатоманітних соціальних інтересів, урівноважують ці інтереси в боротьбі за державну владу. Без опори на партії неможлива робота парламенту.

Українські землі не стали винятком. Становлення багатопартійної системи в Україні почалося наприкінці XIX ст. й тривало до 20-х рр. XX ст. На її території налічувалося близько 40 різних політичних партій від крайнього лівого до крайнього правого спрямування. Оскільки цей процес відбувався за умов поділу українських земель між сусідніми державами, а отже, і роз'єднаності українського етносу, він мав свої особливості. Одна з визначальних – загострення суперечностей між соціальним і національним як у соціально-економічному, так і в політичному та духовному вимірах. Аналіз прояву цієї особливості наочно засвідчує, що, з одного боку, вона сприяла поглибленню процесу політизації українців і появи на її основі різних громадсько-політичних об'єднань, а з іншого – несвоєчасне «зняття» цієї суперечності призвело до загострення конфлікту між соціальним і національним, що врешті-решт зумовило поразку національно-визвольної революції 1917 – 1920 рр.

Наприкінці XIX ст. різні політичні сили українського суспільства бачили неоднакові шляхи розв'язання національних і соціальних завдань. Більшість прагнула розв'язати назрілі проблеми на шляху до соціалізму. Натомість значна частина української інтелігенції тяжіла до ідеології націоналізму. З цього приводу І. Франко зауважував, що саме в цей період українська інтелігенція та молодь відходить від культурництва і політично нейтрального українофільства і починає дошкукуватися політичного розв'язання українського питання.

У 1891 р. в Україні виникає перша політична студентська організація «Братство тарасівців», на чолі якої були такі відомі діячі, як І. Липа, М. Міхновський, М. Коцюбинський та ін. У програмі Товариства та в «Декларації віри молодих українців» було зафіксовано вимоги: право України на створення незалежної держави, «визнання Російської імперії окупантом України», необхідність справедливого розв'язання соціальних проблем українців і т. ін.

У 1897 р. з ініціативи Д. Антоновича і О. Кониського засновано Загальну українську організацію, метою якої було згуртувати українських діячів в одному об'єднанні. Ця організація започаткувала літературне видавництво «Вік». Але це безпартійне об'єднання не зупинило творення нових організацій, особливо серед молоді, яка бажала активніших виступів. На

такій хвилі у 1897 р. в Києві було створено гурток М. Ковалевського та соціал-демократичну групу під керівництвом І. Стешенка, до якої входили Леся Українка і М. Коцюбинський.

Помітну роль у пробудженні національної свідомості українців у Західній Україні відіграло літературне товариство імені Тараса Шевченка (Львів, 1873 р.). Мета цього товариства – довести прибитому злиднями селянинові, що він має політичні права, які повинні бути забезпечені законом. Політизація галицьких українців дала змогу Ю. Романчукові в 1885 р. створити «Народну Раду», яка, за словами К. Левицького, стала «цілком політичним товариством». У 1888 р. на зборах у Львові було виголошено першу політичну програму галицьких українців, яка ставила вимоги задовольнити їхні політичні, соціальні, економічні та культурні потреби.

Ці та подібні політичні угруповання створювали передумови для організації політичних партій в Україні на засадах соціалізму та націоналізму.

Хронологічно першою українською політичною партією європейського зразка стала створена у 1890 році в Східній Галичині Русько-українська радикальна партія (РУРП), засновниками і керівниками якої були І. Франко, М. Павлик, С. Данилович, Є. Левицький, Т. Окуневський, В. Охримович. Соціальною опорою партії визнавали селянство. Партія видавала журнали «Народ» (призначений для представників інтелігенції) та «Хлібороб» (для селянства), а також газету «Громадський голос».

Головними програмними цілями партії було визначено:

«1. В суспільно-економічних справах змагаємо до переміни способу продукції згідно зі здобутками наукового соціалізму, то є, хочемо колективного устрою праці й колективної власности продукційних засобів.

2. В політичних змагаємо до певної волі особи, слова, сходин і товариств, друку й совісти, забезпечення кожній одиниці, без різниці пола, якнайповнішого впливу на вирішування всіх питань політичного життя автономії громад, повітів і країв у справах, що тільки їх торкаються, та уділення кожному народові можності якнайповнішого культурного розвитку.

3. В культурних справах стоїмо на ґрунті позитивної науки, за раціоналізмом у справах віри і реалізмом у мистецтві, та домагаємося, щоби всі здобутки культури й науки стали власністю всього народу» [Цит. за: 6, с. 203].

Ефективність діяльності РУРП послаблювалась (як це завжди буває) відсутністю єдності, насамперед ідеологічної. Від самого початку визначились два гостро конкуруючі напрямки: ліве крило, очолюване І. Франком та М. Павликом, відстоювало інтереси сільської бідноти та міського ремісничого руху, а праве на чолі з С. Даниловичем дотримувалося ліберально-буржуазних поглядів. Незважаючи на це, партія все-таки відіграла істотну роль у розвитку революційно-демократичного руху в

Галичині. В кінці XIX ст. розколу уникнути не вдалося, частина членів РУРП об'єдналася з «народовцями» (течія проавстрійської орієнтації серед західноукраїнської інтелігенції), утворивши в 1899 році Українську національно-демократичну партію, яка ставила собі за мету об'єднання всього українського народу в єдиний національний організм на засадах політичної та культурної самостійності. Насправді ж – проводила в подальшому політику прислужництва австрійському урядові.

В 1899 році галицькі соціал-демократи створили у Львові Українську соціал-демократичну партію, яка до 1918 року входила до складу австрійської соціал-демократичної партії і ставила собі за мету боротьбу за втілення ідей соціалізму. Попри свою назву, партія керувалася не відповідною їй ідеологією, а класичною ліберальною (що властиво і деяким нашим сучасним «соціал-демократам»).

Багатопартійність на українських землях, що входили до складу Російської імперії, починає складатись на рубежі XIX і XX століть.

Насамперед відзначимо, що всі партії, які тут діяли в першій чверті XX ст., можна умовно поділити на дві великі групи:

а) місцеві організації загальноросійських політичних об'єднань (спектр їх був найширший – від крайніх лівих до крайніх правих);

б) українські національні об'єднання, які діяли на території наших земель, що входили до складу Російської імперії.

Щодо першої групи (діяльність загальноросійських політичних партій досить докладно висвітлена в історичній літературі) не можна забувати, що вони відігравали вирішальну роль у розвитку політичної ситуації не тільки в імперії загалом, а й в українських губерніях зокрема. Нагадаємо хоча б такий факт (практично не згадуваний у сучасній популярній літературі): на першому з'їзді Російської соціал-демократичної робітничої партії (Мінськ, 1898 р.) більшість з 9 делегатів становили представники робітничих організацій Київщини та Катеринославщини. Звичайно, цей з'їзд лише проголосив утворення РСДРП, а для фактичної організації партії знадобилося ще майже 5 років, однак і в подальшому представники багатонаціонального робітничого класу українських земель у діяльності цієї партії (обох її напрямів – і більшовицького, і меншовицького) були далеко не на останніх ролях. Популярними в Україні були й інші загальноросійські політичні партії: соціалістів-революціонерів (усіх їх різновидів), конституційних демократів (кадетів) та багатьох інших.

Трохи докладніше зупинимося на діяльності політичних об'єднань другої з названих груп. Хронологічно першою тут була досить широко відома Революційна Українська партія (РУП), створена в 1900 р. у Харкові представниками української інтелігенції Д. Антоновичем, М. Русовим, Л. Мацієвичем, М. Міхновським та ін. До її складу ввійшли невеликі гуртки, що існували в Харкові, Києві, Ніжині, Полтаві, Чернігові, Лубнах та інших містах України. Партія ставила за мету об'єднати всіх свідомих українців на боротьбу за національні права і соціальну революцію.

Програмним документом РУП мав би стати написаний М. Міхновським і опублікований у вигляді листівки маніфест під назвою «Самостійна Україна». Його основні ідеї («Одна єдина нероздільна, вільна, самостійна Україна від гір Карпатських аж по Кавказькі» та «Україна для українців»), попри всю їх зовнішню привабливість більшістю членів РУП не були сприйняті як реальні і обґрунтовані. Перша з цих ідей неминуче провокувала б збройні конфлікти з усіма сусідніми державами, а друга призвела б до перманентних громадянських воєн у самій Україні. Адже М. Міхновський під «українцями» розумів лише тих, хто за походженням, по крові належить до української нації, а всіх чужинців (насамперед москалів, жидів, поляків) вважав ворогами українського народу. Тому одна з останніх фраз «Самостійної України»: «Україна для українців, і доки хоч один ворог-чужинець лишиться на нашій території, ми не маємо права покласти оружжя» [1, с. 19] не могла бути схвалена здравомислячими політиками. РУП стала першою організаційною спробою українського руху виступити на політичній арені Росії під прапором державної незалежності України, її створення поклало початок переходові від культурницького українофільства до організованої праці серед широких мас.

У 1902 році з РУП вийшла група націонал-радикалів на чолі з М. Міхновським, які утворили Українську народну партію (УНП). М. Міхновський розробив «Десять заповідей для УНП» (одна, єдина, неподільна, самостійна, вільна Україна, Україна для українців, усюди і завжди вживай української мови та інші). В подальшому УНП не змогла отримати істотної підтримки в політичному середовищі і припинила свою діяльність. Тоді ж від РУП відокремилися народники (М. Шаповал, М. Залізняка), які примкнули до партії есерів. У 1903 р. від РУП відкололася Українська соціалістична партія на чолі з Б. Ярошевським. У 1900 р. була створена Українська соціалістична партія, яка виступала за «Українську республіку». Після вступу до неї у 1903 р. частини РУП це була єдина з соціалістичних партій Росії, яка наголошувала на важливості національного питання й визнавала права українського народу. Восени 1904 р. була створена Українська демократична партія. Її програма містила як політичні (парламентський лад, автономія), так і економічні вимоги (8-годинний робочий день, державна пенсія німечим тощо). Згодом з її лав вийшли представники радикального крила, які утворили Українську радикальну партію, головою якої став Б. Грінченко.

Восени 1905 р. УДП та УРП провели об'єднавчий з'їзд і утворили Українську демократичну радикальну партію, яка згуртувала значну частину національно свідомих людей.

У грудні 1904 року утворилася Українська соціал-демократична спілка. Вона вийшла з РУП під проводом М. Меленевського та Л. Українки, а в 1905 р. ввійшла до складу меншовицької фракції РСДРП на основі окремого статуту. Під час виборів до I Державної Думи (1906 р.) вона проявила себе

як русифікаторська організація і в період реакції 1907-1910 рр. розпалася на окремі групки, а невдовзі зовсім зникла з політичного життя.

У 1906 р. зі складу УНП виходить група автономістів, які заснували Українську демократичну партію, що проіснувала всього кілька місяців. У лютому 1907 р. свою програму прийняли українські соціал-революціонери. Вони вимагали скликати Українські установчі збори. У цей час в Україні також діяли і терористичні революційні організації. Це «Оборона України», «Українська народна оборона». Існувало також декілька груп анархістів, активними на території України були і загальноросійські політичні партії.

У ході першої російської революції, у грудні 1905 року, з'їзд РУП перейменував свою партію на Українську соціал-демократичну робітничу партію (УСДРП) і схвалив програму, близьку до теоретичних положень німецьких соціал-демократів. У цьому документі підкреслюється, що життя творить матеріальні умови існування, що поділ на власників капіталу і експлуатованих ними найманих робітників приводить до соціальної несправедливості і загострення класової боротьби. На конкретне запитання – чи ж потрібна приватна власність на засоби виробництва – програма УСДРП дає чітку відповідь: ні, не потрібна [1, с. 68-71]. Однак у цьому документі не було найважливішого програмного положення марксизму – про диктатуру пролетаріату.

УСДРП прагнула об'єднатися з РСДРП, ввійшовши до останньої на федеративних засадах при визнанні УСДРП єдиним представником українського пролетаріату. Однак IV з'їзд РСДРП (1907 р.), на якому, до речі, перевагу мали представники меншовицької течії, відмовив у цьому УСДРП як дрібнобуржуазній націоналістичній організації.

Після лютневої буржуазно-демократичної революції 1917 року УСДРП стала однією з провідних партій, представлених у Центральній Раді. В січні 1919 року ліве крило цієї партії виділилось в окрему групу («незалежники») і разом з частиною Української партії соціалістів-революціонерів («боротьбисти») створило Українську комуністичну партію (УКП, укапісти). В кінці 1924 року Президія Виконкому Комінтерну прийняла рішення про розпуск УКП, а завершив цей процес у 1925 році ліквідаційний з'їзд УКП.

Правіше від названих партій у політичному спектрі знаходилася Українська партія соціалістів-революціонерів, створена в квітні 1917 року шляхом об'єднання українських груп і гуртків, що існували ще з 1905 року і відокремилися від російської партії есерів. Партія декларувала ряд соціальних вимог («Три вісімки» – вісім годин роботи, вісім годин відпочинку і вісім годин культурно-політичного життя; демократизоване страхування фабричного і сільського пролетаріату за рахунок держави і капіталістів та ін.), вимагала автономії України в складі Російської держави, однак загалом стояла на класичних ліберальних позиціях [1, с. 78-80]. Лідерами партії були М. Грушевський, М. Ковалевський, П. Христюк, В. Голубович, М. Шраг, М. Шаповал та ін. Партія випускала

газету «Боротьба», їй належало чимало місць у Центральній Раді (в тому числі посада Голови ЦР). Після закінчення громадянської війни УПСР припинила своє існування, більшість її лідерів емігрували за кордон.

Виразником інтересів середньої і великої буржуазії, поміщиків та частини ліберальної інтелігенції стало Товариство українських поступовців (ТУП), засноване в Києві в 1908 році. Головна мета ТУП – відстоювати національні інтереси українців. Лідерами цієї партії були М. Грушевський, С. Єфремов, В. Прокопович, О. Шульгін, Д. Дорошенко та ін. Політична платформа ТУП ґрунтувалася на визнанні принципів конституційного парламентаризму й автономії України. Це свідчить про те, що за своєю програмою і тактикою партія була близька до російських конституційних демократів (кадетів), відрізняючись від останніх лише вимогою автономії України в рамках буржуазної конституційної Росії. Програмою ТУП було передбачено відродження української національної культури і мови. Партія була одним із засновників Центральної Ради. В березні 1917 року ТУП було перейменовано на Спільку українських автономістів-федералістів, а в червні 1917 року – на Українську партію соціалістів-федералістів. Через рік УПСФ розпалася.

Отже, в кінці XIX – початку XX ст. у Східній Україні склалася багатопартійна система, яка функціонувала в межах Російської імперії. До складу перших українських політичних партій, особливо в період свого становлення, входили певні політичні течії, які згодом усамостійнювалися в окрему партію.

У такій багатопартійній системі умовно можна виділити три типи політичних партій: філіал російських загальноімперських (РКП(б), кадети, октябристи, есери); національні – багато єврейських, польських та ін.; типово національно-українські (Українська партія соціалістів-революціонерів – боротьбисти; Українська соціал-демократична партія; Українська народна партія, Українська федеративно-демократична партія та ін.).

На межі XX ст. у Західній Україні також склалася своя партійна система. Усі тутешні політичні партії функціонували легально й орієнтувалися на парламентську боротьбу. Гасла місцевих партій були поміркованими і переважно не виходили за конституційні межі. Здебільшого партії Галичини об'єднувалися за національними ознаками.

Можна стверджувати, що багатопартійність в Україні на межі XIX – XX ст. відіграла як прогресивну, так і негативну роль у політичному процесі державотворення. Прогресивна роль – це залучення широких верств населення України до державотворення, волевиявлення яких було сконцентроване в політичних програмах різних партій.

Негативна роль – це розбіжність поглядів, ідей і програм, що призвело до кризової ситуації в Україні, спричинило гетьманський переворот, падіння УНР і встановлення більшовицької влади, безроздільне панування якої тривало понад сім десятиліть.

Тож, якщо говорити стисло, таким був спектр українських політичних партій кінця XIX – першої чверті XX ст. Усі вони мали досить чітко сформульовані програми (тоді ще не навчилися маскувати свої справжні погляди і цілі порожньою балаканиною та брехливими обіцянками), випускали газети, журнали, листівки, в яких роз'яснювали громадянам свої позиції. Аналіз цих документів, вивчення стратегії і тактики партій столітньої давнини може допомогти нинішнім політичним об'єднанням уникати давно відомих помилок, успішно реалізовувати свої цілі в сучасних умовах.

Література:

1. Самостійна Україна: збірник програм українських політичних партій початку XX століття / Тернопіль, 1994. – 91 с.
2. Голобуцький О., Кулик В. Український політичний рух на Наддніпрянщині кінця XIX – початку XX століття: дослідження / К.: Смолоскип, 1996. – 124 с.
3. Білоус А. Політико-правова система: світ і Україна / К., 2000. – 200 с.
4. Білоус А. Політичні об'єднання України / К., 1993. – 108 с.
5. Етнонаціональний розвиток України: терміни, визначення, персоналії / К.: 1993. – 808 с.
6. Сарбей В. Національне відродження України / К.: Альтернатива, 1999. – 336 с.

УДК 323.27

Роль Англійської, Французької та Російської революцій в історії Європи і світу

Андрій Павлів,
викладач суспільних дисциплін
Стрийського коледжу
Львівського національного аграрного університету

У статті запропоновано новий погляд на марксистську теорію про суспільно-політичні формації в історії людства. Поділ на формації застосовується не до людства взагалі, а до окремих мовно-релігійних груп народів. Феодалізм, капіталізм – це лише певні етапи розвитку в окремих народів та груп народів. Автор доводить, що із початком Англійської революції (1640 р.) капіталізм переміг у германсько-протестантському світі, із початком Французької революції (1789 р.) – у романо-католицькому, а Російська революція (1917 р.) принесла перемогу капіталізму у слов'янсько-православну мовну групу.

Ключові слова: суспільно-політична формація, капіталізм, соціалізм, аналогія, станова монархія, абсолютизм, соціальна структура суспільства, революція, мовно-релігійна група народів.

A new view of Marxist theory about social and political formations in the history of humanity is offered in the article. The division on formations is applied not to humanity in general, but to separate linguistic and religious groups of peoples. Feudalism and capitalism are the stages of the development for separate peoples or groups of peoples. The author proves that with the beginning of the English revolution (1640) capitalism had won in the German Protestant world, with the beginning of the French revolution (1789) – in the Roman Catholic world, and the Russian revolution (1917) brought victory into the Slavic Orthodox linguistic group.

Keywords: social and political formation, capitalism, socialism, analogy, limited monarchy, absolutism, social structure of society, revolution, linguistic and religious group of peoples.

Те, що було, є те саме, що буде;
те, що зробилось, є те саме, що зробиться.
Нема нічого нового під сонцем.
Як є щось, про що кажуть:
«Поглянь: ось нове!» –
То воно вже давно було у віках,
які були перед нами.

Еклезіаст (Проповідник) 1, 9-10

У радянській історичній науці поширений поділ всесвітньої історії на ряд формацій [1]. За цією періодизацією із початком Великої Англійської буржуазної революції (1640 р.) починається період капіталізму в історії людства. Але частина марксистських істориків вважає, що відлік капіталістичної стадії почався з Великої Французької буржуазної революції (1789 р.). Розвиваючи вчення Маркса й Енгельса про соціалістичну революцію, Ленін здійснив революцію не в передовій капіталістичній країні, а в «відсталій» Росії.

Звернімо увагу на епітет «відсталий» стосовно Росії та всіх слов'ян. Це визначення як вирок супроводжує слов'янські народи: Християнство прийняли тоді, коли інші європейці вже визнали Христа; Петро I долав російську відсталість; після поразки у Кримській війні в середині XIX ст. знову долали відсталість від західноєвропейських країн; Хрущов хотів «догнати і перегнати Америку»; у наш час слов'яни в Європі наздоганяють інших. Відповідно до марксистського історичного вчення, у Англії капіталізм розвивається вже 371 рік (до 2011 р), у Франції – 222 роки (1789-2011), а в Росії – тільки 56 років (1861-1917) [2]. То хіба можна твердити, що слов'яни, а найперше – росіяни, відсталі?

Пропонуємо порівняти три народи: **англійців, французів і росіян**, щоб зрозуміти, наскільки багато в них спільного. Порівняння не буде прямолінійне – що було у кожній країні в один і той же рік чи століття. Ми порівняємо подібні чи аналогічні процеси і події у цій трійці держав.

Всі три країни вели зовнішні виснажливі війни, щоб розширитися за рахунок сусідів: Англія у Столітній війні (1337 – 1453) із Францією, Франція у «італійських війнах» (1494 – 1559), Росія у Лівонській війні (1558 – 1583). Жодна з цих держав не досягла поставленої мети. Після припинення невдалих зовнішніх війн, через короткий час відбулися внутрішні війни: у Англії – «Війна троянд» (1455 – 1485), у Франції – «війни з гугенотами» (1562 – 1594), у Росії – «Смутное время» (1604 – 1618). Наслідки внутрішніх війн у всіх трьох державах були однакові. Всюди з'явилися нові правлячі династії: у Англії – Тюдори, у Франції – Бурбони, в Росії – Романови. Великі феодали були сильно ослаблені, а дворяни і буржуазія підтримали нові династії, тому що їм потрібна була тверда королівська (царська) влада, щоб охороняти торгівлю, тримати в покорі великих феодалів і придушувати народні повстання. Кожна з цих

країн пройшла період станової монархії: Англія (1264 – 1485), Франція (1302 – 1614), Росія (1549 – 1653). Англіїський парламент, французькі Генеральні штати, Російський Земський собор – усюди суть одна: центральна влада шукала опори у провідних верствах населення країни. Всюди у цих станово-представницьких органах були представники від знаті, дворянства, духовенства. Загальна маса городян і селян опинилися осторонь управління країною [3].

Періоди абсолютизму переживали Англія (1485 – 1640), Франція (1614 – 1789), Росія (1653–1906). У Росії період станової монархії найкоротший (104 роки), тому й абсолютизму – найдовший. Звичайно, що періоди абсолютизму не є жорстко прив'язані до закінчення чи відновлення скликання вищих представницьких органів (наприклад, у Росії можна продовжити період абсолютизму і до 1917 р).

Наведемо співвідношення аналогічних періодів абсолютизму у трьох порівнюваних державах:

Англія, Генріх VIII Тюдор (1509-1547) = Франція, Людовик XIII (1610 – 1643) у тандемі з кардиналом Ришельє (1622 – 1642) = Росія, Федір Олексійович (1679 – 1682), Петро I (1682 – 1725) – **перемога, торжество абсолютизму**.

Англія, Єлизавета I (1558 – 1603) = Франція, Людовік XIV (1643 – 1715) = Росія, Єлизавета I (1741 – 1761) та Катерина II (1762 – 1796) – **пік абсолютизму**.

Англія, Карл I Стюарт (1625 – 1649) = Франція, Людовік XVI (1774 – 1792) = Росія, Микола II (1894 – 1917) – **занепад і крах абсолютизму**.

Всюди невдалі війни та проблеми із фінансами змусили звертатися до традиції станової монархії і скликати представницькі органи, які й розпочали революції: в Англії – поразка у війні із Шотландією (1639 – 1640), у Франції – поразка у Семирічній війні (1756 – 1763) та декілька неврожайних років, які спричинили перед 1789 р. хвилю селянських повстань, у Росії – поразка у російсько-японській війні та революція 1905 р. [4].

В усіх трьох державах період утвердження абсолютизму збігається із підпорядкуванням церкви державі, перетворення церкви на частину державного апарату: в Англії – за Генріха VIII (1516 – 1547), у Франції – за Людовіка XIII уряд очолював майже 20 років (1624 – 1642) кардинал Ришельє. У Росії цар Петро I не дозволив обирати нового патріарха й у 1721 р. створено святіший Синод, члени якого, як і інших колегій, призначалися царем [5].

У кожній із цих трьох країн існує відчуття єдності з представниками своїх релігійних та етнічних груп. У Англії поширена ідея єдності з усіма протестантами. Французькі королі претендують на роль верховного католицького монарха. В Росії домінує ідея єдності всіх православних під зверхністю «білого царя» та єдності всіх слов'ян під покровительством Росії [6].

У кожній із досліджуваних країн до революції домінують дворяни, які є опорою монархічної влади. Дворянство поділялося на «нових», які вели своє господарство на капіталістичній основі, брали участь у торгових операціях, і «старих» дворян, які надавали перевагу веденню господарства по-старому (феодальні відносини) і складали кістяк придворної аристократії. В Англії – «старе дворянство» та «нове дворянство», у Франції – «дворяни шпаги» та «люди мантиї», у Росії – «старі поміщики» та «поміщики нового типу». Спостерігаємо протиріччя між провінційним дворянством і «двором», усюди «вельможі (старе дворянство) зверхньо дивилися на дворян-ділків і не бажали з ними ділити свою владу і привілеї». Водночас у кожній з цих країн частина аристократів брала участь у торгівлі, банківських операціях, добувній та обробній промисловості. Всюди бачимо велику диференціацію в межах кожної соціальної групи, велику соціальну мобільність. Багато великих поміщиків вкладали капітали у промисловість, а вихідці із селян та купців купували помістя, титули, дворянські звання [7].

Крім того, більша частина земель у передреволюційну добу належить дворянству. Великий вплив має верхівка духовенства, представники якого, як правило, є вихідцями із дворянства. Інтереси торгово-промислової буржуазії, незважаючи на її економічну силу, враховуються набагато менше, ніж інтереси дворян. Кількість населення, яке має хоча б мінімальний доступ до управління державою, перед революцією у цих країнах не перевищує 15% населення. Всюди дворяни мали більшість у вищих представницьких органах [8].

У кожній з трьох країн перед революцією кількість міського населення значно поступається сільському. В Англії жили у місті 26 %, у Франції – 8 %, а в Росії – 18 % усього населення. Після революцій міське населення продовжує стрімко зростати і з часом починає домінувати. У 1970 р. у Великій Британії кількість жителів міст зросла до 79,2 %, у Франції – до 70,4 %, а у СРСР (спадкоємцеві царської Росії) – до 62 % [9]. Можна сказати, що революції дали початок переходу до міського життя.

До революцій селяни вже були особисто вільними людьми, але оскільки більша частина земель залишалася у дворян, селяни змушені були орендувати її у них за певну плату або відробляти на тій землі, що залишилася у пана. Одночасно йшла диференціація в середині селянства, де виділилися заможна верхівка та малоземельні й безземельні селяни. В усіх трьох країнах зростають обсяги оренди і продажу землі. Всюди йде процес обезземелення селян, у першу чергу за рахунок общинних земель (спільні пасовища, луки, ліси), які хочуть прибрати до своїх рук дворяни [10].

У кожній досліджуваній країні перед революцією відбувся значний стрибок у розвитку економіки. Особливо швидко розвивалися видобувні галузі, зокрема вугільна. Великого значення набуває металургія. Промислові підприємства розташовані переважно у сільській місцевості (ближче до дешевої робочої сили). В кожній з трьох країн є державні

підприємства, зокрема ті, що пов'язані з військовою справою. Важливу позицію займає текстильна промисловість. Набирає обертів зовнішня торгівля. Також спостерігається бурхливий розвиток шляхів сполучення: в Англії – судноплавство, у Франції – сухопутні дороги, у Росії – залізниці. У промисловості й торгівлі домінують монополії, які гальмують економічний розвиток. Усюди розвивається банківська сфера.

Утім, всі три країни до революції залишалися аграрними країнами із величезною перевагою сільського господарства над промисловістю, села над містом, незважаючи на стрімкий розвиток промисловості в цей період. Всюди сформовано єдиний національний ринок, уособленням і центрами якого стають їхні столиці [11]. Дослідник Англіїської революції М. Барг зазначає, що *капіталістична мануфактура відрізнялася від пізнішої фабрики тільки відсутністю машин* [12]. Просто англійське буржуазне суспільство народилося в одних технічних умовах, а російське – в інших, більш розвинених.

У передреволюційний період довіра до офіційної церкви суттєво знижується, поширюються нові погляди (пуританізм, просвітництво, соціалізм), які підривають довіру до існуючих порядків. Ці ідейні рухи є виявом протесту, прагнення перемін на краще. Нові ідеології більшу увагу приділяють простим людям, а тому і набувають популярності серед широких верств населення. Фактично роль пуританізму в Росії відіграв соціалізм. Ті самі таємні, напівлегальні та легальні зібрання, поділ на легальних (поміrkованих) та нелегальних (лівих) марксистів (у Англії – пресвітеріани та індепенденти), поширення нелегальної літератури, переслідування, арешти та заслання революціонерів, масова агітація серед народу, проповідування ідей республіканізму. Соціалісти, як пресвітеріани в Англії, виступали проти загробного життя і загробних благ, вони закликали боротися за краще життя на землі. Відомий герой роману О. Дюма «Три мушкетери» герцог Бекінгемський став жертвою замаху пуританина, а в Росії вбито царя Олександра II. У справі спасіння душі та державного управління країні індепенденти та представники багатьох сект надавали перевагу біднякам, а не багатим. Найбільш радикальні пуританські секти проповідували спільність майна. Так що і в цих питаннях більшовики не перші й не єдині [13].

У кожній із трьох країн однакова динаміка розвитку революційних подій. Спочатку при владі прибічники **конституційної монархії**: пресвітеріани в Англії (1640 – 1648) = фельяни у Франції (1789 – 1791) = октябристи і кадети в Росії (березень – початок липня 1917 р.). Далі йде **республіка**: Англія (кінець 1648 – 1653) = Франція (кінець 1791 – 1799) = Росія (липень 1917 – 1929). Шовкові індепенденти (гранди) = жирондисти = поміrkовані соціалісти (меншовики, есери та трудовики). Левелери = якобінці = більшовики.

Періоди диктаторів: Англія – Олівер Кромвель (1653 – 1658) = Франція – Наполеон Бонапарт (1799 – 1814, 1815 р – «сто днів») = Росія – Йосип Сталін (1929-1953) та його наступники до 1991 р. [14].

П. Сорокін вірно визначив, що кожний революційний період обов'язково розпадається на дві стадії, які нерозривно пов'язані між собою. «Реакція» на революцію не є феноменом, який лежить поза межами революції, а є її органічною частиною – другою стадією. Диктатури не означають занепад революції, а свідчать про її трансформацію у другу стадію – стадію «реакції» або «приборкання», але ніяк не її кінця. Тільки тоді, коли «реакція» закінчується, коли суспільство вступає у фазу своєї нормальної еволюції, тільки тоді можна вважати, що революція закінчена [15]. Тому дивним виглядає у радянській історіографії, коли в Англійську революцію включають період диктатури Кромвеля, а у Французькій революції диктатуру Бонапарта розглядають окремо. Щодо Російської революції, викликає здивування те, що після восьми місяців буржуазно-демократичної революції стається нова «соціалістична революція», а диктатора взагалі немає. Більшовики виявилися гнучкішими за якобінців: вони перейшли до НЕПу, щоб не втратити владу. У Росії при владі залишилися радикали, тому й революційний період тут найдовший. До того ж на перебіг революційних процесів могли вплинути кількість населення, територія і тривалість попереднього абсолютистського періоду.

Кожен із трьох диктаторів був тісно пов'язаний із радикальними революціонерами: Кромвель – з лівими індепендентами, сектантами, Наполеон – із якобінцями, Сталін – із більшовиками. Сталін не був етнічним росіянином, як і Наполеон не був етнічним французом. Фактично відбувається *творення нової еліти*. В Англії «нові дворяни» становили основу пресвітеріан і шовкових індепендентів. Наполеон створив нову імперську знать. Сталін створив «партійну еліту». Кожна революція знаменувала собою *великий перерозподіл власності*. Всюди відбулася страта монарха. В Англії страчено Карла I, у Франції – Людовика XVI, а пізніше і його дружину Марію-Антуанетту, в Росії – царя Миколу II із усією сім'єю [16].

Кожна революція вела загарбницькі війни, що характеризувались прагненням до світового панування. В Англії лорд-протектор заклав підвалини Британської колоніальної імперії. Наполеон відкрито заявляв, що хотів зробити французів господарями світу. У СРСР гасло світової соціалістичної революції – фактично те саме.

Під час революції спостерігаються прояви нетерпимості до офіційної церкви. Зі шкільних підручників радянських часів перед нами постає образ Олівера Кромвеля на коні із Біблією в одній руці й мечем у другій. При цьому головний собор країни – Собор св. Павла – Кромвель перетворив на казарму для своїх солдатів. І ці «святі» воїни зруйнували найкращу частину собору. Англійська церква за часів Кромвеля була скасована. У Франції за часів якобінської диктатури було введено культ вищої

істоти замість католицизму. У Росії за більшовиків із церков масово вилучалися дорогоцінності, священники переслідувалися як ідейні вороги, насаджувався атеїзм, руйнувалися православні храми [17].

Однак згодом диктатори повертають вправо у своїй політиці, щоб досягти стабільності та припинити поглиблення революції. Від королівської корони Кромвель відмовився лишень через спротив армії. Наполеон уклав союз із католицькою церквою. Сталін у Другій світовій війні пішов на союз із Російською православною церквою, відновив у армії старі звання і погони, широко експлуатував російський націоналізм. Кожен із диктаторів дбав про розвиток економіки, зокрема промисловості [18].

Висновки

У європейських народів відбулося три революції однакового типу, сили та значення – Англійська (1640 р.), Французька (1789 р.) та Російська (1917 р.). На час революцій кожна країна була наймогутнішою серед країн своєї мовної групи: Англія – серед германських народів, Франція – романських, а Росія – слов'янських. Кожна з цих країн мала багатовіковий період незалежності до революцій. Звернімо увагу на те, що протестантизм домінує у германських народів, католицизм – у романських, а православ'я – у слов'ян.

Якщо говорити про значення революцій, то кожна з них ознаменувала собою новий період в історії – перехід від аграрного до індустріального суспільства, перехід до домінування міського населення над сільським, від монархії до республіки. Тож **до капіталізму кожна група народів приходить окремо, а не весь світ разом**. Слов'яни з початком Російської революції 1917 р. вступили в епоху капіталізму, а не соціалізму. До цього часу ще недостатньо досліджені окремі групи народів, об'єднані за мовною ознакою, із домінуванням певної релігії. Треба виправити цей недолік. Кожен народ і мовно-релігійна група народів проходять однакові етапи розвитку, так само, як людина, – дитинство, юність, зрілість і старість.

У слов'янських народів найбільше простежується єдність у революції. Радянський Союз об'єднав під своєю зверхністю на короткий час усі слов'янські народи у т. зв. соціалістичний табір у Східній Європі. У французів за Наполеона всі романські народи були об'єднані під зверхністю Франції (за винятком Румунії) [19]. Кромвель заклав підвалини Британської колоніальної імперії. Естафета боротьби за першість у германському світі перейшла у ХХ ст. до США.

Нині у світі домінує германо-протестантський елемент. Із семи найрозвиненіших країн чотири належать до германо-протестантської мовно-релігійної групи: США, Канада, Велика Британія та Німеччина. Така ж ситуація у найсильнішому військовому блоці нашої планети – НАТО. Із 830,7 млн чол. населення країн-членів НАТО 478,36 млн (57,6%) – це германські країни, 22,5% – романські, 8,3% – слов'янські, 11,1% – інші країни [20].

З європейських груп народів германська група найстарша, а слов'яни – наймолодші. Це простежується і в економічному розвитку, і в рівні урбанізації, і в послідовності аналогічних подій [21]. Тож ми, слов'яни, – не бідні, не відсталі, ми просто молодші за наших сусідів-європейців. У нас ще все попереду.

Література:

1. Формация общественно-экономическая / Советская историческая энциклопедия (далі СІЕ) – т. 15. – М.: «Советская энциклопедия», 1974. – с. 246-247.

2. Всемирная история. – т. 7. – М.: «Издательство социально-экономической литературы», 1960. – с. 581-582.

3. Всемирная история. – т.3 – М.: «Издательство социально-экономической литературы», 1957. – с. 369-371, 639-671; Всемирная история. – т.4. – М.: «Издательство социально-экономической литературы», 1958 – с. 221-232, 329, 448-538.

4. Всемирная история. – т. 5. – М., 1958. – с.41; Всемирная история. – т. 6. – с. 17-19; Всемирная история. – т. 7. – с. 306-337.

5. Всемирная история. – т. 4. – с. – 329-331; Всемирная история. – т. 4. – с.219, 232-233; Всемирная история. – т. 5. – с. 376.

6. **Барг М.** Великая Английская революция в портретах ее деятелей. – Москва: «Мысль», 1991. – с. 117-128; Всемирная история. – т. 4. – с. 219; Всемирная история. – т. 7. – с. 171-172.

7. **Барг М.** Великая Английская революция в портретах ее деятелей. – с.71-75; Всемирной истории. – т. 4. – с.321-332; Всемирная история. – т. 5. – с. 28-30, 545, 549-550; Всемирная история. – т. 7. – с. 144-146; История СССР 1861-1917: Учебник для студентов пед. ин-тов по спец. «История» / под. ред. В. Г. Тюкавкина. – М.: «Просвещение», 1989. – с. 52, 73.

8. **Барг М.** Великая Английская революция в портретах ее деятелей. – с. 68-69, 74; Всемирная история. – т. 5. – М., 1958. – с. 43, 545; Всемирная история. – т. 6. – М., 1959 – с. 17, 27, 30-31; «Всемирной истории» – т. 7. – с. 145-146, 339, 456-457; Нова історія. Частина перша. 1640-1870 р. / за ред. акад. О. Нарочницького. – Київ: «Вища школа», 1975. – с. 101-102; История СССР XIX – начала XX века / под. ред. И. Федосова. – Москва: «Высшая школа», 1981. – с. 259.

9. Всемирная история. – т. 5. – с. 24-25; Нова історія. Частина перша. 1640-1870 р. / за ред. акад. О. Нарочницького. – Київ: «Вища школа», 1975. – с. – 101; Народонаселение стран мира. Справочник./ под. ред. Б. Ц. Урланиса. 2-е издание переработаное и дополненное. – Москва: «Статистика», 1978. – с. 476, 478.

10. Всемирная история. – т. 3. М., 1957. – с. 668; Всемирная история. – т.4. – с.318-319; Всемирная история. – т. 5. – с.542; Всемирная история. – т.

7. – с. 146, 457-460; Нова історія. Частина перша. 1640-1870 р. / за ред. акад. О. Нарочницького. – Київ: «Вища школа», 1975. – с. 102; История СССР 1861-1917 / под. ред. В. Тюкавкина. – с. 53-55, 308-318.

11. Всемирная история. – т. 5. – с. 21-22, 544-555; Всемирная история. – т. 7 – с. 135 – 147; Барг М. Великая Английская революция в портретах ее деятелей. – Москва: «Мысль», 1991. – с. 53-57, 104-107; История СССР 1861-1917 / под. ред. В. Тюкавкина. – М., 1989. – с. 64-65, 68-70, 198 – 204, 207 – 209.

12. Барг М. Великая Английская революция в портретах ее деятелей. – с. 54.

13. Аксельрод А., Филлипс Ч. Диктаторы и тираны. В 2-х тт. – т. 1. / Перевод с англ. В. Найденова, А. Марченко, Н. Диевой, С. Мишкина, Э. Снетковой. – Смоленск: «Русич», 1997. – с. 337-338; Барг М. Великая Английская революция в портретах ее деятелей. – с. 87 – 98, 254-261; Всемирная история. – т. 5. – с. 33, 555 – 568; Всемирная история. – т. 7. – с. 148-168; Православная церковь / СИЭ. – т. 11. – М.: «Советская энциклопедия», 1968. – с. 508.

14. Всемирная история. – т. 5. – с. 43 – 69; Всемирная история. – т. 6. – с. 17-68, 86-130; Всемирная история. – т. 7. – с. 585-628; Всемирная история. – т. 8. – с. 237-301, 368-394, 539-562.

15. Сорокин П. Социология революции // журнал «Стратегия России» №6 июнь, 2004 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://sr.fondedin.ru/new/fullnews_arch_to.php?subaction=showfull&id=1086677606&archive=1089272283&start_from=&ucat=14&.

16. Аксельрод А., Филлипс Ч. Диктаторы и тираны. В 2-х тт. – т. 2. – с. 133; Барг М. Великая Английская революция в портретах ее деятелей. – с. 73, 136-137, 170-171; Всемирная история. – т. 5. – с. 56-57, 70-71; Всемирная история. – т. 6. – с. 36, 43, 45, 57-58, 128; Всемирная история. – т. 8. – с. 37, 59-61; История Отечества: люди, идеи, решения. Очерки истории Советского государства / Сост. В. Козлов. – Москва: «Политиздат», 1991 – с. 114-115; Манфред. Наполеон Бонапарт. – Сухуми: «Алашара», 1989. – с. 17-18, 169, 359-360, 505-507; Сталин / СИЭ. – т. 13. – М.: «Советская энциклопедия», 1971. – с. 780-785.

17. Барг М. Великая Английская революция в портретах ее деятелей. – с. 124-126; Всемирная история. – т. 6. – с. 52-53; Православная церковь / СИЭ – т. 11. – М.: «Советская энциклопедия», 1968. – с. 508.

18. Барг М. Великая Английская революция в портретах ее деятелей. – с. 241-242; Всемирная история. – т. 5. – с. 68, 71-72; Всемирная история. – т. 6. – с. 87-90; Всемирная история. – т. 9. – с. 44-46, 223-226, 239-243; История Отечества: люди, идеи, решения. Очерки истории Советского государства / Сост. В. Козлов. – Москва: «Политиздат», 1991 – с. 262, 271-272; Православная церковь / СИЭ – т. 11. – М.: «Советская энциклопедия», 1968. – с. 509.

19. Варшавський договір / СІЕ. – т. 2. – М.: «Советская энциклопедия», 1962. – с. 979; Всемирная история. – т. 6. – с. 96, 105, 109; Совет экономической взаимопомощи / СІЕ. – т. 13. – М.: «Советская энциклопедия», 1971. – с. 117-118.

20. Весь мир: Страны. Флаги. Гербы. (Энциклопедический справочник). – Минск: «Харвест», 1999. – с. 7-587; С.И. Брук. Населения мира. Етно-демографический справочник. – М.: «Наука», 1981 г. – с. 801-803 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%9D%D0%90%D0%A2%D0%9E>.

21. Народонаселение стран мира. Справочник / под. ред. Б. Ц. Урланиса. – с. 476, 479.

УДК 327

«Руський» і «карінтійський» спадки як складові історичної пам'яті українців і словенців

Антон Глушко,
аспірант відділу етнополітології
Інституту політичних і етнонаціональних досліджень
ім. І. Ф. Кураса НАН України

У статті подається порівняльний аналіз двох складових історичної пам'яті українців і словенців – «руського» і «карінтійського» спадків і пов'язаної з ними системи мітів. Вони розглядаються як частина історичного наративу, спрямованого на формування уявної «карти пам'яті» двох націй. Наріжним критерієм дослідження постає чинник державності в контексті символічної політики владних еліт України і Словенії.

Ключові слова: культура, пам'ять, міт, національний наратив, символічна політика, державність, монофакторний метод.

The paper carries the comparative analysis of the two aspects of the historical memory of Ukrainians and Slovenians – «Russian» and «Corinthian» heritages and the system of mites connected with them. They are examined as the part of the historical narrative, which provides the formation of the imaginary «memory map» of two nations. The main criterion of the research is statehood tradition which is represented in the context of the symbolic politics of the governmental elites of Ukraine and Slovenia.

Keywords: culture, memory, myth, national narrative, symbolic politics, statehood, single-factor method.

Однією зі складових функціонування державної історичної політики є культура пам'яті. Вона являє собою систему актуальних символів і мітів, які показують тяглість конкретної держави/нації у просторі та часі, формуючи карту «уявного минулого» та «пантеон героїв». Як зазначає

Е. Гийдел, «міт, чи, іншими словами, неправильне розуміння минулого, як відомо, складає основу буття націй» [1]. У посткомуністичних державах міти, підтримуючи певну спільну історичну карту пам'яті, відіграють роль консолідаційного чинника політичної поведінки й використовуються владними елітами в ідеологічних та пропагандистських цілях [2; 3; 4].

Дослідження цих явищ соціального буття є актуальним для українського і словенського суспільств, які переживають період формування політичної нації. Асинхронність націєтворення і належність до різних типів політичної культури – це ті чинники, що впливають на діапазон поширення мітів і їх соціальну базу. Культура «пригадування» і «згадування» свого минулого складається з національного історичного нарративу («наукова пам'ять») і «символічних політик» (результатом яких є «масова пам'ять») – інструментарію політичних еліт і контреліт у провадженні своєї ідеології [5; 6; 7]. Для України і Словенії – країн з декількома концептами історичної пам'яті – пошук «уявного простору минулого» спрямовується в глибину століть, до витоків державних ідей: «руської/української» і «карінтійської/словенської».

Теоретико-методологічними засадами дослідження є типологія політичної культури Г. Алмонда, концепція порівняльного аналізу «символічних політик» як «соціального ритуалу» Г. Лассвелла і типологізація політичної поведінки У. Розенбаума [8; 9]. Критерієм порівняння є тяглість державної традиції словенців і українців на тлі «запізнілого націєтворення» і «деконструкції пам'яті» в просторі «міфотвору» (Е. Сміт) [10; 11; 12].

Серед авторів, котрі аналізували добу Карантанії і Русі в політичній мітології, – словенські дослідники І. Грдіна, М. Крзнар, І. Мекіна, Б. Репе, Й. Шавлі, П. Штіх, словацькі вчені – Р. Холец, Р. Ірша, сербські – Д. Гаврілович, Р. Деспотовіч, С. Шлюкіч, та їх українські колеги – І. Гирич, О. Горкуша, Р. Ревчук, Є. Наконечний, А. Коник, І. Лосев. Їх роботи присвячені окремим мітам/національним стереотипам, пов'язаним з «карінтійським» і «руським» меморіальними спадками. Загальнотеоретичні порівняльні дослідження образу «Русі»/«Карантанії» в історичній пам'яті українців і словенців на сьогодні відсутні.

У проблемному полі статті є низка дискусійних і недостатньо вивчених аспектів: співвідношення державницьких мітів про «Русь»/«Карантанію» і «емоційної пам'яті» українців і словенців; міти про «Русь»/«Карантанію» і «контрпам'ять» (М. Фуко) сусідніх народів – росіян («Третій Рим»), сербів («Велика Сербія»), хорватів («полонинська Хорватія»), німців («Тисячолітній Рейх»), італійців («вічний Рим»); міти про «Русь»/«Карантанію» і «політика пам'яті» (П. Нора) в контексті євроінтеграційних процесів. Перший з окреслених вище аспектів є предметом аналізу цієї статті.

Державотворчі змагання українців і словенців, мітологізований образ яких сягає часів Середньовіччя, постають «іміджами», заснованими на

апріорно визначених інтерпретаціях минулого. Вони створюють «емоційну реальність історії», що побудована на уявній послідовності подій, в епіцентрі яких опиняються глорифіковані пращури цих двох народів («виправдальна інтерпретація», за Т. Куком) [13; 14]. Параметрами функціонування мітів є: територія поширення (регіональний чи загальнодержавний вимір), соціальна база (категорії населення), ідеологічні засновки (націоналізм/лібералізм), політичний контекст (система управління і ціннісні орієнтації владних еліт).

Запит нових владних еліт України та Словенії на альтернативні версії історичної пам'яті як частини стратегій націєтворення призвів до того, що ці міти набули широкого громадського розголосу і метаісторичного надчасового статусу. Вони стали віддзеркаленням національного характеру й світогляду українців і словенців, за їх допомогою творилася й твориться нова мовна пам'ять [15; 16]. На їх основі будується національна ідея обох держав, лейтмотивом якої є повернення «втраченого спадку» і оживлення «призабутих сторінок історії» («золотої доби») [17]. Це є компенсаторним чинником державотворення «малих націй» (Е. Гелнер), які проходять стадію внутрішньої консолідації й формування позитивної компліментарності на основі «винайдення традиції» (Е. Гобсбаум) в ситуації «щоденного плебіситу» (Е. Ренан).

В обох державах після проголошення незалежності та початку новітнього державотворення акценти в історичній політиці з комуністичних були замінені на національні. Одним з елементів «деконструкції пам'яті» та «демократичного націєтворення» став концепт автохтонності словенців. До ідеологічного й політичного дискурсу були повернуті ідеї про «старість» словенців і їх мови, про «тисячолітній сон народу», про «часову прірву» в державницьких змаганнях від Карантанії до Республіки Словенія [18; 19; 20]. В системі історичного хронометру словенців була сконструйована наступна мітологізована схема: Лужицька культура – Венеди – провінція Норік у складі Римської імперії – провінція Венедів у складі Франкської держави (Marka Vinedorum na Frankovskem) – князівство Карантанія – королівство Карантанія – провінція Карантанія у Габсбургській Австрії (Австрія в культурі пам'яті словенців розглядається як друга назва Карантанії. – **А. Г.**) – «століття без історії» (словенські землі у складі Німеччини, Австрії, Італії, Угорщини. – **А. Г.**) – «Весна Народів» і поява автономної словенської політичної нації в складі Австро-Угорщини і Королівства Сербів, Хорватів і Словенців – Федеративна Соціалістична Республіка Словенія в складі Югославії – незалежна Республіка Словенія [21].

В Україні ідея Русі, заснована на дослідженнях М. Грушевського, М. Чубатого, І. Кузича-Березовського, М. Аркаса, Д. Дорошенка була включена до масової культури, програм політичних партій і громадських організацій. Схема мітотворення відбувається з відживленням «ностальгічної пам'яті» щодо Руської держави як «епохи розквіту»

українського державотворення. «Сакральним центром» руської доби є Київ, до якого «тяжіють» Галич (символ Західної України), Чернівці і Переяслав (символи Східної України). До пантеону героїв, котрі традиційно згадуються в підручниках і ЗМІ (проект «Великі Українці»), належать Княгиня/Королева Ольга, Володимир Великий, Ярослав Мудрий, Володимир Мономах, Данило Галицький [22; 23]. «Націоцентричний» концепт пам'яті виводить Українську державу через добу Русі, Галицько-Волинського князівства, Литовської держави, Запорозької Січі, УНР, УРСР до новітнього суверенітету [24; 25].

Для порівняння – масова пам'ять сприймає добу князівства Карантанії як повернення до «історичної правди» про виникнення словенського народу, про вихід з «багатовікового ярма бездержавності й забуття свого коріння» [26; 27; 28]. Окрім наукової складової, ця схема має ідеологічне («словенське відродження з ярма сусідів-поневолювачів») і психологічне (компенсаторне) річище. Наприклад, у Словенії як вияв «жаги до пам'яті» (за Б. Мізталь, «passion for memory») і «маніфестації міту» («manifesting myth») існують: готель, піцерія, громадське об'єднання та історичний клуб з однойменною назвою – «Карантанія» [29]. В Україні мітологізовані назви мають фестиваль середньовічної реконструкції («Київська Русь»), готель («Русь»), казино («Третій Рим») [30].

Романтична версія словенської історії, котра виводилася з «карантанського міту», мала доповнити культурний патерн «геройськості», «славного минулого» [31; 32; 33]. Карантанія як частина Франкської імперії, потім – суверенне князівство, королівство, як провінція Австрія в складі Габсбургської держави – опиняється в осерді європейської історії. Як пише Й. Шавлі, «словенський народ боронив Європу од аварських орд, угорських кочовиків, а згодом – турецьких загарбників» [34]. Виникають аналогії з українською схемою «останнього форпосту Європи перед азійською навалою». Україна і Словенія в схемах «руської» і «карінтійської» історій постають частинами кордонних держав, які плекають «європейський дом» від загроз інакших культурно-цивілізаційних спільнот.

Деякі вітчизняні й закордонні вчені, зокрема, британський дослідник Орландо Файджес, включають до російського національного наративу Руську державу [35]. Ця наукова традиція, сформована під впливом російської історичної школи Карамзіна – Погодіна – Вяземського, сприяла утвердженню моделей контрпам'яті в Україні, заснованих на москвоцентризмі й ідеї «спільної Православної цивілізації». Остання подається як фантомний політичний образ, який апелює до емоційної пам'яті мешканців колишнього СРСР, і використовується як інтеграційний міт на теренах російськомовного інформаційного простору [36; 37; 38]. Карантанія є частиною мітології й національного наративу словаків і чехів – сусідів словенців у складі Великоморавської держави, проте в них процеси творення пам'яті є більш компліментарними [39; 40].

Отже, в Україні й Словенії відбувається винайдення нової концепції державотворення, підкріпленої національними автостереотипами на основі ліберально-демократичних цінностей. Системотворчі міти про Карантанію і Русь є елементами історичної пам'яті та поліфункціональним політичним ресурсом, який виконує інтегративну соціальну функцію. Просторово-часова віддаленість цих двох держав від сучасності сприяла тому, що їх уявний образ став об'єктом спекуляцій владних еліт і основою для тривалого внутрішнього громадського діалогу.

Література:

1. **Гийдел Е.** Рутенія über alles // Україна модерна. – № 12 (1). – 2007. – С. 214.
2. Nacionalni mit kao integrativni stereotip [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.komunikacija.org.rs/komunikacija/knjige/.../01_GDJ_13-39.pdf;
3. **Berk P.** Istorija kao društveno pamćenje // Časopis za književnost i kulturu, i društvena pitanja. – 2006. – № 4 (12). – Ст. 91–92.
4. **Гирич І.Б., Шаповал Ю.І.** Чому необхідно переосмислювати минуле? – КИІВ: Konrad Adenauer Stiftung, 2010. – Вип. 16. – С. 7–8.
5. **Аўтуэйт Ў, Рэй Л.** Мадэрнасць, памяць і посткамунізм // Палітычная Сфера. – 2006. – №6. – С.29–30.
6. **Трегуб О.** Історична пам'ять як засіб мобілізації національної свідомості // МАГІСТЕРІУМ. Політичні студії. – 2008. – Вип. 31. – С. 25–29.
7. **Pavlović S.** Odsustva – o osporavanju prošlosti i konstrukciji društvenog zaborava [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://scindeks-clanci.nb.rs/data/pdf/0352-3160/2010/0352-3160100_2117P.pdf.
8. **Парсонс В.** Публічна політика: Вступ до теорії і практики аналізу політики. – К.: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2006. – С. 35–36, 516.
9. Політична свідомість Українського суспільства [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://all-politologija.ru/2/101-politichna-svidomist-ukra%D1%97nskogo-suspilstva>.
10. Цит. за: Томпсон Е. М. Трубадури імперії: Російська література і колоніалізм. – К.: Видавництво Соломії Павличко «Основи», 2008. – С. 29.
11. **Repe B.** Nacionalni miti – arena spominov? // Borec. – 2006. – №2. – Ст. 412.
12. **Štih P.** Sposojene novičke: Z zgodovino se opleta, kot bi bila samopostrežna trgovina [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://historia.blog.si/ol.net/tag/miti/>.
13. **Парсонс В.** Публічна політика: Вступ до теорії і практики аналізу політики. – К.: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2006. – С. 478.

14. **Кривошеїн В.** Політичне світосприйняття: спроба побудови елементарної системи // Людина і політика. – 2001. – № 5 (17). – С. 61.

15. **Глушко А. О.** Українська мова та історія як об'єкти політичних махінацій і уроки сусідніх держав [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://memorial.kiev.ua/statti/930-istorija-vchyt.html>.

16. **Скобальський О.** «Русь» і «Україна» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://narodna.pravda.com.ua/travel/4a397f4234053/>.

17. **Pavićević Đ.** Političko pamćenje: normalni slučaj i patologije // Reč. – 2008. – № 77/23. – Ст. 70. Nacionalni mit kao integrativni stereotip [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.komunikacija.org.rs/komunikacija/knjige/.../01_GDJ_13-39.pdf.

18. **Gavrilović D., Despotović L., Perica V., Šljukić S.** Mitovi nacionalizma i demokratija. – Novi Sad: centar za istoriju, demokratiju i pomirenje, 2009. – Ст. 71.

19. **Kahl H.-D.** Karantanska sporna vprašanja // Zgodovinski Časopis. – 2007. – Letnik 61. – Številka 3–4. – Ст. 492, 494.

20. **Mekina I.** Slovenija: mitovi se događaju drugima [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.filg.uj.edu.pl/~wwwip/postjugo/files/.../slovenija-mitovi.pdf.

21. **Krznar M.** Sodobna slovenska politična mitologija. Diplomsko delo. – Ljubljana: Univerza v Ljubljani, 2005. – Ст. 23–26. Lenarčič A. Karantanija [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.dss.popravopis.eu/karantanija.html>.

22. **Білошицький П.** Пантеон історичної та...моєї пам'яті [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.day.kiev.ua/206900>.

23. Відбулася презентація книги Юрія Мірошниченка та Сергія Удовіка «Русь-Україна: становлення державності» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.memory.gov.ua/main/ua/news/detail/440.htm>.

24. **Гирич І. Б. М.** Грушевський як охоронець історичної пам'яті і творець канону українського підручника з історії [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.i-hyrych.name/Vyklad/HistMemory/Hrushevsky.html>.

25. **Чупрій Л.** Роль громадських організацій у формуванні історичної пам'яті українського народу [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://old.niss.gov.ua/Monitor/Juli2009/32.htm>.

26. Karantanija in Srednja Evropa. Nekoč in danes. Iz preteklosti v sedajnost [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.primorski-panterji.info/index.php?option=com_content&view=article&id=74:karantanija-in-srednja-evropa-&catid=37:kni&Itemid=63.

27. **Štih P.** Sposojene novičke: Z zgodovino se opleta, kot bi bila samopostrežna trgovina [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://historia.blog.siol.net/tag/miti/>.

28. **Štih P.** «Ej ko goltneš do tu-le, udari po konjih»: O avtohtonističnih in podobnih teorijah pri Slovencih in na Slovenskem // *Zgodovina za vse*. – Leto III. – Št. 2. – 1996. – St. 78.

29. **Krznar M.** *Sodobna slovenska politična mitologija / Diplomsko delo*. – Ljubljana: Univerza v Ljubljani, 2005. – St. 24–25.

30. **Дроздовський Д. В.** О. Пахльовська: «Нас очікує євро«інтеграція» українських чингісханів в альпійські курорти та швейцарські банки» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://dt.ua/articles/59726>.

31. **Gorupič B. O** likovnih podobah in satiri. Pogovor z Damirjem Globočnikom // *Ampak*. Mesečnik za kulturo, politiko in gospodarstvo. – Letnik 11. – Številka 3–4. – Marec–April 2010. – St. 72.

32. **Grdina I.** Karantanski mit v slovenski kulturi // *Zgodovina za vse*. – 1996. – № 2. – st. 51–52.

33. **Petrovčič P.** Novo pisanje zgodovine. Z novim šolskim ministrom bo v srednješolski zgodovini zavel nov veter [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.mladina.si/tednik/200510/clanek/slo--solstvo-peter_petrovcic/.

34. **Šavli J.** Slovenska državna misel. – Bilje: Studio RO – Humar, 2010. – St. 22, 32. Šavli J. Slovenija: podoba evropskega naroda. – Bilje: Studio RO – Humar, 2003. – St. 99.

35. **Figs O.** Natašin ples: kulturna zgodovina Rusje. – Ljubljana: Modrijan, Studia Humanitatis, 2008. – St. 32, 161, 361–365.

36. **Глушко А. О.** Українська мова та історія як об'єкти політичних махінацій і уроки сусідніх держав [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://memorial.kiev.ua/statti/930-istorija-vchyt.html>.

37. **Горкуша О.** Універсальний ексклюзивізм «Православної цивілізації» на суперечливому тлі історичної пам'яті українців [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.religion.in.ua/main/analitica/7224-universalnij-eksklyuzivizm-pravoslavnoyi-civilizaciji-na-superechlivomu-tli-istorichnoyi-pamyati-ukrayinciv.html>.

38. **Дроздовський Д. В.** Проказа малоросійства, або посеред бунту мас [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://ruthenia.info/txt/drozdovsky/bunt_mas.html.

39. **Šoltés P.** Mýty, štátne sviatky a história [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.impulzrevue.sk/article.php?94>.

40. **Irša R.** Najstaršie dejiny slovenskih kralovstiev alebo ako Slovaci prišli o dejiny. – Bratislava: Inštitut pre spoločnosť, 2006. – St 181–182, 196.

Трансформаційні вектори лібералізму: політологічний контекст

Микола Михальченко,

член-кореспондент НАН України,

завідувач відділу теорії

та історії політичної науки

Інституту політичних і етнонаціональних досліджень

ім. І. Ф. Кураса НАН України

*Куц Г. М. Ліберальні трансформації політичного простору:
[моногр.] / Г. М. Куц; [за наук. ред. Ю. І. Макара]. – Харків:
Віровець А. П.; „Апостроф”, 2011. – 300 с.*

Монографічне дослідження Г. М. Куц присвячене важливій і на сьогодні недостатньо вивченій проблемі: виявленню трансформаційного потенціалу лібералізму. Адже ключовим питанням в області політологічного знання є необхідність адекватної для трансформаційної політичної системи України інтерпретації суті та критеріїв ліберальної демократії. У цьому контексті принципове значення має дослідження феномену лібералізму з точки зору виявлення тих умов, що необхідні для ефективного впровадження ліберально-демократичних практик в українському державотворенні.

Ознайомлення з монографією Г. М. Куц дає підстави стверджувати, що авторка належним чином опрацювала обрану тему та отримала достовірні наукові результати. Про це, зокрема, свідчить ретельне обґрунтування досліджуваної проблематики, логічне та виправдане подальшим викладом матеріалу, аргументованість висновків.

Послідовність і логічність структурної побудови монографії, яка складається з семи розділів, дали можливість здійснити глибокий аналіз основних концепцій лібералізму; виявити ідейні витоки лібералізму; визначити базові Відмінності між проблематикою класичного та сучасного лібералізму; систематизувати ідейний базис ліберального дискурсу з метою виокремлення ключових ідей, які сприяли оформленню сталого концептуального каркасу лібералізму; визначити пріоритетні напрями ліберальних перетворень політичного простору та домінантні трансформаційні інтенції лібералізму; проаналізувати політико-культурну сферу політичного простору України у контексті трансформаційних інтенцій лібералізму тощо.

Вельми цікавою видається запропонована авторська дефініція лібералізму як суспільно-політичної доктрини, що, базуючись на визнанні мирних методів управління та політичних свобод індивіда, обмежених дією законів, сприяє трансформаційним перетворенням політичного простору, детермінуючи зрушення та зміни еволюційного характеру задля здійснення суспільних реформ, метою яких є свобода особистості. Обґрунтовано, що домінантними – актуальними для сучасної епохи – інтенціями лібералізму виступають свобода, відповідальність, толерантність, соціальна справедливість та рівність можливостей. Аргументовано, що ці ідеї здатні сприяти оптимізації виділених у дослідженні напрямів політичного простору, які потребують ліберального «втручання»: свобода особистості; ліберально-демократичне врядування; міжнародна співпраця.

Окремої уваги заслуговують аргументи стосовно необхідності популяризації ліберальних цінностей та переваг в українському політичному просторі, оскільки в Україні не вирішені навіть ті ліберальні завдання, які вже давно реалізовані в західних країнах (зокрема, це стосується проблем верховенства права, розділення владних гілок, боротьби з корупцією тощо).

Акцентується увага на можливості успішного впровадження цінностей лібералізму з огляду на характеристики української ментальності, зокрема, її потужну індивідуалістичну складову, що певним чином споріднює її з європейською ідентичністю. Втім, не зважаючи на те, що сутнісні риси української ментальності (прагнення до свободи, певне неприйняття влади, індивідуалізм, заповзятливість, відторгнення авторитарного начала, толерантність тощо) корелюють із базовими постулатами лібералізму, спостерігається певна неузгодженість між політичною культурою та ментальними настановами українського народу. Тобто виникає потреба проекції ліберальних інтенцій – закладених у ментальності українського народу – на суспільно-політичний простір. Зокрема зазначається, що індивідуалізм, який є базисною настановою в політичній культурі українців, може стати передумовою становлення демократичної політичної культури. Відповідно, сьогодні постає необхідність умілої популяризації ліберальних ідей через різноманітні засоби масової комунікації. Це насамперед передбачає активізацію освітніх стратегій в Україні, спрямованих на позитивне позиціонування власної культурної самобутності, якій у всі часи був притаманний певний ліберальний контрапункт.

Задля ефективності просвітницьких заходів щодо популяризації ліберальних цінностей пропонується запозичити досвід роз'яснення пріоритетів ліберально-політичного стилю життя. Зокрема, такий досвід у XVIII ст. існував у США, де відомі політичні діячі (О. Гамільтон, Дж. Джей та Дж. Медісон) опублікували серію статей ліберального характеру з метою роз'яснення необхідності ратифікації Конституції США (збірка «Федераліст»). Ще один приклад пов'язаний з Англією, де в кінці XVII ст. видавець газети *Mercurius Politicus* опублікував кілька статей, покликаних

навчати своїх співгромадян «проживати в державі свободи». Отже, популяризація ліберальної проблематики через пресу у вельми доступній формі для широкого загалу принесла свої плоди.

У цілому, в презентованій монографії отримано нові обґрунтовані результати щодо аналізу трансформаційного потенціалу лібералізму й тих умов, які необхідні для ефективного впровадження ліберально-демократичних практик у політичній системі України.

Книжкова полиця

Борисова О. В. Зовнішня політика України: навч. посіб. – Луганськ: ЛНУ ім. Т. Шевченка, 2010. – 319 с.

Бурдяк В. І. Політика і права людини: [підручник]. – Чернівці: Чернів. нац. ун-т, 2011. – 536 с.

Варинська А. М. Історія України: довідник. – О.: Фенікс, 2010. – 301 с.

Варналій З. С. Економічна безпека України: проблеми та пріоритети зміцнення. – К.: Знання України, 2011. – 299 с.

Василевська Т. Е. Етика та етикет у депутатській діяльності: навч. посіб. – К.: Ун-т "Україна", 2011. – 112 с.

Вечерський В. Гетьманські столиці України. – К.: Наш час, 2010. – 317 с.

Гаврилів Б. Історичні постаті Івано-Франківщини. – Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2010. – 143 с.

Горобець В. Україна: козацькі війни 1618 – 1638. – К.: КРІОН, 2011. – 267 с.

Грушевський М. С. Історія України з ілюстраціями і доповненнями. – Донецьк: БАО, 2011. – 526 с.

Дмитрик І. О. Соціальна політика радянської держави та її реалізація в Донбасі періоду непу (1921 – 1928 рр.). – Донецьк: ДонНУ, 2011. – 171 с.

Донік О. Україна: у складі двох імперій (остання чверть XVIII – перша половина XIX ст.). – К.: КРІОН, 2011. – 247 с.

Дубов Д. В. Інформаційне суспільство в Україні: глобальні виклики та національні можливості: аналітична доповідь / Дубов Д. В., Ожеван М. А., Гнатюк С. Л.; Нац. ін-т стратегічних досліджень. – Київ: НІСД, 2010. – 64 с.

Євгенєва А. Чому «Європа» має значення: європеїзація законодавчого процесу та парламентських практик в Україні: [аналітичний звіт]: переклад з англ. мови / А. Євгенєва, Д. Ковриженко; Лабораторія законодавчих ініціатив; [Центр Європейських реформ; Фондація міжнар. відносин та зовнішнього діалогу]. – Київ: [ФОП Жорін Р.В.], 2010. – 74 с.

Євроінтеграційний вибір України та проблеми макроекономіки: Х міжнар. наук.-практ. конф. молодих вчених і студ., 22 берез. 2011 р. – Д.: Вид-во ДУЕП ім. А. Нобеля, 2011. – 207 с.

Засоби масової інформації як один із чинників формування громадянського суспільства: наукові дослідження, документи і матеріали / Нац. спілка краєзнавців України; Лісянська районна орг. «Витоки»; Черкаський нац. ун-т ім. Б. Хмельницького; [упоряд.: В. Щербатюк, О. Березовський; редкол.: В. Колесник (гол.), О. Березовський, В. Бесараб та ін.; літ. ред. В. Сокур]. – Київ: Синопис, 2010. – 144 с.

Іжа М. М. Система регіонального управління: світовий досвід і Україна. – О.: Друк. дім, 2011. – 367 с.

Інноваційні процеси економічного і соціально-культурного розвитку: вітчизняний та зарубіжний досвід: IV міжнар. конф. молодих вчених та студ. – Т.: Екон. думка ТНЕУ, 2011. – 263 с.

Інституціональна парадигма цивілізаційного розвитку: у 4 кн. – Запоріжжя [та ін.]: КПУ, 2011. – Кн. 4: Інституціоналізація розвитку міжнародних економічних відносин в Україні і Польщі. – 2011. – 347 с.

Копійка В. В. Розширення Європейського Союзу та Україна: [монографія] / В.В. Копійка. – Київ: Логос, 2008. – 352 с.

Крамаренко В. И. Управление внешнеэкономическими рисками в условиях глобализации. – Симферополь: ДИАЙПИ, 2010. – 353 с.

Любимов В. І. Інноваційно-інвестиційна політика держави в контексті розвитку промислових регіонів: механізми формування та реалізації. – К.: ДКС центр, 2010. – 404 с.

Май М. Медіа-політика в інформаційному суспільстві. – К.: Акад. Укр. Преси, 2011. – 283 с.

Миллюха Г. В. История международных отношений: [учеб. пособие]. – Х.: Экограф, 2011. – 115 с.

Ніконенко У. М. Еволюція монетарної політики України в умовах ринкової трансформації економіки. – Л.: Укр. акад. друкарства, 2011. – 251 с.

Потехін О. Глобалізація безпеки: навч. посіб. – Донецьк: Ноулідж, Донец. від-ня, 2011. – 246 с.

Проблеми цінової та фінансової стабільності й інноваційного розвитку в Україні. – К.: УБС НБУ, 2010. – 263 с.

Романюк А. С. Історія західних політичних вчень: політичні доктрини XX – початку XXI ст.: навчальний посібник / А. С. Романюк; М-во освіти і науки України, Львів. нац. ун-т ім. І. Франка. – Київ: Знання, 2011. – 255 с.

Світлична В. В. Історія України: навчальний посібник для студ. вищих навч. закладів / В. В. Світлична. – 5-те вид. – Київ: Каравела, 2011. – 384 с.

Сидорук Т. Європейська інтеграція України: [навч. посіб.]. – Л.: ПАІС, 2011. – 269 с.

Шамборовський Г. О. Регіональна політика Європейського Союзу: навч. посіб. / [Шамборовський Г. О.]. – К.: Знання, 2011. – 187 с.

Як організувати державну політику сприяння розвитку громадянського суспільства / [Лациба М. В. та ін.]; Укр. незалеж. центр політ. дослідж. – Київ, 2011. – 222 с.

Вийшов у світ №4 (48) журналу «Соціальна психологія»

«Біполярна структура інтелекту і механізми творчої діяльності» – статтею під такою назвою відкривається розділ «Теорія». Автор – кандидат психологічних наук О. Губенко. У цьому ж розділі вміщено статтю кандидата психологічних наук І. Бондаревської «Теоретичні підходи до вивчення соціальної ідентичності».

Розділ «Проблеми методології» об'єднав статті кандидата психологічних наук О. Мельник «Специфіка інструментарію історико-психологічного дослідження» і кандидата соціологічних наук В. Чепак «Соціологія освіти у сучасному науковому дискурсі».

Розвідка кандидата психологічних наук Т. Траверсе «Професіоналізація політичної діяльності: психограма політика» міститься у розділі «Політична психологія».

Важливі аспекти психології особистості розглядаються у статтях кандидата психологічних наук О. Колісника «Духовний саморозвиток і духовне здоров'я особистості» та кандидата психологічних наук В. Кейсельмана (Дорожкіна) «Груповий суб'єкт дискурсу в котреапії».

Стаття доктора соціологічних наук Ю. Романенка «Технології зомбування в соціалізації тоталітарних суспільств» відкриває розділ «Соціалізація особистості», в якому містяться й інші цікаві дослідження.

Чималу журнальну площу відведено публікаціям вчених-соціологів. Оприлюднюються, зокрема, статті доктора соціологічних наук В. Шедякова «Хибні соціальні величини в інформаційних обмінах постсучасності», доктора соціологічних наук Б. Слюцинського «Національно-просторові зміни: особливості розселення етнонаціональних спільнот у Приазов'ї» та інші ґрунтовні розвідки.

В журналі представлено також рубрики «Галузева соціологія», «Вікова психологія», «Психологічна діагностика».

У розділі «Постаті» зацікавлений читач знайде статтю доктора медичних наук О. Макаренка та А. Балабан «Розвиток етнопсихологічних аспектів творчості Григорія Сковороди в роботах його послідовників».

У часописі рецензується монографія І. Соханя «Філософія благодетельности. Счастье и грех» (автор рецензії – доктор філософських наук Г. Панков).

Наступний номер журналу вийде у вересні 2011 року.

50

6 серпня цього року виповнюється 50 років від дня народження Юрія Анатолійовича ЛЕВЕНЦЯ – академіка Національної академії наук України, доктора політичних наук, директора Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України, члена редакційної колегії нашого журналу.

Вельмишановний Юрію Анатолійовичу!

**Прийміть найщиріші вітання з нагоди Вашого ювілею!
Наукова і політична громадськість високо цінує Ваш вагомий внесок у розвиток української політичної науки.**

Вже не перший рік Ви успішно керуєте провідною науковою установою НАН України. Співробітники Інституту щиро вітають Вас із ювілеєм!

Ваш високий професіоналізм, цілеспрямованість, талант дослідника й організатора викликають повагу і молодих, і досвідчених науковців.

Особливу вдячність висловлює Вам редакція журналу "Політичний менеджмент" за підтримку нашого видання, активну участь у його житті. Ми високо цінуємо те, що науковці очолюваного Вами Інституту є постійними й авторитетними авторами нашого журналу.

Щирі вітання Вам у цей день висловлюють члени очолюваної Вами Асоціації політичних наук України.

**Доброго здоров'я і творчої наснаги Вам, Юрію Анатолійовичу!
Щастя й добробуту Вам і Вашим близьким!
Успіхів у всіх добрих починаннях!**

**Редакція журналу
«Політичний менеджмент»**